

A Westel Mobil Távközlési Rt. és az MTA Filozófiai Kutatóintézete *A huszonegyedik század kommunikációja* címet viselő interdiszciplináris kutatási programja 2001 januárjában vette kezdetét. Első szakasza a *mobil információs társadalom* kérdéskörére összpontosított. Eredményeit ezév májusában kötetben jelentettük meg.¹ Jelen összeállítás a kutatás második szakaszának terméséből válogat. A kutatási programról – melynek távlati célja aligha lehet kevesebb, mint az információs társadalom újabb, valóban korszerű elméletének kidolgozása – teljes képet nyújt a <http://21.sz.phil-inst.hu> magyar, német és angol nyelvű webhely. Itt adunk egyre bővülő tájékoztatást annak a nagyszabású nemzetközi konferenciának az előkészületeiről is, amelyet 2002. május 24–25-én tervezünk megrendezni. A konferencián az evolúciós pszichológia, a kommunikációelmélet és a kognitív tudomány olyan kiválóságai tartanak előadást, mint Robin Dunbar (Liverpool), Joshua Meyrowitz (New Hampshire) és Barbara Tversky (Stanford). A jelzett webhelyről nyílik a téma szakirodalmát bemutató, folyamatosan frissülő *virtuális könyvtár* is.

Új kötetünket Benczik Vilmos tanulmánya nyitja meg. A tanulmány zárómondatát idézem: „ha a gyökerekhez vissza nem is térünk, tartósan nem távolodhatunk el tőlük, s a mobiltelefonnak már jelenlegi formájában is benne rejtőzik annak a majdani univerzális kommunikációs eszköznek az ígérete, amely a gyökerekhez való meghitt közelséget biztosíthatja az ember számára”. Rituper Tamás a *wapos chat*-re vonatkozó empirikus vizsgálódásai alapján arra a következtetésre jut, hogy itt „baráti társaságok alakulnak ki, amelyek tagjai később felhívják egymást mobiltelefonon, majd találkoznak, összejárnak a köznapi életükben is... Azaz a wapos chat is cáfolja azon nézeteket, hogy az új kommunikációs eszközök és a technika fejlődése az emberi kapcsolatok kárára fognak válni, hisz itt olyan emberek között alakul ki érzelmi kapcsolat, akik a wapos chat nélkül talán soha nem ismerték volna meg egymást.” Nyíró András az *oplogót* új vizuális *népművészetnek* értelmezi, s felteszi a kérdést, hogy vajon az „akadémiai képzőművé-

¹ Nyíri Kristóf (szerk.), *Mobil információs társadalom: Tanulmányok*, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001.

szet” mennyire lesz képes befogadni az innen adódó elemi impulzusokat. „Kép-jelentés és mobil kommunikáció” című vázlatában jelen először szerzője amellett érvel, hogy a kis kijelzőn megjeleníthető, gyorsan befogadható, szituációreleváns információ követelményei olyan új kommunikációs formákat kényszerítenek ki, amelyek valójában az ember eredendően képies gondolkodásának felelnek meg. A neves pszichiáter Buda Béla dr. a ma olyannyira elterjedt félelmekkel szemben rámutat: „Mind az internet, mind pedig a mobiltelefon szempontjából a negatív megnyilvánulások eltörpülnek az óriási társadalmi és emberi előnyök, haszon mellett, amit ezek az eszközök hoztak. Ilyen haszon pl. a kapcsolattartás, a segítségkérés, az információszerzés és az élet- ill. tevékenységszervezés lehetőségeinek rendkívüli kitágulása... Az új kommunikációs eszközök újfajta közösségek kiépülését is lehetővé tették, áthidalva a távolságokat, a mozgási korlátozottságok hátrányait, vagy a megfelelő partnerek megtalálásának nehézségeit is. Az internet és a (mobil) telefon növekvő szerepe a segítő, gondoskodó társadalom, a civilszféra és a közösség, a kapcsolati kultúra fejlődését ígéri, és gyarapítja a szociális tőkét.”

A tanulmányok sora két empirikus felméréssel folytatódik. Krajcsi Attila, Kovács Kristóf és Pléh Csaba „Internethasználók kommunikációs szokásai” c. elemzése – megintcsak a szokásos vélekedésekkel szemben – arra a döntően fontos megállapításra jut, hogy úgymond „pusztán a sok webböngészés vagy az ismerősökkel való levelezés nem utal függőségre. A függőség ... azzal áll kapcsolatban, hogy mire használjuk az Internetet, és nem azzal, hogy mennyit.” Az Internet alapvetően a *munka terrénuma*: aki sokat dolgozik, szükségképpen sok időt tölt el a hálón... Sükösd Miklós és L. László János vezetésével a magyarországi települési önkormányzatok mobilhasználati szokásairól készült úttörő áttekintés. A tanulmány községek, kisvárosok és budapesti kerületek körében folytatott vizsgálódásokról számol be. „A helyi döntéshozók”, írja az összegzés, „mindhárom települési szinten munkaeszközként, a kapcsolattartás, az elérhetőség, a biztonság és az információcsere garanciájaként tekintenek a mobiltelefonra.”

Mester Béla „Politikai közösség és a médiumok” c. írása lényeges elméleti előrelépést jelent a szóbeliség/írásbeliség-paradigma szokásos szemléletéhez képest: a szerző a *poli-medialitás* jelenségére irányítja a figyelmet, vagyis arra, hogy a történeti korok során a társadalmak soha nem álltak/állnak *egyetlen* kommunikációs technika meghatározó befolyása alatt; a politikailag uralkodó rétegek hatalma nem az úgymond domináns kommunikációs technológia birtoklásán, hanem a technológiai lehetőségek együttes kihasználásán – a közöttük való *átjárhatóság* készségének birtoklásán – múlt, ill. múlik. Gedeon Péter alapvető gazdaságfilozófiai dolgozatában arról ír, hogy a mobil kommunikáció a tömegtermelés és személyreszabottság új szintézisét teszi lehetővé – a *személytelen személyesiséget*. Laki János és Palló Gábor tanulmánya tudományfilozófiai fordulatot jelent. „Aki részesülni akar a hálózat adataiból és információiból”, írják, „aki hozzá akar

szólni az ott zajló vitákhoz, annak ... igazodnia kell a közös standardokhoz. Azt jelenti ez, hogy lejárában van a ... tudományos *szubkultúrák* ideje, megszűnőben a relativizmus kommunikációtechnológiai feltételei.” A tanulmányok sorában Kiss Ulrich SJ kommunikációteológiai alapvetése következik. Jelen előszó írója már évekkel ezelőtt döntő inspirációt kapott Kiss Ulrich kommunikációt és közösségiséget egymással fogalmilag szervesen ötvöző elméleti törekvéseitől. Öröm ezen törekvés újabb és teljesebb megnyilvánulásának ezeken a lapokon helyt adni. A kötetet Pléh Csaba könyvismertetése zárja. Pléh professzor annak a Merlin Donaldnak legújabb – néhány hónapja megjelent – munkáját elemzi, aki a kommunikációfilozófia McLuhan-i iskolájának ma alighanem leghatásosabb – mert leginkább természettudományos alapokon álló – örököse.

Projektünk virtuális könyvtára szept. 11-ikét követően új rovattal bővült: TERRO-RIZMUS ÉS MOBIL TELEFÓNIA. A rovat indítását az a felismerés vezette, miszerint az információs társadalom jövőjének kutatása aligha függetlenítheti magát a globalizációs folyamatok keserűbb következményeinek vizsgálatától. A globalizáció ugyan korántsem vezet a gazdaságilag kevésbé fejlett országok területén élő populációk valamiféle elkerülhetetlen kiszolgáltatottságához. A globális gazdaság a szegényebb régiók számára éppenséggel felemelkedést hozhat; s a globalizáció viszonyai közepette a nemzetállamok szerepe továbbra is tetemes, amint arra Manuel Castells *Az információs kor* című, megjelenése pillanatától klasszikusnak számító trilógiája oly nyomatékosan mutatott rá. (Jelen előszó szerzője Castells munkájáról 1999-ben részletes ismertetést publikált; ezt az ismertetést kötetünk függelékében most újra közöljük.) Ám a *globális kommunikáció* – amely persze nem a világhálóval, hanem a műholdas televíziózással vette kezdetét, de amelyet a világháló hatásai óriási mértékben fölerősítettek – megsokszorozza nemcsak a kultúrák-közötti találkozások esélyeit, de a kultúrák-közötti *ütközések* s kivált a viszonylagos szegénységben élő régiók népessége körében a *ressentiment*, a neheztelés és harag veszélyét is.

Az események sora visszafordíthatatlan; s ezzel visszafordíthatatlannak látszik az a folyamat is, amelynek során a Karl Popper által Nyílt Társadalomnak nevezett politikai-kulturális hagyomány örökösei napi biztonságuk érdekében lemondanak szabadságaik egy részéről. Az információs társadalom kutatása óhatatlanul beleütközik abba a súlyos problematikába, amely a bőséges és változatos információk szabad hozzáférhetősége és az információk forrásainak és felhasználásainak kényszerű korlátozásai-önkorlátozásai közötti feszültségekből adódik. És nem lehet eléggé aláhúzni, hogy ebben a helyzetben éppen a *mobilszolgáltatók* feladatai, lehetőségei, és persze felelőssége mennyire megnövekedtek. Hiszen leginkább a mobilszolgáltatók vannak most gyakorlati döntési pozícióban ama képletek, szabályok-eljárások kimunkálása tekintetében, amelyek hozadéka úgyszólván világtörténelmi lesz.

A Nyílt Társadalom önkorlátozása – visszalépése a közösségiség ellenőrzöttebb viszonyai felé – azonban csak árnyoldalát jelenti annak a változásnak, amelyet kutatási programunk résztvevői, alapvetően, továbbra is kulturális és tudományos gazdagodásként fognak föl. Hiszen a mobil multimediális interaktív kommunikáció térhódítása abban az értelemben is visszavezet a tömegtársadalom viszonyaiból a zártabb közösségiség viszonyai közé, hogy személyesebb érintkezést, erősebb érzelmi kohéziót ad – a régmúlt archaikus otthonosságát egyfajta új otthonosság alakjában állítja vissza. A fiatal Lukács György, a *A regény elméletében*, az eposz korát jellemezte úgy, hogy abban a világ még tágas és ugyanakkor otthonos, a lélek számára az odakint és az idebent még nem válik szét, s a szellem eseményei az értelem és az érzékek számára egyaránt megragadhatók. A regény korában – mi mondhatjuk így: a nyomtatott szó korában – kint és bent egysége megbomlott. A hálózott individuum világában, a mobil információs társadalom viszonyai közepette, ez az egység, az egyén belső szellemi rezdülései és külső közösségi környezete közötti szoros kapcsolat áll helyre.

A kommunikáció alapvető formája, etalonja valamennyiünk számára a közvetlen emberi kommunikáció. A közvetlen emberi kommunikáció fontos jellemzője, hogy az ember valamennyi érzékszerve részt vesz benne.¹ A közvetlen emberi kommunikáció három dimenzióban megy végbe: 1. az extralingvális jelek, 2. a szupraszegmentális nyelvi jelek, 3. a szegmentális nyelvi jelek síkján. A szegmentális és a szupraszegmentális jelek kizárólagosan hangjelek, s részben az extralingvális jelek is ebbe a kategóriába tartoznak. (A szegmentális nyelvi jelek síkját szokásos *verbális* síknak, a szupraszegmentális jelek síkját pedig *vokális* síknak is nevezni – bár ez utóbbi terminusba általában beleértik a nyelvnek nem minősülő hangjeleket is.)

Természetesen ez a kommunikációs forma is magán hordozza a tökéletlenség jegyeit, legalábbis abban a tekintetben, hogy a kommunikált tudattartalom-elemek eredeti formájukhoz képest jelentős mértékben torzulhatnak. A sikeres kommunikáció kedvéért az üzenet feladója kénytelen a kommunikálandó tudattartalom-tartományt mintegy kiszakítani a gondolatoknak abból a szerves hálózataból, amelyben létrejött – s ez a kontextusból való kiszakítás már önmagában is jelentéstorzulást idéz elő. Ezt követően a még egynemű kontinuumként leírható tartományt artikulálni, tagolni kell: világos, hogy egy egységes, kompakt dolognak a felszabdálása torzít. Majd az artikulációval, tagolással nyert elemeket formalizálni kell, azaz közösségi evidenciával kell felruházni őket. Természetszerűleg ez a művelet is a közlendő tudattartalom-elemek eredetiségének a rovására megy. Ezt követően a formalizált elemeket lineáris sorba kell rendezni – lévén hogy az egydimenziós linearitás a legfőbb kommunikációs eszköznek, a szóbeli nyelvnek a természetes tulajdonsága; ám a tudattartalom-elemek egymáshoz való genetikus viszonya soha nem korlátozódik egyetlen dimenzióra, így a linearizálás is jókora torzulást eredményez. A kommunikáció utolsó fázisa pedig a kiválasztott, formalizált és linearizált tudattartalom-elemek jelekbe – elsősorban,

¹ Vö. Buda Béla, *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1988.

de nem kizárólag nyelvi jelekbe – történő kódolása. Ez a fázis is jelentős torzulást eredményezhet: a torzulás fakadhat abból, hogy a közösségi evidenciával bíró jelek szemantikailag nem fedik le a közlendőket, de következhet a kódoló gyakorlatlanságából is.²

Annak ellenére, hogy a közvetlen emberi kommunikáció messze nem tekinthető tökéletesnek, mégis mintaként, viszonyítási pontként szolgál minden ember alkotta kommunikációs technológia számára.

Az ember azzal a szándékkal hozott létre újabb és újabb kommunikációs technológiákat, hogy meghaladja ennek az alapvető kommunikációs formának – a közvetlen emberi kommunikációnak – a korlátait. Az új technológiák azonban ezeket a korlátokat csupán egy-két vonatkozásban tudták tágítani, s még ezért is azzal kellett fizetniük, hogy le kellett mondaniuk a közvetlen emberi kommunikáció egyes működő elemeiről. Az *írás* például mind térben, mind időben elvileg végtelenre tágította a kommunikáció hatókörét, ám a közvetlen emberi kommunikáció három dimenziója közül csupán egynek – a szegmentális nyelvi jelek síkjának – a tekintetében, s ennek fejében a másik két dimenzióról teljes mértékben le kellett mondania, miként a közvetlen emberi kommunikáció lényegi elemének tekinthető interaktivitásról is.

Nemcsak az írással ez a helyzet: az ember alkotta kommunikációs technológiák közös sajátossága, hogy mindegyikük a kommunikáció egy részterületét veszi célba, azt tökéletesíti kisebb-nagyobb mértékben. Az egyes technológiák közötti különbségek mindenekelőtt azzal ragadhatók meg, hogy a különböző érzékelési területeknek eltérő mértékű szerep jut bennük. Az írás hatókörét megsokszorozó könyvnyomtatás – mint McLuhan mondja – a hallási-tapintási tér világából a vizuális tér semleges világába emelte át az embert,³ ezzel szemben a telefon és a rádió éppenséggel a hallási-tapintási tér reneszánszát tette lehetővé. A közvetlen emberi kommunikáció komplexitását azonban egyik technológia sem képes maradéktalanul megőrizni. A technológiai tökéletlenség a közvetlen emberi kommunikáció teljességére irányuló vágy változatlan fennmaradásával párhuzamosan lehetőséget ad a kommunikáció felelőssége alól való kibújásra is. Így jön létre a névtelen levél, a névtelen telefon: a közvetlen emberi kommunikációban ez nem lehetséges.

² Polányi Mihály írja: „... amikor egy formális szabályrendszert a tapasztalatra alkalmazunk, mindig fennáll bizonyos meghatározatlanság, amelyet a megfigyelőnek fel kell oldania, közelebbről meg nem határozható kritériumok alapján. Hozzátehetjük ... ehhez, hogy a nyelv alkalmazása a dolgokra szintén nem formalizált, vagyis nem artikulált folyamat. Következésképp a megnevezés mesterség...” (Polányi Mihály, *Személyes tudás I.*, Budapest: Atlantisz, 1994, 144–145.o.)

³ Marshall McLuhan, *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*, Budapest: Trezor Kiadó, 2001, 31–35.o.

Bár az egyes technológiák kitüntetett szerepet adnak valamelyik érzékszervünknek, működésükre jellemző a közvetlen emberi kommunikáció multimedia-litásának a virtuális jelenléte. Amikor olvasunk, hanggal egészítjük ki a leírt szót, amikor pedig rádiót hallgatunk, vizualizáljuk a hallottakat.⁴

Érdekes módon McLuhan úgy gondolja, hogy telefonálás közben – szemben a rádióhallgatással – nem vizualizálunk. Mégpedig szerinte azért nem, mert osztályozásában a telefon – rossz hangminősége⁵ folytán – „hideg” médiumnak minősül, amely intenzív részvételt követel meg használatától, így annak mintegy nem marad rá energiája, hogy vizualizáljon. McLuhan állításának ellentmond az a meglehetősen általános tapasztalat, hogy a telefonkapcsolat olyan emberek között szokott megtartó és gyümölcsöző lenni, akik már találkoztak személyesen is: tehát a telefonkapcsolatban a hallás mellett a találkozás emlékképeire épülve virtuálisan részt vesz a többi érzék is.

A következőket „fonocentrikus” – tehát a vizualitással szemben a hallást preferáló – McLuhan itt a médiumokat „hideg-forró” kategóriákba felosztó elméletének a csapdájába esett, ugyanis munkáiban vissza-visszatérően állítja, hogy a hang privilegiált szerephez jutása – s ennek tökéletes példája a telefon – nem szorítja vissza a komplex érzékelést, mivel a hangnak kivételes színesztéziás sajátosságai vannak, amelyekkel a vizualitás például nem rendelkezik.

Kommunikációs technológiák és kommunikációs eszközök

Az alábbiakban megpróbáljuk röviden áttekinteni a kommunikációs technológiákat, illetve az ezek szolgálatában álló / ezeket létrehozó eszközöket.

A kommunikátum lehet *kép, hang, írás*, illetve ezek bi- vagy multimédiális kombinációja.

A technológia célozhatja a kommunikátum *rögzítését, sokszorozását, továbbítását*, illetve ezen műveletek valamilyen kombinációját.

A technológia működésének alapja lehet *mechanikus, elektromos, elektronikus*, illetve ezek kombinációja, amelyben azonban valamely elem általában dominanciával bír.

⁴ „Since all media are fragments of ourselves extended into public domain, the action upon us of any one medium tends to bring the other senses into play in a new relation. As we read, we provide a sound track for the printed word; as we listen to the radio, we provide a visual accompaniment.” (Marshall McLuhan, *Understanding Media. The Extensions of Man*, New York: McGraw-Hill, 1964, 234.o.)

⁵ „a very poor auditory image” (uo., 235.o.)

<i>Technológia</i>	<i>Jellemző kommunikátum</i>	<i>A kommunikátum...</i>	<i>A technológia célja</i>	<i>Működési alapelv</i>	<i>Interaktivitás</i>
Kézirat	írás/kép	anyaghoz kötött	rögzítés	mechanikus	nem interaktív
Nyomtatás	írás/kép	anyaghoz kötött	sokszorozás	mechanikus	nem interaktív
Táviró	írás	anyagtól független	továbbítás	elektromos	szekvenciálisan interaktív
Fényképező-gép	kép	anyaghoz kötött	rögzítés, sokszorozás	kémiai	nem interaktív
Képtáviró	kép	anyagtól független	továbbítás	elektromos	szekvenciálisan interaktív
Írógép	írás	anyaghoz kötött	rögzítés	mechanikus/elektromos	nem interaktív
Telex	írás	anyagtól független	továbbítás	elektromos	szekvenciálisan interaktív
Távbeszélő	hang	anyagtól független	továbbítás	elektromos	interaktív
Gramofon / magnetofon	hang	anyaghoz kötött	rögzítés	elektromos	nem interaktív
Rádió	hang	anyagtól független	továbbítás, sokszorozás	elektromos	nem interaktív
Némafilm	kép	anyaghoz kötött	rögzítés, sokszorozás	kémiai	nem interaktív
Hangosfilm	kép + hang	anyaghoz kötött	rögzítés/ sokszorozás	kémiai/elektromos	nem interaktív
Televízió	kép + hang	anyagtól független	továbbítás/ sokszorozás	elektromos/elektronikus	nem interaktív
Képmagnó	kép + hang	anyaghoz kötött	rögzítés	elektromos/elektronikus	nem interaktív
Szöveg-szerkesztő	írás	anyagtól független	rögzítés (továbbítás, sokszorozás)	elektronikus	nem interaktív
e-mail	írás	anyagtól független	továbbítás (sokszorozás)	elektronikus	szekvenciálisan interaktív
Fénymásoló	írás/kép	anyaghoz kötött	sokszorozás	elektromos/elektronikus	nem interaktív
Fax	írás/kép	anyagtól független	továbbítás	elektromos/elektronikus	szekvenciálisan interaktív
Szkenner	kép (szöveg)	anyagtól független	sokszorozás/ továbbítás	elektronikus	nem interaktív
Rádiótelefon (alapfunkció)	hang	anyagtól független	továbbítás	elektronikus	interaktív

A technológia teljes mértékben *nélkülözheti az interaktivitást*, lehet *szekvenciálisan interaktív*, illetve lehet *teljesen interaktív*.

A kommunikátum rögzítése és továbbítása történhet a *hordozó anyaggal együtt*, illetve *anélkül*.

A *rögzítés* mint elsődleges cél tulajdonképpen nem a kommunikáció, hanem a tudástárolás kategóriájába tartozik, ám – ritka kivételtől eltekintve – a rögzítés egy később realizálandó kommunikációs aktus érdekében történik. A *sokszorozásról* ugyanez mondható el: azért sokszorozunk valamit, hogy a sokszorozott termékeket majd továbbítsuk; a sokszorozás és a továbbítás az anyagtól független kommunikátumok (pl. rádiós, televíziós) esetében el sem választható egymástól. Érdemes felfigyelnünk rá, hogy a technológia igénybevételével végbemenő kommunikáció rendszerint *telekommunikáció*, *távközlés*, ugyanis a nem *táv-közlés*hez nincs szükség semmiféle különleges kommunikációs technológiára: az ilyen közlést tökéletesen ellátja a közvetlen emberi kommunikáció, a maga verbális, vokális és extralingvális dimenzióiban. Az ember tehát mindenekelőtt annak érdekében hozta létre a kommunikációs technológiákat, hogy kommunikátumokat *továbbítson*.

Egyes eszközök lényegében más eszközök kombinációjából születtek. A telex az írógép és a távbeszélő, a hangosfilm a némafilm és a gramofon „ötvözésének” az eredménye. Az írógép ugyanakkor egy régóta létező technológia – a nyomtatás – „megfelezése”: az írógép lényegében nem más, mint a sokszorozási funkciótól megfosztott könyvnyomtatás.

Szekvenciálisan interaktívaknak azokat a médiumokat nevezzük, amelyek ugyan mindkét irányban továbbítják a kommunikátumot, azonban egyszerre csak egy irányban működőképesek. A távíró, a telex, a telefax mellett a korai rádiótelefonok interaktivitása is szekvenciális volt: a beszélő a „*Vétel!*” szóval jelezte partnerének, hogy befejezte a mondandóját, s válaszra vár.

Megfigyelhető, hogy a korai kommunikációs technológiák a távíróval bezárólag az írás rögzítésére, illetve továbbítására vállalkoztak. Egyszerűen azért, mert a rendelkezésre álló technikai eszköztárral a gazdag, sokrétű közvetlen emberi kommunikációnak csupán ez az erőteljesen redukált szegmense volt megragadható, ráadásul eredeti létformájától elszakítva: a folytonos hangjelek a rögzíthetőség/továbbíthatóság érdekében diszkrét grafikus jelekké konvertálódtak. (A távíró esetében a diszkrét grafikus jelekkel további konverzió történik: bináris elektromos jelek válnak belőlük.)

A telefon

Ebben az értelemben a telefon megjelenése valódi áttörést jelent: a közvetlen emberi kommunikáció két nyelvi dimenzióját – a szegmentális és a szupraszegmentális nyelvi jeleket – *konverzió* és *redukció* nélkül képes a címzetthez jutatni. Ily módon a telefon minden eddigi kommunikációs technológia közül a legközelebb áll az emberi érintkezés alapformájának tekintett közvetlen emberi kommunikációhoz.

Ez természetesen csupán a látszat, de a kommunikátum feladója és címzettje számára mindenekelőtt ez a látszat a fontos. Konverzió ugyanis van, méghozzá kétszeres, mivel a hanghullámok először elektromos impulzusokká alakulnak át, majd visszaváltoznak hanghullámokká. Miként redukció is van, mivel a telefonhang erőteljesen redukált mása a tényleges emberi hangnak: csupán annyi információt tartalmaz, amennyi a beszélők közötti megértéshez – és egymás sikeres azonosításához – okvetlenül szükséges. Mindazonáltal a telefonhang sokkal biztonságosabban azonosítható, mint például a kézírás, s ez a körülmény szintén hozzájárul a közvetlen emberi kommunikáció legalább részleges virtuális megteremtéséhez.

A telefonüzenet a hang szférájában azonos azzal, ami az írás szférájában a kézzel írott levél. Érdekes, de nem meglepő dolog, hogy a hangátvitel megmaradt ebben a „kirografikus” dimenzióban: nem jött létre egy olyan általánosan használható eszköz, mint amilyen az írás tekintetében az írógép vagy a nyomtatás. (A magnetofon és egyéb hangrögzítők a „kézírás” „fénymásolják”.) Ennek okai csak részben keresendők a beszédszintetizálás technikai nehézségeiben, legalább ennyire fontos volt az a körülmény, hogy a hangunkról – amelyet „velünk születettsége” folytán igencsak személyiségünk szerves részének érzünk – nem mondanánk le olyan könnyen, mint a nagyobb részben tanult kézírásunkról. (A hangunkhoz való emocionális viszonyunkra játszik rá jó érzékkel pl. A TE HANGOD reklámszlogen.) Hangunkat csak a kommunikáció rendhagyó eseteiben kívánjuk megfosztani egyéni sajátosságaitól (a hangunk elváltoztatásával vagy a mikrofonra borított zsebkendővel) –, akkor, amikor nem vállaljuk a felelősséget a mondottakért, s ezért el akarjuk rejteni kilétünket (ennek leggyakoribb esete a névtelen telefonálás).

A telefon a nyitánya annak a kommunikációtörténeti korszaknak, amelyet Ong *másodlagos szóbeliségnek* nevez, ugyanis a szóbeliség ekkor tör ki először a partnerek egyidejű és egy helyen való jelenlétét feltétlenül megkövetelő közvetlen emberi kommunikáció színpalái közül, miközben átment a kitágított kommunikációs térbe a közvetlen emberi kommunikáció három dimenziója közül kettőt.

A telefon teszi először önálló kommunikációs csatornává a hangot⁶, amely eddig kizárólag a közvetlen emberi kommunikáció részeként, extralingvális jelek gazdag hálózatába beágyazottan működött. A telefonból kifejlődött rádió azután tökélyre viszi a hangcsatorna autonómiáját, olyan kompakt akusztikus jelrendszert hozva létre, amelyben szerephez jut a nem nyelvi akusztikum is – olyasféléleképpen, ahogyan ezt a némafilm tette a vizualitás területén.

Ezekkel a korábban elképzelhetetlen kvalitásokkal magyarázható a telefon szédületes karrierje: a feltalálását követő néhány évtizeden belül a telefonkábelek behálózák az egész civilizált világot. Hosszú időn át a civilizált világ határait éppenséggel az jelentette, ameddig a telefonkábelek elérték. A telefon – az írógéppel együtt – a civilizáció talaján kibontakozó, s a civilizáció egyik megteremtőjének is tekinthető hatékony hatalmi bürokrácia legfontosabb kellékévé, mintegy szimbólumává vált. McLuhan írja ironikusan, hogy egy csatahajón a legegyszerűbb művelet végrehajtásához is írógépek tucatjaira van szükség, s hogy egy hadseregnek általában több írógépe van, mint ahány tüzérségi lövege.⁷ Ugyanez a telefonról még inkább elmondható lenne.

A telefon ugyanakkor potenciálisan demokratizálja a távközlést. Működtetése ugyanis – az írással és pláne a távíróval ellentétben – alig követel meg tanulást igénylő ismereteket: beszélni és beszédet megérteni mindenki tud. Ez a demokratizáció természetesen nem érvényesül automatikusan: a demokratizáló hatásnak határt szab a szóban forgó emberi közösségben domináns társadalomszervező filozófia. A diktatórikus társadalmak arra törekcsenek, hogy ez a hatékony kommunikációs eszköz minél inkább a hatalmi gépezet privilégiuma maradjon. A magánhasználatú telefonok száma például a kommunista diktatúrákban nem elsősorban azért volt roppant alacsony, mert hiányzott a pénz a hálózat kiépítéséhez, hanem sokkal inkább azért, mert egy széles körű magántelefon-hálózat folyamatosan potenciális veszélyt jelentett a diktatórikus hatalomgyakorlás számára.

Az elmúlt évtizedek információs és kommunikációs forradalmának a kezdetén elterjedt volt az a hipotézis, mely szerint e forradalom eredményeként a roppant mozgékonyvá váló információ mintegy helyhez fogja kötni az embert, azaz nem fogunk jönni-menni, mert az információ a helyünkbe jön. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy sokkal többet utazunk, mint korábban.⁸ (Egészen bizonyosnak látszik, hogy a légi utazásoknak a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követő visszaesése nem lesz tartós jelenség.) A látszólagos ellentmondás valószínűleg szintén a közvetlen emberi tapasztalat és kommunikáció etalon-jellegével ma-

⁶ Vö. Buda Béla, *A közvetlen emberi kommunikáció...*, id. kiad., 107.o.

⁷ Marshall McLuhan, *Understanding Media*, id. kiad., 228.o.

⁸ Vö. Nyíri Kristóf, „Mobil információs társadalom: visszatérés a gyökerekhez”, ld. http://21.sz.phil-inst.hu/2001_maj/Nyiri_prez/nyiri_text.htm.

gyarázható. Igaz, hogy televíziós híradások, filmek és szakkönyvek segítségével szinte mindent megtudhatunk a kínai nagy falról, egy olimpiáról vagy éppen egy pápai miséről, sokan mégis készek nem kevés időt és pénzt áldozni rá, hogy mindezt gyakorlatilag is megtapasztalják, pedig a százezres tömegben állva esetleg nem is látják a pápa arcát, amelyet a televíziós kép premier plánban mutat. Paradox módon valószínűleg a képen/filmen látott nagy fal, illetve a televíziós híradásokban látott olimpia vagy pápai mise váltotta ki a vágyat a közvetlen megtapasztalásra. Tehát a mozgó információ nem helyhez köti, hanem éppen-séggel megmozgatja az embert, mivel tudatunk mélyén úgy érezzük, hogy a közvetlen tapasztalat az *igazi* információ, s a közvetlen emberi kommunikáció az igazi kommunikáció.

Kábelkényszer

A telefonnak a közvetlen emberi kommunikáció leképezésében szegényítő korlátja volt a „kábelkényszer” és az ebből következő helyhez kötöttség. A kábelezés költséges, anyag- és időigényes művelet, ráadásul a lefektetett kábeleket karban kell tartani, sőt a biztonságukról is gondoskodni kell. A kommunikáció létrejöttéhez tehát mindkét partnernek egy meghatározott helyhez kellett járulnia, ami nagy mértékben csökkentette a telefonos kommunikáció természetességét, s szinte teljesen megszüntette spontaneitását. A telefonterminálok számának növelése és egy adott térségen belüli sűrítésük természetesen javíthatta a kommunikáció létrehozhatóságának a valószínűségét. Ennek nagyon komoly gyakorlati kényszer diktálta megvalósulása például az autópályák segélykérő telefonokkal való ellátása; kevésbé komoly példája pedig az volt, amikor három évtizeddel ezelőtt Nixon amerikai elnök – feldühödve azon, hogy egyes munkatársait nem találta a helyükön – a Fehér Ház illemhelyeire is telefont szereltetett fel.

Kábel helyett rádióhullámok

A vezetékes telefonok reklámszlogenjével ellentétben („elég, hogyha Ön mobil”), az ember a legkorábbi időkől kezdve törekedett mobil telefonterminálok létrehozására, ugyanis ennek az igénye éppen abból fakadt, hogy az ember maga „mobil”. (Ebből adódóan mindig törekedett is rá, hogy a legtöbb használati tárgynak létrehozza a hordozható változatát. Így született meg többek között az elmúlt években-évtizedekben a laptop, a táskairógép, a táska- és zsebrádió, s már jóval korábban a karóra, illetve a zsebóra.) A mobiltelefonálás eszközeként a rádióhullámok kínálkoztak, amelyeket a 20. század elejétől fogva egyre szélesebb körben használtak műsorszórásra.

Az első telefonos mobilterminálok az autókban jöttek létre, amelyek az ember mobilitását a sokszorosára növelték. Autóval az ember korábban elképzelhetetlenül nagy távolságokat járhatott be, gyakorta lakatlan területeken, ahol természetesen nem volt kiépített vezetékes telefonhálózat, s ezért a civilizált világgal való kapcsolatlétesítésre csakis mobilterminálról nyílhatott lehetőség. (Ez főként Amerikában volt mindennapos dolog.) Az autót nemcsak a szükség, hanem az adottságok is arra predesztinálták, hogy az első mobilterminálok színhelye legyen, hiszen itt a telefonáláshoz szükséges folyamatos energiaellátás adva volt.

Érdekes analógia figyelhető meg a rögzített megállóhelyekre/állomásokra épülő tömegközlekedés és a szintén rögzített terminálokkal működő vezetékes telefonhálózat, illetve a személyi használatú autó és a mobiltelefon között. Ahogyan a személyautó a térbeli *fizikai mozgás* tekintetében nyújt szinte teljes autonómiát hasznáelőjának, úgy teszi ezt a mobiltelefon a *kommunikáció* tekintetében.

Ezzel egyidejűleg folyamatosan erősödött a korlátozás nélküli személyközi kommunikáció igénye. Ezt az igényt jelezte a személyhívók megjelenése, amely a szabadon mozgó személyt figyelmeztette arra, hogy a hozzá legközelebb eső vezetékestelefon-állomásra hívjon fel valakit. A személyhívó fokozta ugyan hasznáelőja szabadságát, de a helyhez kötöttség elemét nem tudta teljesen kiküszöbölni: erre csak a mobiltelefon lett képes, s ez is csak akkor, amikor hasznáelőjának már nem kellett többkilós akkumulátorokat cipelnie.

A kommunikációs képlet újíráása

A közvetlen emberi kommunikáció térben és időben egyaránt stabil. Csak akkor tudunk beszélni valakivel, ha ugyanott vagyunk, ahol ő, s ráadásul ugyanabban az időben. Telefonon viszont a tőlünk akár több ezer kilométerre tartózkodó személlyel is beszélhetünk. A telefon tehát mintegy relativizálja a teret; a közvetlen emberi kommunikációban mindig tudjuk, hogy valaki milyen távolságból szól hozzánk – a telefonhang (színvonalas technika esetén) nem ad semmilyen támpontot arról, hogy a szomszéd utcából vagy tízezer kilométer távolságból beszélnek-e hozzánk. A telefon relativizálhatja az időt is: ha egy napfényes nyári reggelen felhívom japán barátomat, ő álmából felriadva sötétben tapogatva keresi a telefonkagylót.

A telefonos kommunikáció paradox sajátossága, hogy a térben távoli kommunikációs partner a jelenlevőhöz képest még előnyhöz is juthat: ha éppen beszélgetünk valakivel, s megcsörren a telefon, akkor általában a telefonálót illeti az elsőbbség. A mindig velünk levő mobiltelefon ezt az elvileg meglehetősen képtelen helyzetet igencsak gyakorivá teszi.

A vezetékes telefon használatának van egy sajátos, a terminál rögzítettségéből adódó, a közvetlen beszélgetéshez képest mindenképpen mesterkelt és korlátozó rituáléja. Ha telefonálni akarunk – mint már szóba került –, a készülékhez „járulunk”, gyakorta le is ülünk, s a beszélgetés során csupán egy hosszabb zsinór tesz lehetővé számunkra némi mozgást. Megfigyelhető, hogy a vezetékes telefonnal szocializálódott idősebb mobilhasználók többsége nem használja ki az új eszköz nyújtotta szabadságot, s csak igen ritkán telefonál például menetközben: igazán „mobiltelefonálni” csak az egészen fiatalok tudnak.

Telefon és szabadság

A mobiltelefon egyébként kettős hatással van a személyes szabadságra. Egyfelől erősíti azt, mivel a folyamatos elérhetőség kedvéért soha nem kell térbeli mozgásunkat korlátoznunk; másfelől csökkenti is szabadságunkat, mivel mindig, mindenhol „on-line” helyzetben vagyunk, akkor is, amikor ezt nem szeretnénk. A telefon kikapcsolásának, elnémításának lehetősége csak technikai szempontból áll korlátlanul a rendelkezésünkre, társadalmilag ez a lehetőség meglehetősen korlátozott, hiszen az ilyen esetekkel kapcsolatban a bennünket sikertelenül hívónak általában magyarázattal tartozunk. Elmondható, hogy a mobiltelefon jelentős mértékben megnöveli az egyén fölötti társadalmi ellenőrzést: kérdés, hogy ez hosszabb távon milyen szociálpszichológiai változásokhoz vezet az individualizmuson alapuló nyugati társadalmakban. Bizonyos értelemben a mobiltelefon a néma olvasás megjelenésével ellentétes hatást generál, ugyanis míg a néma olvasás széles körűvé válása egy új privát szférát teremtett, amelybe az egyén – társadalmilag elfogadott módon – visszavonulhatott pihenni a közösség elől,⁹ addig az állandó elérhetőség a közösségi kontrollt mintegy automatikusan számos új élethelyzetre terjeszti ki.

Funkcionális disszonancia

A technológiai fejlődés – mindenekelőtt az elektronikus miniaturizálás – lehetővé tette, hogy a telefon valóban könnyedén *hordozható* legyen. Az elektronika rohamléptű fejlődésének köszönhetően a miniaturizálás mellett arra is lehetőség nyílt, hogy a készüléket a telefonálás mellett még sok minden egyébre is hasz-

⁹ „Between 1500 and 1800 man’s altered relation to the written word helped to create a new private sphere into which the individual could retreat, seeking refuge from the community.” (Roger Chartier, „The Practical Impact of Writing”, a Roger Chartier által szerkesztett *A History of Private Life* c. összeállítás 3. kötetében, Harvard University Press, 1987, 111.o.)

náljuk. E tekintetben azonban egyre erőteljesebb disszonancia érezhető egyfelől a funkciók széles skáláját méretnövekedés nélkül befogadni képes elektronika, másfelől az e funkciók működtetéséhez szükséges perifériáknak (kijelző, adatbeviteli billentyűzet stb.) csak a használhatóság rovására csökkenthető optimális mérete között. Ez a disszonancia a jelen pillanatban feloldhatatlannak látszik, s a kényszerűen lekicsinyített perifériák az elektronikus szempontból hiánytalanul működő funkciók használatát körülményessé, nehézkessé teszik. Ez a körülmény váltja ki a „svájcbicska-effektust”, azaz azt a jelenséget, hogy a multifunkciós mobiltelefonnal ugyan elvileg sok mindent lehet csinálni, akárcsak a svájcbicskával, azonban külön-külön minden funkciójára létezik speciális készülék, amellyel az adott funkció kényelmesebben és hatékonyabban végezhető, mint a mobiltelefonnal.¹⁰

Hogyan tovább?

A mobiltelefon szédületes fejlődési pályát járt be az elmúlt évtized során, s a következő évek fejlődése várhatóan még ennél is lendületesebb lesz. E fejlődésnek persze több lehetséges iránya van.

Közülük az egyik az eredeti funkció kiteljesítése, azaz a közvetlen emberi kommunikáció még teljesebb leképezése lenne. Ennek érdekében mindenképp előtt a hangminőség javítására van szükség, az embernek ugyanis viszonylag rossz a hallása, a jelenlegi telefonhangot azonban még ezzel a nem túl finom hallással is erősen redukálnak érzi. A közvetlen emberi kommunikáció teljesebb leképezése felé vezető úton az igazán nagy lépés természetesen a hanggal egyidejű képátvitel *megfelelő minőségű* biztosítása lenne. (E tekintetben a minőség igencsak fontos, mivel az emberi látás sokkal kifinomultabb a hallásnál.) A nehézségek igen nagyok, mivel a hang- és képfelvevő, illetve -lejátszó eszközök (legalábbis a technika mai szintjéről szemlélve) csak olyan viszonylag nagyobb méret esetén biztosítanak megfelelő minőséget, amely méret már a mobilitást veszélyezteti. Mindazonáltal ennek az iránynak a jövőbeni fejlesztési sikerei számíthatnak a leginkább széles körű pozitív visszaigazolásra a társadalom részéről.

A fejlődés másik iránya a multifunkcionális jelleg további erősítése és tökéletesítése lehet, amelybe egyaránt beleértendő a funkciók számának a szaporítása, illetve az egyes funkciók hozzáférhetőségének az egyszerűsítése, humanizálása is. A fejlesztők számára valószínűleg az első lehetőség tűnik csábítóbbnak, mivel az elektronikus miniaturizáció szédítő távlatokat nyit, ám érdemes elgondolkodni

¹⁰ Vö. Ferencz Sándor, „A modern informatikai eszközök hatása információs habitusunkra”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *Mobil információs társadalom: Tanulmányok* c. kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 55–62.o.

azon, hogy az elektronikus árucikkek (például a közhasználatú számítógépes programok) csupán a műszaki lehetőségesség okán olyan funkciók tömkelegét tartalmazzák, amelyet felhasználóiknak még egy ezreléke sem vesz igénybe. A funkciók számának növelésénél fontosabbnak tűnik a meglévők használatának lehetőség szerinti humanizálása. Ezzel csökkenthető lenne a „svájcbicska-jelleg”.

Már nemcsak a szakemberek, hanem a nagyközönség is úgy tudja, hogy a szórakoztatást, illetve a távközlést szolgáló elektronikus eszközök az igen közeli jövőben integrálódnak. Ez a ténylegesen valószínű prognózis jelentheti a mobiltelefon számára a harmadik fejlődési irányt. A mobiltelefon itt – Nyíri Kristóf szavával – valóban az ember „mobil társává” válna, amely koncentrálná magában mindazokkal az elektronikus területekkel kapcsolatos információkat, amelyekkel az embernek dolga van, s valamennyi ilyen területhez ennek az elektronikus társnak a segítségével férhetnének hozzá. Ez akár oly módon is elképzelhető lenne, hogy az ember által bejárt térben nagy számban helyeznének el optimális méretű perifériákat, amelyekhez a maroktelefonba – elektronikus társba – beágyazott vezérlőrendszer segítségével férhetnének hozzá akkor, amikor szükségünk lenne rájuk. Igaz ugyanakkor, hogy ez ismét létrehozná a személyhívók kapcsán már említett részleges helyhez kötöttséget, más megoldás viszont pillanatnyilag nem kínálkozik a tökéletes elektronika és a nehézkes használatú miniatürizált perifériák zavaró disszonanciájának a feloldására.

Vissza a gyökerekhez?

Van olyan vélemény, amely szerint a modern technológiák révén az emberi kommunikáció visszatér a maga eredeti formáihoz, gyökereihez.¹¹ Bizonyos értelemben ez a visszatérés a telefon által elindított másodlagos szóbeliséggel be is következett, hiszen a szóbeli nyelvhasználat a távközlésben évezredekken át monopolhelyzetben levő írás vetélytársává vált. A hang mellett képek továbbítására is egyre inkább alkalmassá váló, tökéletesedő modern technológiák egyre sikeresebben szimulálják az ember által egyedül természetesnek tartott közvetlen emberi kommunikációt. Ennek köszönhetően azután a közvetlen emberi kommunikációnak *virtuális módon* bármilyen technológiájú kommunikációban jelenlévő elemei *ténylegesen* is mind inkább megjelennek.

A kommunikációs technológiák fejlődését illetően más út – legalábbis hosszabb időtávon – elképzelhetetlennek látszik, ugyanis az emberi természet nem viseli el tartósan a kommunikáció természetes formájának tartott közvetlen emberi kommunikációtól való eltávolodást. Szépen példázza ezt az oralitásnak az a

¹¹ Vö. Nyíri Kristóf, „Mobil információs társadalom: visszatérés a gyökerekhez”, jelzett hely, továbbá Nyíri Kristóf, „Bevezetés”, a *Mobil információs társadalom* c. kötetben, id. kiad., 6.o.

reneszánsza, amely a 18. század végén megtöri az egyoldalú könyvkultúrát. Ez a „megtörés” akkor nem úgy megy végbe, hogy a szóbeliség kiszorítja az írásbeliséget: az oralitás éppenséggel *beleépül* az írott szövegekbe. Ekkor válik az (írott) szépirodalmi szöveg kitüntetett értékjegyévé az ún. koncipiális szóbeliség, sőt fontossá válik az irodalmi szöveg virtuális akusztikuma is.

Nem lehet kétséges számunkra, hogy ugyanilyen – eredményes – lázadást váltana ki, ha valóra válna a flusseri vízió, és a „komputerkódok” uralnák el a kommunikációt.¹² Mert ha a gyökerekhez vissza nem is térünk, tartósan nem távolodhatunk el tőlük, s a mobiltelefonnak már jelenlegi formájában is benne rejtőzik annak a majdani univerzális kommunikációs eszköznek az ígérete, amely a gyökerekhez való meghitt közelséget biztosíthatja az ember számára.

¹² Vilém Flusser, *Az írás. Van-e jövője az írásnak?* Budapest: Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, 1997, 55.o.

Ami már ismert

Kezdetben az üzenet és a válasz időben eltolódott az internetes kommunikációs formákban. Gondoljunk csak az e-mailre vagy a fórumokra, melyek ugyan mind a nyelvi megfogalmazás, mind a közvetítő eszköz s mind a közlésben részt vevők számának és eloszlásának (fórumnál) tekintetében hoztak némi változást az írott kommunikációban, ám nem döntötték le annak kereteit.

Az internetes chat viszont már egyidejű kommunikáció, a megfogalmazásra nemigen van több időnk, mint egy előszóban lezajló beszélgetés során, a leírtak pedig abban a pillanatban elvesznek, amikor bezárjuk az ablakot, melyben a kommunikáció folyt.

A chat ezeknek a tényezőknek köszönhetően átmenetet képez a szóbeli és az írott kommunikáció közt, egyfajta írott szóbeliségként fogalmazható meg.

Ami még nem

Az internetes chat nem új dolog, naponta több tízezer ember kommunikál segítségével magyar nyelven. Maga a wap és a wapos chat már kevesebbek által ismert és használt. Ennek több oka is lehet: a wappal kapcsolatban lenni drágább, mint egyszerű telefonos kapcsolattal az interneten; olyan helyek nincsenek, ahol ingyen lehet wapot használni, internetezni viszont sokan tudnak költségek nélkül iskolában vagy munkahelyen; egyes vélemények¹ szerint a felhasználók arra számítottak, hogy telefonjaik segítségével a megszokott internetes szolgáltatásokat érhetik majd el, s az ebben való csalódás után arra sem használják a wapot, amire az alkalmas. De az emberek tájékozatlansága is lehet az oka annak, hogy

* Dolgozatom annak a nyelvészeti kutatási programnak a része, melynek leírása megtalálható Sándor Klára „Mobiltársadalom és nyelvhasználat: valami új vagy újra a régi?” c. tanulmányában, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *Mobil információs társadalom* c. kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 83–93.o. Szeretném köszönetem kifejezni Sándor Klárának szakmai tanácsaiért.

¹ Beszámoló a Kód Gazdaság és Médiautató Intézet felméréséről a *Magyar Hírlapban*.

az európai mobilhasználóknak csupán öt százaléka vette igénybe a WAP-alapú adatkommunikációs és tartalomszolgáltatásokat.² Gyakori, hogy olyan felhasználók rendelkeznek wapos telefonokkal, akiknek még egy SMS elolvasása is gondot okoz.

Mindezek ellenére a wap létezik – a szakemberek szerint népszerűsége nőni fog a jövőben –, a magyar felhasználók folyamatosan kommunikálnak a Westel 777sms nevű szórakoztató oldalának wapos chatjén.

Különbségek az internetes és a wapos chat között

Az internetes és a wapos chat egyezik ama fővonásukban, hogy mindkettőt az írott szóbeliség fogalmával jellemezhetjük, de szinte minden másban különbözik, ami kihat a beszélgetések témájára, a nyelvhasználatra s minden bizonyos magukra a nyelvhasználókra is.

Az internetes chateken alapvetően kétféle kommunikáció zajlik, egy a közös szobában, ahol többen nyilvánosan beszélgetnek általában nem túl személyes témákról, a másik az úgynevezett privát mód, amikor csupán egy partnerrel folytat a felhasználó beszélgetést rendszerint személyesebb témákról, a kívülállóktól nem zavartatva. Ez a privát mód a wapos chatekből hiányzik, csak egy közös szoba létezik. Két út áll azok előtt, akik személyes témákról akarnak beszélgetni a wapos chaten. Az egyik megoldás, hogy úgynevezett SMS chatre (a csevegők saját találománya, melyet ők maguk neveztek el) invitálják a kiválasztottat, s rövid üzeneteket váltanak egymással, ami persze költségesebb, mint a chatelés, s azal a kényszerrel jár, hogy ki kell adnunk személyazonosságunkat nem csupán egy embernek, hanem a közös szobában tartózkodó összes felhasználónak, hisz valahogy tudatnunk kell a partnerrel telefonszámunkat. Ráadásul az SMS chat épp az írott szóbeliség mivoltát veszi el a kommunikációnak, bár ezt befolyásolhatja az egyes felhasználók viszonyulása az SMS chatekhez is. Azt viszont mindenképp megállapíthatjuk, hogy az SMS megírása közben kevésbé sürgeti az egyént az idő, több ideje marad a szöveg átgondolására, megszerkesztésére. Mindezen tényezők miatt a chatelők inkább a másik megoldáshoz fordulnak, s ez kihatással van a wapos chat egészére. A másik alternatíva azt eredményezi, hogy a privát szobák személyességét a felhasználók kihozzák a nyilvános szobába – a wapos chat vizsgálata így hozzásegíthet minket ahhoz is, hogy elképzelhessük az internetes chatek privát szobájában zajló kommunikációt. Ezért van az, hogy a wapos chaten a szexualitás a leggyakoribb téma. A felhasználók beszámolói alapján az interneten gyakori a telefonszex írott változata, amit az internetesek szexchatre kereszteltek, s ezt szinte kivétel nélkül privát szobákban gyakorolják.

² Szintén a Kód Gazdaság és Média kutató Intézet felmérése alapján, a 2000-es év végére vonatkozó adat.

A wapos chatelők egy része megpróbálkozik – ők főleg férfiak – ezzel a wap közegében is, ám ritkán kapnak választ női részről, ha mégis, az a többi – a játékba bekapcsolódni nem kívánó – chatelőben visszatetszést kelt, s legtöbbször gyanakvásuknak adnak hangot, nem valós személynek tételezve fel a női felhasználót.

A wapos chat és az internetes változata közötti különbségeket a technikai közvetítők közötti különbségek is okozzák. A wapon chatelők számára a számítógép klaviatúrájánál jóval lassabb gépelési sebességet lehetővé tevő mobiltelefon áll rendelkezésre. Szintén fontos körülmény, hogy a wapos chatek beszélgetőtársai nem látják a hozzászólásokat, miközben gépelnek. Éjszakai időpontban, amikor sokan vannak a 777sms csevegő szobájában bizony gyakran előfordul, hogy lemaradnak egy-egy mondatról a csevegők. Mindezek – s az, hogy a wapon egy-egy hozzászólás 30 karakterben van maximalizálva – a tömör megfogalmazás és egy másabb nyelvhasználat felé viszi el a felhasználót. Mindenképp meg kell azonban említeni, hogy itt nem lehet szó értékítéletről, ebben a közegben ezt a nyelvhasználatot tekinthetjük adekvátnak, aki itt tökéletes magyarságra törekszik, kiesik a kommunikációból.

A gyűjtés

Az anyaggyűjtést huzamosabb ideig tartó megfigyelés előzte meg, annak érdekében, hogy felmérhessem, mikor és milyen módon érdemes azt lefolytatni. A wapos chat szövegének lementésére az interneten úgynevezett wap-böngésző használatával van lehetőség.

Az anyaggyűjtésre igyekeztem átlagos, világ- vagy komolyabb országos események által nem befolyásolt napot választani. Az előzetes megfigyelések alapján azt a következtetést vontam le, hogy a gyűjtést mindenképp késő esti időpontban érdemes elvégezni, hisz a chatelők akkor aktívak igazán. Számokkal megvilágítva egy átlagos esti órában 1000-1200 üzenet jelenik meg a chaten, ezzel szemben egy délutáni órában 250-300, egy délelőtti pedig 30-40.

A gyűjtést három éjszakai (egy, kettő és két és fél óras időtartamban), kilenc órától hajnal egy óráig terjedő, egy délelőtti (11 órától délig) és egy délutáni (17 óra 40 perctől 18 óra 40 percig) időszakban végeztem. Ez alatt az idő alatt több, mint száz oldalnyi beszélgetést (5400 hozzászólás) sikerült rögzítenem.

A rögzítés során én magam nem befolyásoltam a chat menetét, a belépés után nem szóltam bele a beszélgetésbe.

Alf és a klón

Ahhoz, hogy valaki résztvehessen a chaten folyó kommunikációban, először is nevet kell választania magának, ennek terjedelme három karakterben van

maximalizálva, amit azonban gyakran kijátszanak a felhasználók, sokszor egész közléssé változtatva a nevet (*gasperek!szept.7-8 an.ne.gyere.Hairceghez.a.kovetkezo.bulira.bzifej* vagy *Normális lányt keresek*). Gyakori, hogy a három karakteres szabály kijátszása maga is téma lesz a beszélgetésekben. Sokan érdeklődnek, hogyan lehet hosszabb nevet választani, így magáról a kommunikációról folyik a beszélgetés.

Horányi Endre, kutatócsoportunk tagja márciusi workshopunkon beszélt arról, hogy az interneten kommunikálók mennyire ragaszkodnak nevükhöz, a hálón is igyekeznek megteremteni maguknak egy identitást. Előfordul az internetes közegben is, hogy egyes személyek úgy vélik, valakik elorozták nevüket, kódjukat, s ezzel személyiségük egy darabját. A wapos chatnél ez szinte mindennapos jelenség, s mint ilyen, legtöbbször konfliktus forrásává is válik. Nem volt ritka az olyan eset, mint amikor például a nagy betűkkel írt *ALF* belépve a chatbe kérdőre vonta a már bent tartózkodó kisbetűs *alfot*, miért használja az ő nevét. (A *Bee* néven is többen összevesztek, miután kiderült, hogy az a konkurens mobilszolgáltatató egy új csomagja.) Az sem ritka, hogy valaki a *valódi* vagy az *igazi* jelzőt írja a neve elé.

Ezt olyannyira komoly problémaként érzékelik a chatelők, hogy önálló, csak erre vonatkozó kifejezést is életbe léptettek a kommunikációjukban: a *klón* szóhoz társították ezt a többletjelentést. Használatos a szó igei alakja is, a wapos chaten a verbális bántalmazás után a klónozás az agresszió tettleges megnyilvánulási formája, pl. Normális lányt keresek nevet választó felhasználó figyelmezteti az őt szóban támadó csetelőt: CMS HA SÉRTEGETSZ KLÓNOZLAK!!! Egy másik felhasználó Klónvadász néven lépett be a chatszobába, mintegy felvállalva egyféle moderátori szerepet, melyre senki nem hatalmazta fel, nem kérte meg – a sorsa az lett, hogy őt is klónozták. A vizsgált szövegekből úgy tűnt, a *klón* jelenség nem ismeretlen a csevegők előtt (két megfigyelés alatt is vitát generált), nem kérdezett rá a szó jelentésére senki. A jelenség komoly indulatokat vált ki egyes chatelőkből, mások inkább humorral próbálják elvenni a dolog élet – elképzelhető azonban, hogy ők is másképp reagálnának, ha őket klónozná egy másik felhasználó. Úgy érzem mégis, hogy nagyon jellemző a jelenség fogadtatására egy Ras néven csevegő következő hozzászólása: KlonnalHarcoltok?-) Az egyik oldalon ott a harc, a másik oldalon a mosolygó smiley a mondat végén.

Mint bizonyára többen előtt ismeretes, a chateken gyakran születnek új szavak s gyakran társulnak új jelentések egyes szavakhoz. Angliában az Oxford-szótár szerkesztői kanonizálják is az internetes nyelvhasználók nyelvújításait, például a minger kellemetlen személyt jelent, a chowhound mohót, a tweenies olyan gyerekekre utal, akik idősebbnek próbálnak feltűnni koruknál. Egyszer talán a magyar értelmező szótárakba is bekerül a klón szó mellékjelentései közé a chatelők által megteremtett jelentés.

A két alf vitája, kigyűjtve a vitára vonatkozó hozzászólásokat (először a nagybetűs ALF tartózkodott a chatszobában):

alf:alf belépett
Dei:alf=ALF?
alf:ALF!Rossz a neved!Ez az enyém!
alf:Légyszi cserélj nevet!
ALF:EZ NEM A TE NEVED alf
alf:Szia dei!Bocsi,de klon!
ALF:MÁR EGY ÉVE EZ A NEVEM alf
alf:Tul sok a földönkívüli ma!
alf:alf belépett (*ő a korábban nagybetűs ALF*)
alf:Dei!Klonom van!Vigyázz!
alf:Dei!Klonom van!Vigyázz!
alf:Dei!Klonom van!Vigyázz!
alf:Dei!Klonom van!Vigyázz!
alf:Ki az igazi alf?Dei:lovarda
alf:Dei!Klonom van!Vigyázz!
Dei:Ok alf. Vigyázok!
alf:Jo lenne ha nem használnád!
Vim:Alf+etted a mazlist?
Dei:Neked van csajod alf?
Dei:Alf??
alf:Dei!Ez jo kérdés volt!DeIMent
alf:Csá g.y!
alf:G.Y!Haragszol rám?
G.Y:NEM ALF! MIÉRT KELLENE?
alf:Köszöntem,nem válaszoltál!
G.Y:VÁLASZOLTAM ALF
alf:Bocsi,nemLáttam!HadakoztamKlon

Felmerülhet a kérdés, levonhatunk-e következtetéseket a csevegők névválasztási szokásaiból. A tapasztalatok szerint igen óvatosan érdemes ezt a kérdést kezelni. Internetes chateken történt vizsgálatok (kutatócsoportunkból Pléh Csaba, Kovács Kristóf és Krajcsi Attila végeztek ilyen kutatást) során többek közt az derült ki, hogy a chatelőknek 15-20%-a választott már nem a saját nemére utaló nevet, egy részük ezt rendszeresen teszi. Ennek több oka is lehet: olykor így viccel meg egy-egy csevegő egy másikat, máskor inkább az elrejtőzést segíti az ellenkező nemre utaló név választása. Egy lány, aki általában Shark néven chatel az internetes csevegőkön, arra a kérdésemre, miért választotta ezt az inkább fi-

úkra jellemző nevet, azt válaszolta, így nem zaklatják annyian. A wapos chaten soha nem tudhatjuk, ki rejtőzik egy-egy név mögött, nincs módunk megtudni róla semmilyen többletinformációt, míg például erre van lehetőség az internetes fórumok egy részénél, az ICQ-nál, az IRC-nél és néhány internetes chatnél is. Mindazonáltal feltételezhetjük, hogy ha az egyes felhasználók ennyire ragaszkodnak a nevükhöz, akkor az valamennyire jellemző lehet rájuk. Megfigyelhetjük, hogy akik hétköznapi keresztneveket választanak, azok leggyakrabban aktívan kívánnak kommunikálni, a legtöbb esetben párkereső szándékkal. Kétféle jelzése is lehet egy keresztnévnek a chatben, egyrészt a megfigyelések szerint a chatelők azt feltételezik ezekről a felhasználókról, hogy komolyak a szándékaik, másrészt egyértelműen jelzi a felhasználó nemét az ilyen fajta névválasztás. Gyakran előfordul az is, hogy egyes női felhasználók nem a saját nevükön chatelnek, mert az hosszabb három karakternél, hanem helyette egy hárombetűs nevet választanak maguknak a csevegés során.

A homoszexuális felhasználók ebben a tekintetben némileg eltérő helyzetben vannak. Gyakran előfordul, hogy eleve olyan néven lépnek be a chatszobába, mely utal a szexuális irányultságukra (ez leggyakrabban a *gay* név). Szintén gyakori, hogy ők rögtön a belépés után jelzik másságukat (Meleg fiut keresek, Van aki meleg?, helyes meleg fiú vagyok.fiúk?). Ha ezt nem teszik meg, gyakran kell magyarázkodniuk épp a nevük nemre utaló volta miatt (Tudnod kell én meleg vagyok).

Azt sem feledhetjük el, hogy egy-egy felhasználó esetenként más-más néven jelentkezik be a chatszobába. Többen felváltva csevegnek telefonon és interneten keresztül a 777sms chatjén, s míg a telefonon korlátozva van a nevük hosszúsága három karakterben (egy telefonokon kijátszható a megkötés), addig amikor wap-böngészőkkel lépnek be a csevegőszobába, hosszabb neveket is használhatnak. Például a Dark Sun nevű felhasználó telefonról Sun néven jelentkezik be, Sátánka pedig 666 néven.

Azt tehát megállapíthatjuk, hogy a név általában jellemző a felhasználóra, de ezeket az információkat mindig fenntartásokkal kell kezelnünk, nem elfeledkezve arról, hogy bármikor lehetünk vicc vagy beugratás áldozatai.

Nekemmármisköszönsz?

A névválasztás után immár beléphetünk a chatbe. A szövegmezőben ilyenkor megjelenik egy jelzés, hogy a felhasználó belépett, tehát nem maradhatunk tiatokban – mintha belépnénk egy terembe, s mindenkinek szólna valaki, hogy megjöttünk.

A chatbe belépők nagy része nem akar mindenképp kommunikálni. A megfigyelt időszakban megközelítőleg háromszázötven felhasználó lépett be a chatszobába, s közülük majd kétszáz chatelő tette ezt köszönés vagy bármiféle közlés

nélkül. Ezeknek a csevegőknek csupán 9 százaléka vett részt valamivel később a kommunikációban.

Azok a chatelők, akik mindenképp szeretnének aktívan kommunikálni, alapvetően kétféleképp kapcsolódnak be a beszélgetésbe – a feldolgozott anyagban szinte egyforma gyakorisággal figyelhető meg a két forma.

Gyakori a mindenkinek történő (sziasztok, hali mindenkinek) beköszönés. Megfigyeléseim szerint ez a forma igazából csak akkor hatékony, ha a felhasználónak kiterjedt ismeretségi köre van a 777sms chatjén. Ezeknél a chatelőknél (Dark Sun, Boszika, Szultán) igen gyakori ez a beköszönési mód, s azt figyelhetjük meg, hogy az összes ismerős válaszol erre a beköszönésre – érdekes, hogy ez a köszönési láz magával ragadja az őt nem ismerőket is, ők is köszönnek neki. A beköszönő ezután egyesével visszaköszön (néha egy mondatban, de akkor is egyesével: Dark sun:Hi wampi, Szuli, Fox, VER) minden őt köszöntő ismerősének. Akiket viszont nem ismer, azoknak általában nem fogadja a köszönését, a visszaköszönés gesztusával jelzi, ki az, akit a társaságába tartozónak vél. Előfordul, hogy az újonnan belépett chatelő nem köszön vissza egy-egy olyan felhasználónak, aki egyébként úgy gondolja, ő is ebbe a társaságba tartozik. A (figyelmetlenségből vagy szándékosan) kirekesztett felhasználó ilyenkor általában többször is ráköszön a belépőre egy-két perc elteltével, s csak akkor hagyja abba, ha végre visszaköszön neki az áhított chatelő (666 BRC-re pl. háromszor köszönt rá), sőt számon is kéri az ismerősein egy-egy chatelő az üdvözlés hiányát (Fox:Nekem-márnemisköszönszBoszyka?) Ugyanez megfigyelhető beköszönésnél is: Boszyka háromszor (nem szoros egymásutániségben) küldte el a Szioka m.kinek beköszönést, mikor végre válaszoltak rá az ismerősei.

Az ismeretiséggel nem rendelkező felhasználók is ugyanolyan gyakorisággal alkalmazzák a mindenkinek történő köszönési formát, mint a társakkal rendelkezők, ám korántsem olyan sikerrel. A megfigyelés alatt alig találoztam olyan ismeretségi körrel nem rendelkező felhasználóval, aki a mindenkinek történő köszönésére választ kapott volna. Ezeknek a chatelőknél egy része nem is vesz részt a további kommunikációban, másik részük sokáig kiesik a beszélgetésből, vár egy őt érdeklő témára, s akkor tesz újra kísérletet a bekapcsolódásra akár 70 üzenet (a chat sebességétől függően 5-10 perc várakozás) után.

Azoknál, akiknek nincs baráti társaságuk a wapos chaten, gyakoribb, hogy egy figyelemfelkeltő közléssel vagy kérdéssel (pl. Pat:Van itt helyes fiú?) lépnek be a beszélgetésbe, ami alig valamivel többször fordult elő, mint a mindenkinek történő beköszönés a vizsgált időszakban. Bizonyára rájöttek, hogy ez a bejelentkezési forma sokkal hatékonyabb, hisz az ilyesféle „beköszönésekre” szinte mindig van válasz. Ez a válasz majdnem mindig köszönéssel (és megszólítással) kezdődik: Mg: Szia Pat, Én 28... Ez a fajta beköszönés igen jellemző a melegekre : Helló, Gay fiú van itt? Azon csetelők, akik később a beszélgetésben vállalták máságu-
kat, egyől-egyig így jelentkeztek be.

Szintén hatásos, ha a belépőre név szerint ráköszön egy a már a chatszobában tartózkodó csevegő (Fer:hi mon), ilyenkor a bátortalan újonc általában megörülve a közeledésnek, rögtön visszaköszön (Mon:hi Fer), s szinte mindig továbblépnek a kommunikációban.

Elköszönni az ismerősökkel nem rendelkezők ritkán szoktak, az viszont sűrűn megfigyelhető, hogy egyesek rövid benntartózkodás után mintegy a felháborodásukat jelezve köszönnek el a társaságtól (pl: Jó sok ma itt a bunkó, na csá, én le is léptem).

Az ismerősök viszont mindig elköszönnek, s a válasz igénye itt is legalább olyan erős, mint a beköszönésnél, tíz-tizenöt percet is képesek várni arra, hogy minden számukra fontos személy elköszönjön tőlük.

A következő kimentett részleten megfigyelhetők a csoportszerveződésnek és a köszönési szokásoknak jellemzői:

Dark sun:sziasztok

666:feltöltelek mindennel!

Fox:Szewa t20!

*****:**Fiuk?

Öregapo:Anyokám

T22:T22 belépett

Szultán@:-):figyelgetek,nem láttalak.

Kóc:ÖÖÖÖÖÖÖÖÖÖ

666:ver boldog vagyok

Fer:Hello mar.

wampire:szia sunny!végre jön a jó társaság

Kóc:ÖÖÖÖÖÖÖÖÖÖ

Kóc:ÖÖÖÖÖÖÖÖÖÖ

Kóc:ÖÖÖÖÖÖÖÖÖÖ

Holleanyoka:En is dragam!

t20:Hi róka

Szultán@:-):Hi Dark!hogysmint?

MAR:SZIA BP. VAGYOK

T22:Bocsi EX leírnad meg 1x

Kóc:ÖÖÖÖÖÖÖÖÖÖ

666:ver boldog vagyok

Dark sun:))

Jag:Mi van lányok nyuszik vagytok?

Fox:Szasz D.s.!

Kóc:ÖÖÖÖÖÖÖÖÖÖ

VER:HEL DARK

Dark sun:ma már jobban:))
Mik:Mik belépett
wampire:mert csendben várahoztam szultánka
MAR:SZIA BP. VAGYOK
5r:5r belépett
Syi:Hello Jag
666:ver boldog vagyok
Men:Udvozlók mindenkit
Mg:T20 hon irsz en Pecsrol
SYL:SYL belépett
Mia:Mia belépett
t20:Kóc debil!
t20:Kóc debil!
Dark sun:Hi wampi, Szuli, Fox, VER
DÁK:T22 ITT VAGYOK VOLT DEX GYÖR
wampire:tegnap kicsit depis voltál?sunny
Öregapo:Én is a tiedet?
Fox:Boszyka!?
SYL:HELLO FIUK
666:ver boldog vagyok
Szultán@:-):jó történt veled,v átértékelté
EX:T22VAGX MÉG?
Szultán@:-):d a dolgokat?
Man:Man belépett
F18:Merülök sziasztok
VER:ÖRÜLÖK 666
Rék:Jag-miért lennének nyuszik?
TEX:TEX belépett
NIL:NIL belépett
Fer:Szeged környéki van?
666:ver boldog vagyok
Man:Mia te lany?
Dark sun:mondjuk úgy, lenyugodtam, azóta beszéltem olyanokkal,
akik még szóba állnak velem:))
t20:Innen az ágyimból VESZPRÉMből
Men:Szia SYL ki vagy?
Man:Mia
666:megyek álmodni. pusza mkn.

Kor? Lax?

Mint már említettem, a wapos chaten való kommunikáció erősen korlátozott helyzet, ami elsősorban technikai akadályozottságából ered. Ugyan sokan jelentkeznek be a chatszobába internetről wap-böngészők segítségével, mégis azok vannak többen, akik a telefonukról gépelnek. Akár telefonról, akár internetről írunk, megvan az a hátrány, hogy gépelés közben nem látjuk a chatszobát, a benne lefutó – talán épp nekünk szóló – üzeneteket sem. Mindig csak az utolsó tíz hozzászólás jelenik meg a kijelzőn, így késő esti időpontban igen nehéz nyomon követnünk a beszélgetést, ha aktívan, gyakran hozzászólva akarunk kommunikálni.

Úgy gondolhatnánk, egy ilyen kommunikációs helyzetben nagyon nagy szerepe lehet a rövidítésnek, amivel időt takaríthatnak meg a csevegők, ezáltal több üzenethez, információhoz jutnak hozzá.

Tapasztalataim messze alulmúlták várakozásaimat. A chatelők nem túl gyakran rövidítik az egyes szavakat és kifejezéseket, csupán minden harmincadik üzenetben lelhetünk rövidítésre.³

Ennek több oka is lehet, egyrészt a technikai oldalon is kereshetünk magyarázatot. Számokkal és különböző jelekkel (nem betűkkel) rövidíteni néha bonyolultabb, mint kiírni a teljes szót, hisz ezeket sokkal ritkábban használjuk az SMS-ek küldésénél, mint a betűket (természetesen itt csak a saját tapasztalataimból indulhatok ki, ezen a területen sajnos nemigen végezhetünk kutatásokat).

Elképzeltető az is, hogy a chatelők nem mernek belebocsátkozni egy-egy rövidítésbe, hisz egy-egy félreértés megmagyarázása a wapos chaten sokkal bonyolultabb, hosszadalmasabb – s persze drágább – folyamat, mint ha ugyanezt előszóban vagy internetes chaten tennénk.

Vannak olyan szavak, melyeket szinte minden csevegő rövidít, ilyen például a csevegő hollétére irányuló *Hol laksz?* kérdés *Lax?*-ra való egyszerűsítése, mely majdnem mindig *Kor? Lax?* formában fordul elő. Ugyanilyen a Westel név is, melyet a telefonszámuk megadásánál a 0630-at elhagyva csak egy w-vel jelölnek.

Gyakori, hogy olyan rövidítéseket használnak a csevegők, melyekben az egyes szimbólumokat a kiejtett vagy kiírt változatukban kell értenünk. Ilyenek például: **str**:Xen majd 4szemközt,ok?:), **dad**:koszi en+3, **Jég**:Eso vagy még?+oldás bizonytal, **wampire**:túl új?figyusz én márc közepe óta cőelek.

Egy-egy mondatban csak olyankor fordul elő több rövidítés, amikor hosszabb közlést fogalmaz meg a chatelő, s amelynek kiírása már-már bele sem férne a korlátul szabott 30 karakterbe. A külső megjelenés leírása tipikusan ebbe a kategóriába tartozik, pl. **gag**:Szókésb.göndör h.kék sz.175 cm.

³ Ezek megegyeznek azon tapasztalatokkal, melyekről Sándor Klára számolt be *A XXI. század kommunikációja: az információ mobilitása és a mobil információ* című, az MTA Filozófiai Kutatóintézete és a Westel Mobil Távközlési Rt. által rendezett konferencián tartott előadásában, MTA, 2001. május 29.

Általában azonban az figyelhető meg, hogy – hasonlóan a chaten kívüli kommunikációs helyzetekhez – vannak rövidítésre hajlamos egyének, s vannak olyanok, akik inkább elkerülik az egyszerűsítéseket. Azoknál, akik a beszélgetés során egyszer alkalmaztak rövidítést, szinte minden alkalommal megfigyelhetjük, hogy legalább még egyszer (de inkább többször) rövidítenek. Egy dad nevű felhasználó például egy délutáni órában (tehát amikor igazából rövidítésre nincs különösebben szükség, hisz tökéletesen követhető a chat) 41 hozzászólásából – nem szoros egymásutániségben – hétszer rövidített a legváltozatosabb módokon. **dad**:csa gyu mi ism1mast? **dad**:lil hany a ev lax **dad**:koszi en+3 **dad**:w3771515 **dad**:Klonvadi XEN hanyeves **dad**:Xen ez a2dik napom te mndig Xe **dad**:Gyu az ok kuld el me a felsgm.

Vki a Marsról?

A chateken az ismerkedés az esetek túlnyomó többségében azzal kezdődik, hogy a csevegők megtudják egymás nemét, korát és lakóhelyét. Ez utóbbi azért fontos, mert a chatelők nagy többsége szeretne személyesebb kapcsolatba is kerülni a beszélgetőtársával. Sokan keresnek érzelmi vagy szexuális partnert a csevegőszobákban, hisz itt nem kell bátornak lenni, itt megismerhetünk bárkit anélkül, hogy megzavarna a külcsín, s ahhoz, hogy a csevegő felmérje annak esélyét, hogy találkozhat-e azzal, akivel chatel, tudnia kell, hogy hol lakik: **JAR**:Dei Pesten hol? **ei**:Debrecenből valaki; **29/38par**:Szolnok megye te? Az interneten régebb óta chatelőknek már-már terhes is, hogy állandóan ezzel indul a beszélgetés, ugyanez az érzés tükröződik a következő, wapos chaten feltett kérdésen is: **ET**:Vki a Marsról?

Van azonban egy érdekes különbség az internetes és a wapos chat között. A wapos chaten inkább csak a csevegők makrokörnyezetére kérdeznek rá (megye, város, esetleg kerület), ezzel szemben az internetes chateken a makrokörnyezet után általában továbblépnek a felhasználók a mikrokörnyezet (iskola, munkahely, lakás) felé. Mi több, gyakran ebből a mikrokörnyezetből fejlődik ki maga a beszélgetés témája. Miután elárulja a felhasználó, hogy az egyetemről vagy a munkahelyéről ír, adódik a mit tanulsz és a mit dolgozol kérdés.

A wapos chatnél ezt nemigen figyelhetjük meg, szinte soha nem kérdeznek rá a chatelők mikrokörnyezetére. S a csevegők is csak elvétve beszélnek róla. Ritkán utalnak arra, hogy már ágyban vannak, készülődnek a lefekvéshez (mint említettem, a wapos chateken éjszakai időpontokban beszélgetnek legtöbbször).

Adódhat a kérdés, miért nem kérdeznek rá a wapos chaten a felhasználók mikrokörnyezetére (vagy csak miért olyan ritkán), amikor ebből olyan könnyen lehet továbblépni a beszélgetésben? A választ kutatócsoportunk előző kötetében érdemes keresni (többek között Heller Mária és Karácsony András foglalkozott bővebben a hely kérdéskörével). Amikor mobiltelefonon hívunk valakit, a sze-

mélyt, s nem a helyet tiszteljük meg, míg a vezetékes telefonon történő hívás először a helynek szól. A mi esetünkben az internetes chatelés inkább hasonlít a vezetékes telefonon való beszélgetéshez, a wapos chat pedig inkább a mobilon való kommunikációhoz. A wapon chatelő nincs helyhez kötve, cseveghet buszon, étteremben, otthon, bárhol, ahol van télerő, így nem is jellemző rá annyira az őt körülvevő tér, mint a jóval helyhez kötöttebb internetes csevegőkre.

Fontos a véleményed!

A wapos chatet, összetettsége folytán, sokféleképpen értelmezhetjük. Mindenképp szerepet kap benne egyfajta játék-jelleg, mely gyakran társul a sexualitással. Nagyon sokan látnak lehetőséget a chates partnerkeresésben. Szintén sok ember használja ki a chat nyújtotta névtelenséget, s itt éli ki erőszakos hajlamait. Ám nem szabad elfelejtenünk, hogy a wapos chatnek van egy másik oldala is, ahol egészen komoly témákról (pályaválasztás, távkapcsolat stb.) is folyik a véleménycsere, igen megértő közegben, gyakran megerősítve a másikat abban, hogy kíváncsiak a gondolataira pl. **Normális lányt keresek:**HAJNAL FONTOS A VÉLEMÉNYED!!! **REALÍTÁS:**BOSZI VÁROM VÉLEMÉNYED!!! **REALÍTÁS:**FONTOS NEKEM ME TAPASZT VAGY.

Nem felejthetjük el, hogy a wapos chaten baráti társaságok alakulnak ki, amelyek tagjai később felhívják egymást mobiltelefonon, majd találkozni, összejárni a köznapi életükben is (nem a legjobb kifejezés, de a gyakran használt *való világgal* még kevésbé értek egyet, a chat nem álomvilág, az is a való világ része). Azaz a wapos chat is cáfolja azon nézeteket, hogy az új kommunikációs eszközök és a technika fejlődése az emberi kapcsolatok kárára fognak válni, hisz itt olyan emberek között alakul ki érzelmi kapcsolat, akik a wapos chat nélkül talán soha nem ismerték volna meg egymást.

A chatelők élvezik a wapos chat által teremtett különleges kommunikációs helyzetet, s mint ahogy Mester Béla felhívta rá a figyelmem, nem akarják azt másnak látni, nem szándékoznak azt a valóságos kommunikációhoz hasonló ak-tussá tenni.

Ezt a kutatást nem tekintem lezártnak, több megfigyelési szempontot kénytelen voltam kihagyni a szűkös keretek miatt. Végezhetnénk még összehasonlító vizsgálatokat arról, hogy egy-egy komolyabb világtörténet hogyan befolyásolja a wapon folyó kommunikációt, s megpróbálhatnánk mi magunk is befolyásolni a csevegőket. A további vizsgálódást mindenképp érdemesnek tartom, hisz a wapos chat valamennyire szélsőséges kommunikációs helyzetet teremt, s ebben a közegben talán magáról a kommunikációról, annak jövőjéről is többet megtudhatunk.

Nyíró András:

MIÉRT JÓ AZ OPOLOGÓ? Az új vizuális népművészetről

Az oplogó jó. Legalábbis félmillió hazai mobilos így gondolhatta, amikor letöltötte saját működési jelét. Olyan huncutság ez, mint a cserélhető előlap, csak olcsóbb, és kíméli a környezetet. Az ember a képére formálja a telefonját. A *letöltés* népszerűségére ez elég magyarázat. De vajon miért *rajzolnak* olyan sokan oplogót? A 777sms oplogószerkesztőjével egy év alatt 25 000 logót alkottak. Ez nem néhány hóbertos alkotási dühének termése, a napi 60-80 új oplogó egy új vizuális népművészet megnyilvánulása.

Miért jó az oplogó? A kérdés tavasszal merült fel, az Első Művész-oplogó Kiállítás szervezésekor. A festőművészek oplogó méretarányú vásznakat kaptak, de nehezen barátkoztak meg a szokatlanul elnyújtott alakokkal, hiszen ilyen formát hiába keresünk művészettörténeti könyvekben. Az alkalmazott grafikusok is küzdenek a nyújtott téglalappal, ez látszik az internetes bannereken. És ez csak a méretarány. Az oplogó kicsi, rossz a felbontása és fekete-fehér. Nagyítani, kicsinyíteni nem érdemes, szétesik a kép. Aki oplogót akar rajzolni, annak oplogóban kell gondolkoznia.

Névtelen piktorainkat nem zavarják ezek a gondok. A 74x12 pixel rajztechnikája megalázóan egyszerű, azt is csábítja, akit rajzból felmentettek. Végre egy felület, ahol az ötlet fontosabb, mint a technika! A kezdők számára az első lépés a feliratozás, hemzsegnek a nevek és üdvözlőszövegek. Sokan azt adják vissza, amit a leggyakrabban látnak, népszerű a brandek oplogósítása. A dj-k és remix albumok korában nem érény az eredetiség, a rajzosok önfeledten másolnak, mixelnek, ismételnek, idéznek. A motívumok és az ötletek szabadon roamingolnak az interneten, a nemzetközi logókultúrában kevés a helyi íz. Az újabb telefonok nagyobb méretet, jobb felbontást, színeket, és animációt kínálnak, de ebben a világban már kell majd tudni rajzolni. Ezekkel a lehetőségekkel régóta gazdálkodik az internetes, e-mailes képkultúra, de ez is inkább a profik szabadidős tevékenységére épül, mint az utca emberének próbálkozásaira.

Az igazi digitális minimal nem az oplogó, hanem a smiley, ahol 25-30 jelből kell okosan gazdálkodni. Ez annyira kevés, hogy a smiley-ábrázolás kibontakozásának korlátja lett, mindössze néhány ezer az értelmezhető kombinációk száma. Ehhez képest az oplogó szinte végtelen variációs lehetőséget kínál. Ábrázolható

a fény és árnyék, árnyalatok, mozgás, az érzelmek, perspektíva és a plánok. A nyújtott méretarány problémájára kézenfekvő válasz, hogy négyzetekre osztják a teret, és ebben az otthonosabb környezetben ismétlik, tükrözik, forgatják a motívumokat, fázisokat rajzolnak. Az eszköz meghatározza a művet: a 777sms oplogószerkesztőjében ezek a feladatok kényelmesen megoldhatóak. Máskor az ismeretlen alkotó mintha összekacsintana a közönséggel, a képalkotási konvencióknak fittyet hányva végletekig leszűkíti a képkivágást, vagy beleerőszakolja a nyújtott téglalapba a témát. Sokan reflektálnak arra, hogy az oplogó a telefon kis képernyőjén jelenik meg, a rajz elhelyezésével készítetik a nézőt, hogy forgassa a készüléket, vagy ál-rendszerüzenetekkel riogatnak.

Az oplogó üzenet is lehet, a mester nem csak saját, de ismerőse telefonjára is küldheti alkotását. A legtöbb üzenet szerelmi vallomás, ezután jönnek az üdvözetek, és a dísztvíratok hangulatát idéző jókívánságok. Az oplogó feladója az sms-sel ellentétben rejtve marad, ezért burjánzanak az inzultusok is.

A tulajdonos határozza meg, hogy ki láthatja az oplogót, nyilvánossága korlátozott, ebben a tetováláshoz áll közel. Személytelenségében viszont a graffitira hasonlít. Ez a semmi művészete, bitekből áll, eltüntetése egy mozdulat, kirakása nem vállalás, hanem pillanatnyi szeszély. Talán ezzel magyarázható, hogy sok a pornográf ábrázolás, de nem találkozunk a falfirkákon gyakori rasszista megnyilvánulásokkal. Az oplogók teljes tematikus osztályozása megtalálható a 777sms weboldalon.

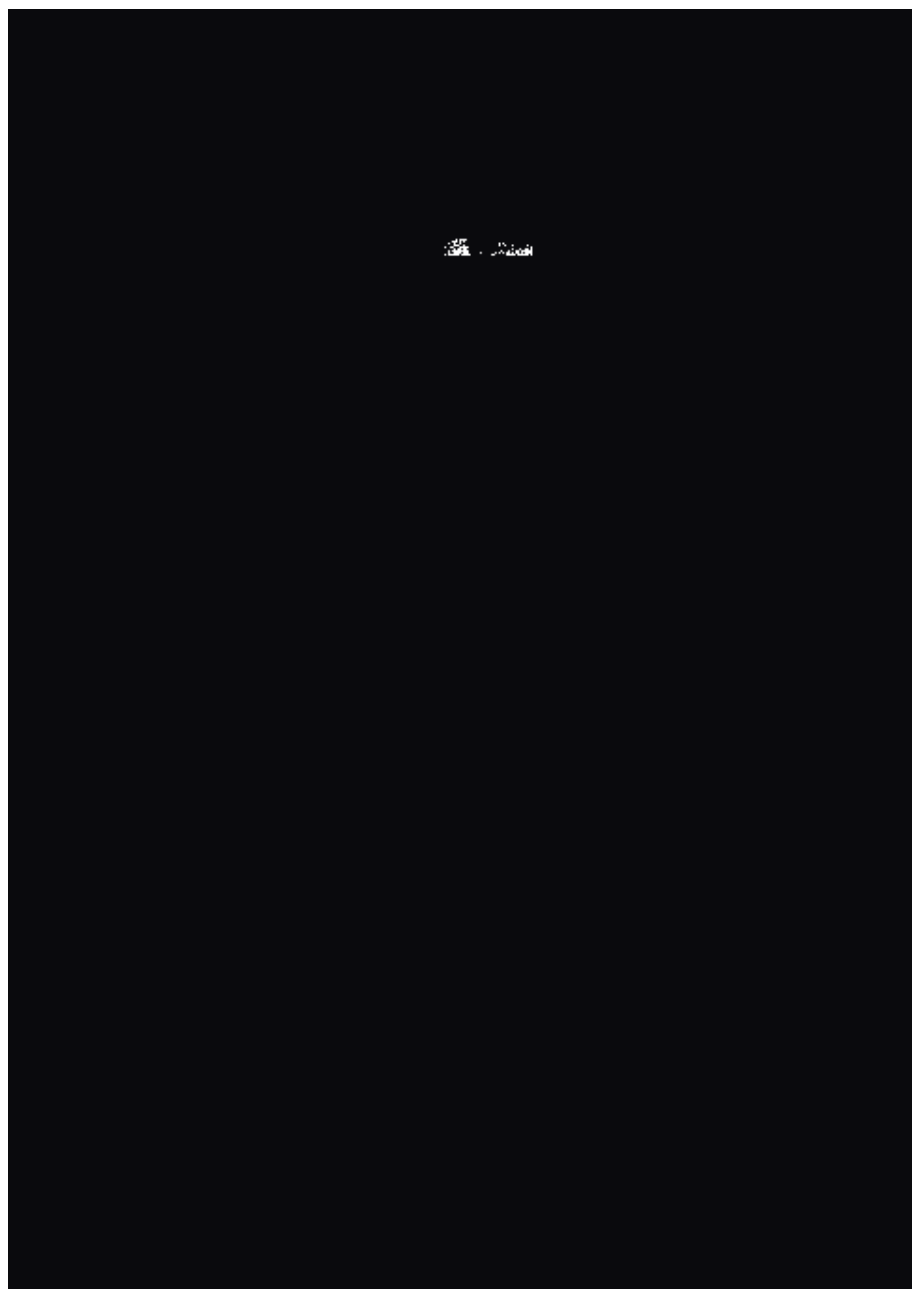
Az oplogó nem kivétel, a vizuális népművészetek kedvelik a nehéz, kényelmetlen felületeket. Az akadémiai képzőművészet nem hajol le azokért a lehetőségekért, amikkel a tojásfestés, a graffiti és a tetoválás dolgozik. Mindháromból felbukkan számos motívum az oplogókban. Az oplogó divatjának erejét azon mérhetjük majd, hogy visszafelé mennyire érvényesül ez a hatás.

Az oplogó kicsi, vacak, de a miénk. Ezért jó.

A dolgozat elkészítéséhez sok segítséget és ötletet kaptam barátaimtól és kollégáimtól: Bognár Attilától, Kaprinay Zoltántól, Lovas Róberttől, dr. Máriás Bélától, Mihala Judittól, Turi Lászlótól.

Fekvő négyszög: Amikor négyzetekre bontják

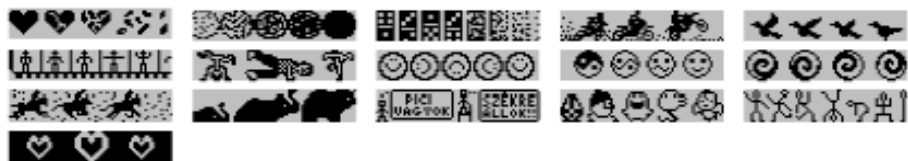
Ismétlés

Tükrözés

Fázisok

Sorozat

Csoportok

Nézetek

Az oplogókat a www.777sms.hu oldalon található Nagy Oplogó Tárból válogattam.

Fekvő négyszög: Elhelyezés

Fekvő alak

Kínálkozó méretarány

Elfordított kép

Fejjel lefelé

Ferde

Aszimmetria

Kijelző

Fekvő négyszög: Kivágás

Felület kitöltése

Keret

Nyújtás (long vehicle)

Konvencionális szűk képkivágás

Nem konvencionális szűk képkivágás

A téma beszorítása a képkivágásba

Fekete-fehér

Árnyalatok

Fény és árnyék

Kontraszt

Színimitációk

Kiszíneztünk néhány oplogót, hogy lehessen látni a hatást.

Felbontás: minőség

Fotorealisztikus

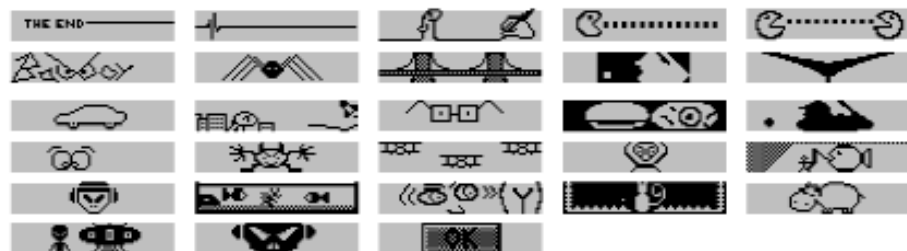
Hiperrealista

Vonals

Minimal

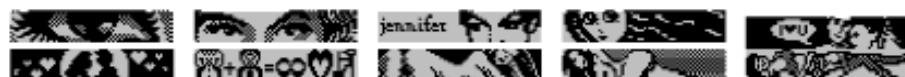

Naiv

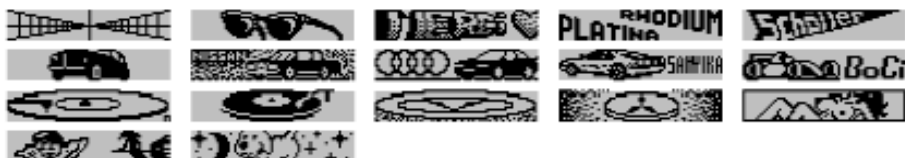

Felbontás: technikák

Plánok

Perspektíva

Összehasonlító méretezés

Háttér

Érzelem

Mozgás

Felbontás: idézetek

Szimbólumok

Vasarely

Malevics

Így készül

Próba

Kis munka

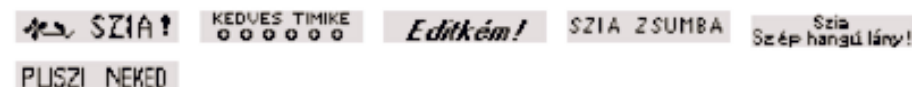

Variációk két témára

Üzenetek

Üdvözlét

Üzenet

Dísztvárirat

Szerelem

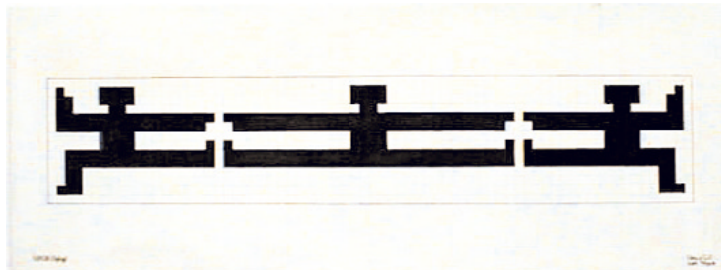
Inzultus

Nagyítani, kicsinyíteni nem érdemes

Válogatás az első művész-oplogó kiállítás anyagából

Najmányi László

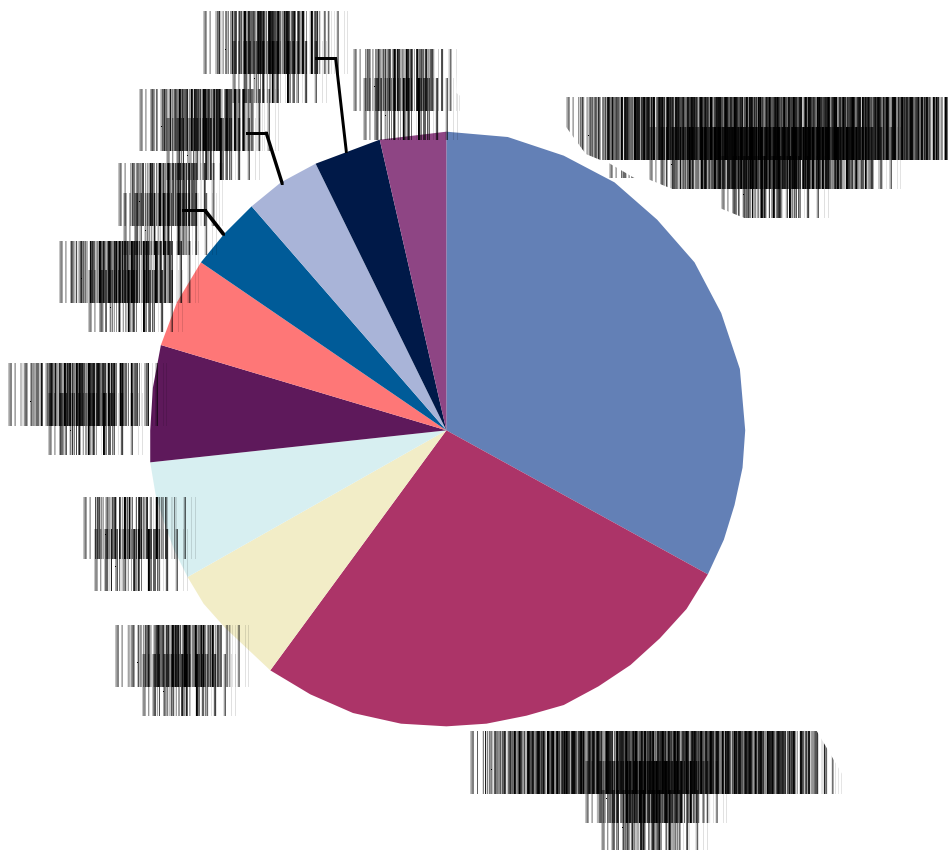
Gaál József

Almási Gertrúd

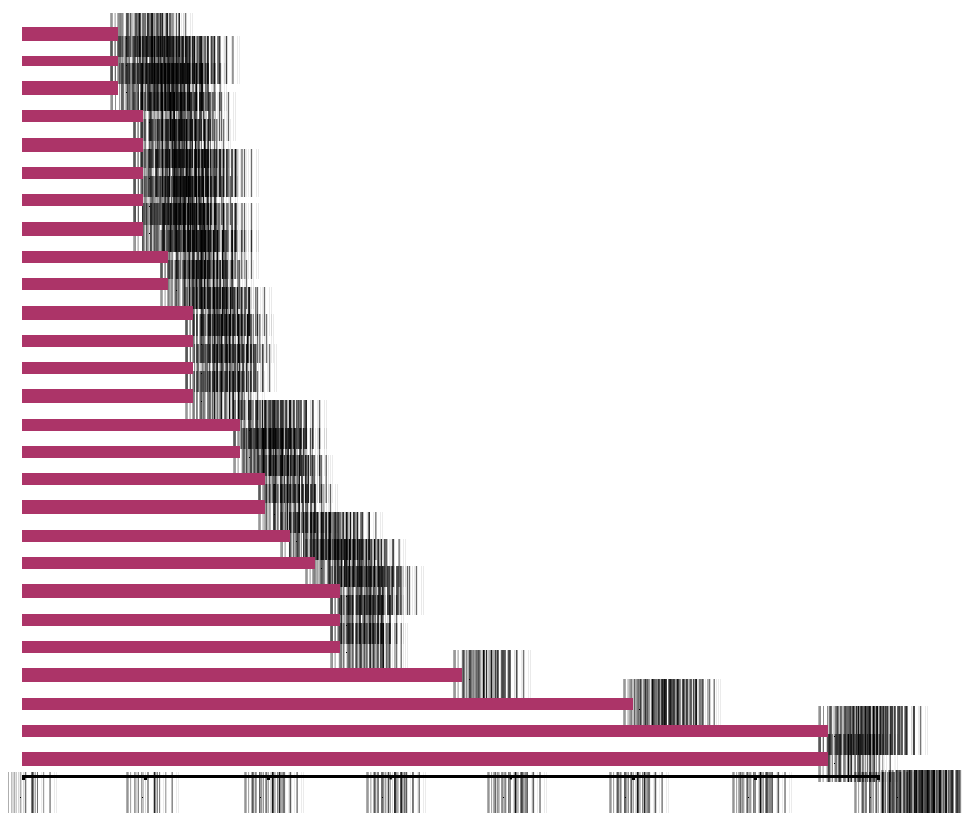
A kiállítást a K. Bazovsky Ház szervezte a Westel támogatásával, 2001 júniusában. A kiállító művészek: Ádám Zoltán, Almási Gertrúd, Bada Tibor, drMáriás, Duliskovich Bazil, Elekes Károly, feLugossy László, Gaál József, Gesztelyi Nagy Zsuzsanna, Kocsis Kata, Miltényi Miklós, Najmányi László, Roskó Gábor, Soós György Georgius, Soós Tamás, Swierkiewicz Róbert, Szász Zsuzsanna, Szkárosi Endre, Tót Ákos.

A leggyakrabban előforduló 10 brand arányai

2001. áprilisi állapot szerint, 16.000 oplogó alapján.

A legtöbb márkanév autós cégekhez kötődik

2001. áprilisi állapot szerint, 16.000 oplogó alapján.

Keresztnevek

A leggyakrabban előforduló 20 keresztnévből 6 férfi, 13 női. A Gábor/Gabriella becézései alapján eldönthetetlen, de a férfi változat valószínűbb, mert 1983-87 között a legnépszerűbb volt, 76-ban a 3. helyen állt. A női változat kevésbé népszerű. Az Anna/Anita becézett változatai alapján szintén nem választható szét, itt az Anita a valószínűbb. Az Edina név nem szerepel a leggyakoribb nevek listáján, itt lehetséges, hogy az Edi becézés valójában az édes változata. Az elemzésben a Gabriella, Edina és Anna névvel nem számoltunk, így a top 20 névből 17 maradt. Ezek gyakorisága az oplogók között 60 és 30 között mozog. 11 női névre 6 férfi név jut. Népszerűbb a nők körében az oplogó? Vagy fiúk rakják fel szerelmük nevét saját telefonjukra? A www.777sms.hu oldalon végzett felmérés szerint a felhasználók 43%-a lány. A lánynevek közül a többség (7) népszerűbb volt a mai 17 évesek korában, mint a 25 évesek korában. A fiúneveknél ez fordítva van, a többség (4) népszerűbb volt korábban. Mindez nem meglepő, a párkapcsolatokban általában néhány évvel idősebbek a fiúk. Az 1967-ben népszerű nevek kevés helyezést kaptak, 25 felett már nem oplogóval udvarolunk. (Ladó János *Utónév-könyve* alapján.) A felmérés szerint az átlagéletkor 22 év.

Katalin	79
Andrea	60
Tamás	59
Zoltán	59
Anna	56
László	56
Gabriella	53
Zsuzsa	49
Ágnes	47
Éva	44
Mónika	42
István	40
Péter	40
Judit	39
Krisztina	39
Tímea	37
Szilvia	36
Attila	34
Edina	30
Anita	27

Leggyakoribb üzenetek

Szerelmes üzenetek

szeretlek 69
i love you 45
love 22
szeretlek! 11
imádlak 7
hiányzol 6

Üdvözlések

Buék 2001 29
szia 14
boldog karácsonyt 12
hello 11
boldog születnapot 6

25 ezer oplogóból kiválogattuk a leggyakrabban előforduló keresztnéveket és üzeneteket. A lista tartalmazza keresztnévek becézett alakjait is. A 2001. szeptemberi állapot szerint.

Profik szabadidős tevékenysége

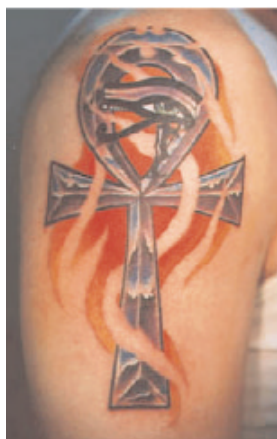
A témával kapcsolatban lásd bővebben: Krumpli Béla, „Bill Gates a digitális falvédőn – műelemzés”, <http://www.extra.hu/krumplib/cikk2.html>.

Más vizuális népművészeti ágak

Graffiti

Tetoválás

Tojásfestés

„A SZAVAK ELVÁLASZTANAK, A KÉPEK ÖSSZEKAPCSOLNAK.”
Otto Neurath, *International Picture Language* (1936)

A tudomány ma egyre inkább visszatérni látszik a köznap gondolkodás talaján soha kétségbe nem vont, ám kivált a huszadik század első felének pszichológiája és filozófiája által úgyszólván föld alá kényszerített felfogáshoz, miszerint az emberi gondolkodás eredendően nem szónyelvi formában, hanem lelki *képek* közegeiben zajlik. Újra meggyőzőnek mutatkozik az a hipotézis is, melynek értelmében a nyelvelőtti gondolkodás epizodikus képiességébe az emberi törzs- és egyedfejlődés során először nem a szónyelv, hanem a *gesztusok nyelve* visz fogalmi rendet; a metaforáktól áthatott szónyelv a gesztusok nyelve által kialakított jelentésekre és jelentés-összefüggésekre épül rá. Ám ha a szónyelvi sík a gondolkodásnak csupán elvontabb színtere, nem pedig alapja, akkor a gondolatok *közlésének* a pusztá szónál alkalmasabb eszköze lehet a képpel kiegészített szó, vagy olykor a pusztá kép is. A képi elem az üzenetet tömörebbé, konkrétabbá, a befogadó adott helyzetéhez-helyéhez jobban illeszkedővé teheti. A – hangzó és írott – szöveg képies kiegészülése egyfajta választ ad arra a kihívásra, amely a mobil kommunikáció sajátos igényeiből – kis képernyőn megjeleníthető, gyorsan befogadható, szituációreleváns információ – adódik.

Képekben gondolkozva

A behaviorista John Watson képzeteket-tagadó programjával vitatkozva írta Bertrand Russell 1919-ben: „Ha egy közönséges műveletlen személyt arról próbálnánk meggyőzni, hogy nem tudja felidézni széken ülő barátja vizuális képét, hanem ezt a helyzetet csak szavakkal írhatja le, alighanem bolondnak nézne.” Ehhez később hozzáfűzte: „A képek ‘jelentése’ a legegyszerűbb fajta jelentés, mivel a képek hasonlítanak arra, amit jelentenek, a szavak azonban általában nem.”¹ Russellhoz is kapcsolódik az oxfordi logikaprofesszor Price, akinek *Thinking and Experience*-je 1953-ban, Wittgenstein késői főműve posztumusz kiadásának évében jelent meg, s márcsak ezért sem részesülhetett méltó fogadtatásban.

Price hangsúlyozza, hogy gondolkodásunkban igenis *használunk* képeket. „A modern filozófusok”, írja, „szüntelenül azt mondják nekünk, hogy a mentális képzetek egyáltalán nem olyanok, mint a képek. Ám éppenséggel olyanok.” A képzetek, érvel Price, fölényben vannak a szavakhoz képest, mivel – inkább, mint az utóbbiak – „*valamennyire* maguk is példái/esetei annak a fogalomnak, amelyet tudatunk elé idéznek”. A kutya képzete kutyásabb, mint a „kutya” szó. A mentális képek, mint Price fogalmaz, „mintegy-példázó egyesek” (*quasi-instantiative particulars*), míg „a szavak ... teljességgel nem-példázó egyesek. Azaz ha képzetekben gondolkozunk, a távollevőről-gondolkodás a jelenlevőt-észleléshez sokkal közelebb kerül, mint a verbális gondolkodás esetében.” Ugyanakkor Price azt is aláhúzza, hogy a képzetek mellett más mintegy-példázó egyeseket is ismerünk: „Modellek, diagramok, fényes nappal nyilvánosan rajzolt – egyáltalán nem ‘mentális’ – képek, ... nyilvános kinematografikus reprodukciók ... – mindezen entitások és események ugyanazzal a mintegy-példázó funkcióval rendelkeznek, mint a képzetek.” Mármint mind a mentális képek, mind a fizikai másolatok mintegy-példázó funkciója nyilvánvalóan *hasonlóságon* alapszik. Price nem gondolja, miszerint a hasonlóság fogalma nem rejt nehézségeket; ám felismeri, hogy képek *együttese* vagy *időbeli sorozata* egyértelmű jelentést hordozhat ott, ahol az *egyes* kép sokértelmű. S hadd jelezzem még ehelyütt, hogy Price alapvető gondolatmenetekben elemezte a mentális kép mint *fogalmak* hordozója kérdését: rámutatott arra, hogy a képzetek jellegzetesen illékonyak, elmosódottak, vázlatosak; ám éppen ezáltal *általános jelentéseket* is képviselhetnek.²

Könyvében Price nem említi Wittgensteint; de nyilvánvaló, hogy mindenütt annak árnyéka kíséri.³ Wittgenstein az, akinek késői filozófiáját a közfelfogás a képnélküli gondolkodás álláspontja legáthatóbb megfogalmazásaként tartja számon.⁴ Hogy a közfelfogás téved, az csak a legutóbbi hónapokban – Wittgenstein teljes kéziratos hagyatékának CD-publikációja nyomán – derülhetett ki. S csak a

¹ Bertrand Russell, „On Propositions: What They Are and How They Mean” (1919). *Aristotelian Society Supplementary Volume*, 2, 1–43.o. Itt a J.G. Slater által szerkesztett *The Collected Papers of Bertrand Russell* 8. kötetéből idézek: *The Philosophy of Logical Atomism and Other Essays*, 1914–19. London: George Allen & Unwin, 1986, 284.sk.o. és 292.o.

² H.H. Price, *Thinking and Experience*. London: Hutchinson’s Universal Library, 1953, 235.o., 249.o., 254.sk.o., 256.o., 275.o., 288.sk.o. és 292.sk.o. – A képjelentés/szójelentés problematika irodalmának legfontosabb dokumentumait jelen vázlatom végén külön időrendi bibliográfiában is felsorolom.

³ Noha a *Filozófiai vizsgálódások* csak 1953-ban került megjelentetésre – német-angol kétnyelvű kiadásban –, a Wittgenstein által tanítványainak tollba mondott ún. *Kék könyv* és *Barna könyv* sokszorosított példányai az angolszász filozófiai világban az 1930-as évek végére már közkézen forogtak. Ld. Nyíri Kristóf, *Ludwig Wittgenstein*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1983, 80.sk.o.

⁴ Ahogy a *Mobil információs társadalom: Tanulmányok* c. kötetben (szerk. Nyíri Kristóf, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 11.o.) magam is írtam: „elhittük Wittgensteinnak, hogy az emberi intelligencia eredendően verbális”.

teljes hagyaték háttére előtt tekintve nyerhették el valódi súlyukat Wittgenstein némely már korábban is kinyomtatásra került passzusai. Így pl. az ún. *Filozófiai grammatika* 42. lapján található: „Különös: A taglejtés megértését szavakra fordításként szeretnénk magyarázni, a szavak megértését pedig taglejtésre fordításként. – És valóban szavakat taglejtéssel és valamely taglejtést szavakkal magyarázunk meg.”⁵ A gesztusok nyelve – pre-verbális, vizuális nyelv – bizonyos autonómiával látszik bírni. Vagy hadd utaljak a *Kék könyv*⁶ 36. lapjára, ahol Wittgenstein felhívja a figyelmet olyan képek lehetőségére, „amelyeket nem értelmezzünk annak érdekében, hogy megértsünk, hanem megértünk anélkül, hogy értelmeztük volna azokat”. Vannak képek, írja, „amelyekről azt mondjuk, hogy értelmezzük azokat, vagyis másik fajta képpé fordítjuk le ahhoz, hogy megértsük; és képek, amelyekről azt mondjuk, hogy azonnal megértjük azokat, bármiféle további értelmezés nélkül.” Lejjebb ebben az igencsak kivételes passzusban Wittgenstein úgy fogalmaz, hogy vannak mentális képek, amelyek mintegy *képi nyelv*vé állnak össze. Használja itt a „hasonlóság általi kép” fogalmát is.

A gondolkodás képies jellege mellett érvelő irodalom egyik alapműve Rudolf Arnheim 1969-ben kiadott *Visual Thinking* című – megjelenésekor még jobbára visszhang nélkül maradt – könyve. Arnheim a gondolkodásról s jelesen a *fogalmi gondolkodásról* is azt állítja, hogy annak elsődleges közege: a mentális képek. „Azt az álláspontot fogom képviselni”, írja munkája bevezető részében, „miserint csakis azáltal, hogy az észlelés dolgok típusait gyűjti egybe – vagyis fogalmakat –, lehetséges az észlelési anyagok gondolkodás általi felhasználása; és viszont, ha az érzékek anyaga nem marad jelen, az elmének nincsen mivel gondolkodnia.” Az észlelés, írja az alaklélektan felismeréseire utalva Arnheim, nem más, mint általános strukturális vonások megragadása. S az általánosra, az elvontra irányuló gondolkodás képi struktúrákkal operál. „Hogyan támaszkodhat a fogalmi gondolkodás képzetekre”, teszi fel a kérdést Arnheim, „ha egyszer a képek egyedi volta zavarja a gondolkodás általánosságát?” Válaszul – a századelő bizonyos introspektív pszichológiai kísérleteire is utalva, ám Price-t nem említve – a mentális képek *elmosódottságára*, *csonkaságaira* hívja fel a figyelmet, ezen vonásokat nem hiányossággént, hanem éppenséggel az elvonatkoztatás eszközeként állítva be. S a mentális képekhez hasonlóan a fizikai képek is alkalmas eszközei az elvont érvelésnek: Arnheim ebben az összefüggésben a diagrammatikus, sematikus ábrázolásokban rejlő lehetőségekre utal. A mimetikus és nem-mimetikus formák, alakok közötti különbség, hangsúlyozza, csak fokozati: ez

⁵ Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Grammatik*. A Ludwig Wittgenstein, *Schriften* sorozat 4. köteteként, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1969, 42.o.

⁶ *Preliminary Studies for the „Philosophical Investigations“*. Generally Known as the *Blue and Brown Books*. Oxford: Basil Blackwell, 1958, újranyomtatva 1964.

megmutatkozik például a vonalas rajzok előfutárának mondható, általában igen-csak elvonatkoztató *deszkriptív gesztusok* esetében. „Az alak és mozgás perceptuális minőségei”, írja, „jelen vannak a gondolati aktusokban, amelyeket a taglejtések leképeznek, s ténylegesen azt a közeget alkotják, amelyben maga a gondolkodás zajlik. Ezek a perceptuális minőségek nem szükségképpen vizuálisak vagy csak vizuálisak. A gesztusokban a nyomás, húzás, előrehatolás, akadályozás kinesztetikus tapasztalatai alkalmasint fontos szerepet játszanak.” – A *Visual Thinking* számunkra itt talán legfontosabb fejezete a 13. fejezet: „Words in Their Place”, a szavak helyrerakva. A fejezet elején Arnheim, az addigi gondolatmenetre visszatekintve, leszögezi: „A fogalmak perceptuális képzetek, és ... a gondolati műveletek ama képzetekkel történő tevés-vevésből állnak.” Ez nem azt jelenti, folytatja, hogy a szavak nem segítik a gondolkodást: „Amire rá kell kérdeznünk, az az, hogy vajon a szónyelv a maga feladatát lényegileg a verbális médiumban meglévő tulajdonságok révén látja el, avagy közvetett módon működik, nevezetesen azáltal, hogy rámutat a szavak és kijelentések jelöleteire, vagyis egészen más közegben adott tényekre. S azt is meg kell tudnunk, hogy a nyelv elengedhetetlen-e a gondolkodás számára. – Utóbbi kérdésre a válasz nemleges. Az átlatok, s kivált a főemlősök, világos bizonyítékát szolgáltatják a produktív gondolkodásnak. ... Ugyanakkor az állati gondolkodás az emberihez képest alacsonyabbrendű lehet ama fontos vonatkozásban, hogy a közvetlenül adott helyzetek megoldására korlátozódik.”⁷

Arnheim-ra kifejezetten hivatkozik Merlin Donald, 1991-ben megjelent *Origins of the Modern Mind* című munkájában.⁸ A munkának itt kiemelem azt a gondolatát,⁹ miszerint a közvetlenül képekben történő, szavak által nem közvetített gondolkodás valamiféle kezdetleges képessége biológiai adottságainkhoz tartozik. Donald az ember kialakulásának három evolúciós fázisát különbözteti meg. Az első evolúciós átmenetet, az emberszabású majmok epizodikus gondolkodásától a *Homo erectus* összefüggőbb gondolkodásáig, „az emberi reprezentáció

⁷ Arnheim, *Visual Thinking*, Berkeley: University of California Press, 1969, 1.o., 105.skk.o., 116. skk.o. és 227.sk.o.

⁸ Merlin Donald, *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991, 167.o. – Jelen jegyzet írásának óráiban láttott napvilágot, Kárpáti Eszter kiváló fordításában, a munka magyar kiadása: *Az emberi gondolkodás eredete*, Budapest: Osiris Kiadó, 2001. Az Arnheim-ra való utalás itt a 155. lapon található. Donald a ténylegesnél ugyan szerényebbnek látta a *Vizuális gondolkodás* téziséét – Arnheim, írja, „amellett érvelt, hogy a nyelv nem nélkülözhetetlen a művészi gondolkodáshoz” –, eszmétörténeti diagnózisa azonban helytálló: „Mivel a könyv akkor jelent meg, amikor – vagyis a transzformációs nyelvészet és a mesterséges intelligencia népszerűségének csúcán – , Arnheim állítását figyelemre sem méltatták. De az, amit Arnheim a vizuális metaforáról és a reprezentáció nem szimbolikus formáiról gondolt, kitartott és győzedelmeskedett: a vizuális gondolkodásról ma úgy tartják, hogy leginkább független a nyelvtől.”

legalapvetőbb szintjének, az események mímelésére vagy újra-megjelenítésére való képességnek kialakulása”, egyfajta *mimetikus kultúra* jellemzi. A második átmenet, a *Homo erectus*tól a *Homo sapiens*ig, lezárta a modern ember biológiai evolúcióját. Ezen átmenet kulcsmozzanata, írja Donald, az emberi beszédképesség megjelenése volt. A harmadik evolúciós átmenet „közelmúltbeli és nagyrészt nem-biológiai, de tisztán kognitív szempontból mégis az evolúció új szakaszához vezetett, melyet a kognitív architektúra fő tényezőiként a vizuális szimbolika és a külső memória kialakulása jellemzett”, tudniillik a rajzolt-festett képek, a képírás, és végül a betűírás megjelenése.¹⁰

A mimetikus kultúra Donald-féle hipotézise a nyelv-előtti intelligencia magyarázatára hivatott. A mimézis: valamely esemény vagy viszony szimbolikus célzatú megisméltése vagy újraábrázolása. A mimetikus reprezentáció eszköztárához a gesztusok, arckifejezések, testtartás, de a zajok és hangok utánzása is hozzátartoznak. Donald hangsúlyozza, hogy a reprezentációnak ez a szintje még ma is szerepet játszik, sőt éppenséggel alapvető. Utal – mindenekelőtt Eibl-Eibesfeldt kutatásai nyomán – a nem-verbális emberi kifejezés kultúrák-között közvetítő voltára, s hangsúlyozza, hogy a reprezentáció mimetikus rétege tovább él a verbális felszín alatt, olyan formákban, amelyek univerzálisak maradnak, mivel a mimézis alkotja a magját „a megkülönböztetetten emberi, ősi gyöker-kultúrának. Akármilyen fejlett is a magunk orális-nyelvi kultúrája”, írja, „s akármilyen kifinomult is a minket körülvevő szimbolikus anyagi környezet gazdag változatossága, az emberi társadalmi kölcsönhatás expresszív lényegét még mindig a mimetikus szcenáriók képezik.”¹¹

A szónyelv a nem-verbális kommunikáció alapjaira épül, s másrészt kiegészül a nem-verbális kommunikáció új dimenzióival, amelyek a szóbeli interakciót mintegy metakommunikatív szinten szabályozzák. A írott nyelv esetében a metakommunikatív elemek jórészt hiányoznak. Így az írást – kivált az alfabetikus írást, amely persze a Nyugat racionalitásának voltaképpeni alapját képezi¹² – ennyiben eleve leszűkült-leszűkítő kommunikációs csatornának kell tekintenünk.

A nem-verbális kommunikáció szerteindázó irodalmáról magyar nyelven kitűnő összefoglalások olvashatók;¹³ magam most ebből az irodalomból hadd emel-

⁹ Amint ezt már a *Mobil információs társadalom* c. kötetben is tettem, id. kiad., 11.o., 17-es jegyzet.

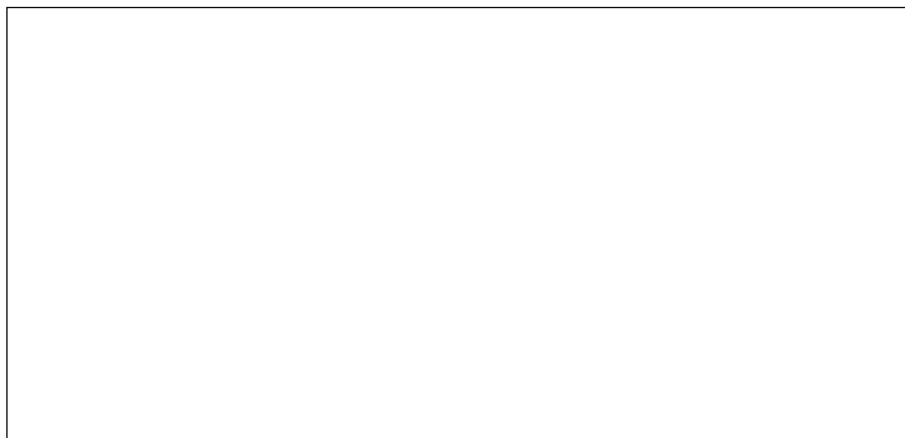
¹⁰ *Origins of the Modern Mind*, 16.sk.o. és 269.sk.o. – Elméletét Donald *A Mind So Rare: The Evolution of Human Consciousness* című, most kiadott könyvében (New York: W. W. Norton & Co., 2001) építi tovább. A könyvet jelen kötetben (255–266.o.) Pléh Csaba ismerteti.

¹¹ *Origins of the Modern Mind*, 168.sk.o. és 188.sk.o.

¹² Ld. „Bevezetés a kommunikációfilozófiába” c. virtuális stúdiumvázlatomat, http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/bevkm_long.htm#6.

¹³ Mindenekelőtt Dr. Buda Béla *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei* c. könyvére utalok, melynek első kiadása 1974-ben jelent meg; itt különösen a „Mimikai kommunikáció” c. alfe-

jem ki Macdonald Critchley igen befolyásos tanulmányait, s ezekből is azt az ér-
vet, amelyet Critchley a süketnémák közötti kommunikációval kapcsolatban ad
elő. Köztudott, hogy a süketnémák mesterséges kézjelek segítségével érintkez-
nek. Kevésbé ismert, hogy rendelkeznek egyfajta természetes kommunikációs jel-
rendszerrel is. „Még a nagyon fiatal süketnémák is szabadon kommunikálnak egy-
mással”, írja Critchley, „s az a körülmény, hogy a természetes jelbeszédet már olyan
korokban is használják, amikor rendszeres oktatásban még nem részesültek, a szim-
bolizáció valamiféle ‘öszönös’, de legalábbis ősi-eredeti típusára utal.”¹⁴

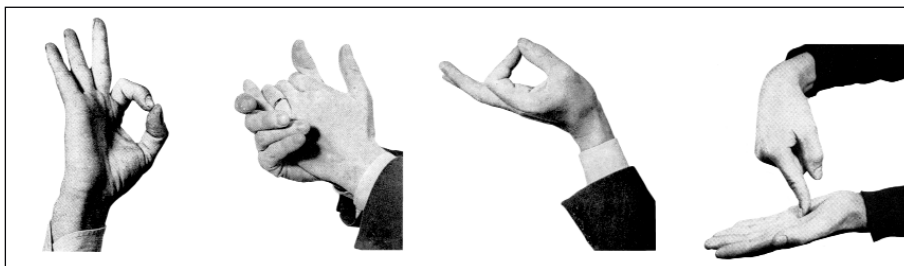

A süketnémák természetes jelbeszéde. Balra: az „égbolt” jele. Jobbra: az „amott” jele.
(Critchley nyomán)

jezetre hívom fel a figyelmet (2. bőv. kiad., Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979, 103–110.o.), ezen belül is az Ekman-elemzésekre. Jelen kötetben Benczik Vilmos tanulmánya tér ki a nem-verbális kommunikáció problematikájára; ugyanő gazdag vonatkozó anyaggal szolgál *Nyelv, írás, irodalom – kommunikációelméleti megközelítésben* című, a közelmúltban megjelent könyvében (Budapest: Trezor Kiadó, 2001 – a munka a hálón is olvasható: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/kmkt/Benczik_book/benczik_tart.htm).

¹⁴ Critchley, „Kinesics – Gestural and Mimic Language: An Aspect of Non-Verbal Communication”, *Aphasiology and Other Aspects of Language* c. gyűjteményes kötetében, London: Edward Arnold, 1970, 305.sk.o. A „Kinesics”-tanulmány, részben, Critchley *The Language of Gesture* című, jóval korábbi könyvén (London: Arnold, 1939) alapszik. – Részletesebben ismertetem Critchley, továbbá David Efron (*Gesture and Environment*, New York: King’s Crown, 1941, újranyomtatva 1972: *Gesture, Race and Culture*, The Hague: Mouton), Ruesch és Kees (Jurgen Ruesch - Weldon Kees, *Nonverbal Communication: Notes on the Visual Perception of Human Relations*, Berkeley: University of California Press, 1956, újranyomtatva 1972) és Irenäus Eibl-Eibesfeldt (*Die Biologie des menschlichen Verhaltens: Grundriß der Humanethologie* [3. átdolg. és bőv. kiad., Weyarn: Seehamer Verlag, 1997]) vonatkozó nézeteit „Bevezetés a kommunikációfilozófiába” c. virtuális stúdiumvázlatomban, ld. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/bevkm_long.htm#Nem-verbális.

A nem-verbális kommunikáció számos eleme kultúra-specifikus – Critchley pl. olasz taglejtések képeinek sorát mutatja be – ám kétségtelenül létezik a taglejtések és arckifejezések univerzális dimenziója is.

Helyeslés

Elégedettség

Kitűnő!

Ragazskodom!

Olasz taglejtések

(Critchley nyomán)

A gesztusok nyelvének elsődlegessége mellett érvelő mai irányzatok talán legismertebb képviselőjének, William C. Stokoe-nak visszatekintő-összefoglaló – s egyben utolsó – munkája, a *Language in Hand* ebben az évben jelent meg. Stokoe egyik lenyűgöző tézise: a gesztusok nemcsak a szónyelv szemantikájának – a szójelentéseknek –, de a szintaxisnak, jelesül a főnévi-igei szerkezetnek is forrását képezik. A formált kéz – mozdulatlanul, vagy éppen apró ismételt mozgásokkal a figyelmet magára vonva – névként funkcionál; elmozdulva – a történést, az eseményt mutatva – viszont már igeiként. A formált kéz és a mozdulat együtt, fogalmaz Stokoe, *mondatot* alkot.¹⁵ – A gesztusok nyelvétől a szónyelv felé vezető út elméletét George Lakoff és Mark Johnson felfogása teszi teljessé.¹⁶ Lakoff és Johnson egyrészt arra mutat rá, hogy nyelvünk és *gondolkodásunk* mélyen és minden ízében metaforikus;¹⁷ másrészt arra, hogy a metaforák forrása viszont maga az emberi test – annak tagjai, helyzete és mozdulatai.¹⁸

¹⁵ William C. Stokoe, *Language in Hand: Why Sign Came Before Speech*, Washington, D.C.: Gallaudet University Press, 2001, xiii.o. és 12.sk.o. – A tézis természetesen nem előzmények nélküli, Stokoe ismételten utal pl. Ted Supalla és Elissa Newport „How Many Seats in a Chair? The Derivation of Nouns and Verbs in American Sign Language” c. tanulmányára, mely a Patricia Siple által szerkesztett *Understanding Language through Sign Language Research* c. kötetben jelent meg (New York: Academic Press, 1978).z

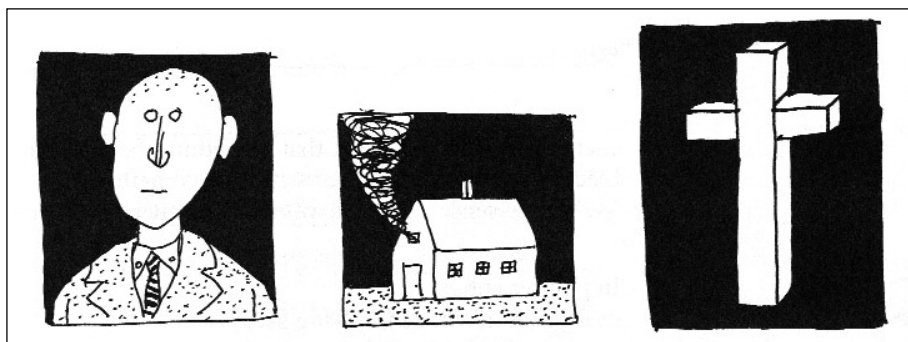
¹⁶ George Lakoff és Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.

¹⁷ A fenti félmondatban a „mutat”, „nyelv”, „mély” és „íz”: metaforák, ill. metonímiák.

¹⁸ A *Language in Hand*-ban Stokoe nem említi a Lakoff-Johnson-féle megközelítést, egy általa is jegyzett korábbi kötet viszont érdemben utal arra: „Tudati-lelki életünket – egyesek szerint a nyelvek

Konvenció és hasonlóság

Peirce alapvető felosztása szerint háromféle jelről beszélhetünk: *ikonról*, *indexről* és *szimbólumról*.¹⁹ Az ikon *hasonlít* arra, amit jelöl; az index *oksági* viszonyban van azzal, amit jelez; a szimbólum pedig *konvenció* folytán vonatkozik arra, amit jelent. *Látni annyi, mint elhinni* c. könyvében A.A. Berger e hármas felosztást eleve képi példákkal magyarázza meg:

Férfit ábrázoló egyszerű rajz

Ég a ház. „Ahol füst van,
ott tűz is van.”

Kereszt

(A.A. Berger nyomán)

Itt természetesen mindhárom kép ikonikus, hiszen valamennyien hasonlítanak arra, amit leképeznek; ezen belül a férfi-kép ikon abban az értelemben, hogy közvetlenül *látjuk*, mit ábrázol; a második kép ezen túl index-jellegű is, amennyiben *tapasztalataink alapján tudjuk*, hogy az ablakon kigomolygó füstöt alighanem tűz okozza; a harmadik kép pedig szimbólum annak számára, aki *megtanulta*, hogy a kereszt jelentése: feszület. A kereszt ugyanakkor metaforaként is funkcionál, amennyiben a kereszténységet jelképezi.²⁰ Berger – Lakoff-ot és Johnstont idézve – utal a nyelv metaforáktól áthatott voltára, aláhúzza, hogy a *vizuális nyelv*

szerkezetét is – metaforák működtetik, testünk és annak a környezettel történő kölcsönhatásainak metaforikus reprezentációi. Mi magunk mellett érveltünk, hogy a szintaxis metaforikusan *megtestesül* kezünk és testünk más részei közvetlen cselekedeteiben, vagyis gesztusainkban.” (William Stokoe, David Armstrong és Sherman Wilcox, *Gesture and the Nature of Language*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 235.o.)

¹⁹ Ld. Charles Sanders Peirce, *Collected Papers* I-II, szerk. Charles Hartshorne és Paul Weiss (1931), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960, I. köt. 295.o. és II. köt. 143.o.

²⁰ Arthur Asa Berger, *Seeing Is Believing: An Introduction to Visual Communication*, Mountain View, CA: Mayfield, 1989, 2. bőv. kiad. 1998, 32–35.o.

is merőben metaforikus.²¹ A kígyót említi, mint az álnokság Őszövetségben gyökerező metaforáját.²²

Ha a mobil kommunikáció vizuális nyelvvel történő gazdagítására törekszünk, kettős feladatot kell megoldanunk. Egyrészt egységes, alkalmas és sokrétű konvenciókat kell bevezetnünk – erre a problémakörre alább még visszatérek. Másrészt ki kell aknáznunk a képi hasonlóságban mint természetes jelentésközvetítő elemekben rejlő lehetőségeket. – Hasonlóság és konvencionalitás között persze nincs éles határ. Stokoe újra meg újra hangsúlyozza, hogy a gesztusok eredetileg *természetes* – ti. hasonlóságon alapuló – jelek, fokozatosan azonban konvencionális jelekké válnak.²³ Konvencióink pedig idővel természetesnek hatnak. A jelenség Wittgensteint is foglalkoztatta. „Gondolj csak a szavakra”, jegyezte fel 1949-ben, „amelyeket a szerelmesek mondanak egymásnak! Érzelmekkel ‘telítettek’. És biztos, hogy megállapodás révén nem helyettesíthetők tetszőleges más hangsorokkal. Vajon azért, mert *gesztusok*? S a gesztusnak nem kell velünk születettnek lennie; belénk nevelték, de *asszimiláltuk*.”²⁴ 1938-ban egy képi konvencióval kapcsolatban rajzolta-írta Wittgenstein:

Das Symbol des gesprochenen Wortes Schriftzeichen in einer Schlinge die aus dem Mund des Sprechers kommt.

Dies Bild erscheint uns ganz natürlich, obwohl wir doch dergleichen nie gesehen haben.²⁵

Amúgy nemcsak a beszéd-buborékot érezzük mintegy természetes jelnek, ha-

²¹ Uo. 39–43.o.

²² Ter 3,13 – erre a helyre tanulmányában Kiss Ulrich is utal, ld. jelen kötet 201.o.

²³ Stokoe, *Language in Hand*, 23.sk.o., 69.sk.o. és 74.sk.o. A 69.o.-n Stokoe Thomas A. Sebeok *Signs: An Introduction to Semiotics* c. munkájára (Toronto: University of Toronto Press, 1994) utal. „Conventional linkage”, írja itt, „connects a symbolic sign to a meaning through a convention – users and interpreters agree; but a sign may become conventional through use, even though it is an icon or an index (similar to, or naturally shaped by, its meaning).”

²⁴ Ludwig Wittgenstein, *Letzte Schriften über die Philosophie der Psychologie. Das Innere und das Äußere. 1949–1950*. Szerk. G.H. von Wright és Heikki Nyman. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993, 30.o.

²⁵ „A beszélt szó szimbóluma: írásjelek hurokban, mely a beszélő szájából jön. – Ez a kép egészen természetesnek tűnik számunkra, holott ilyesmit sohasem láttunk.” (159-es sz. kézirat, 4.sk.o.)

nem annak sajátos változatait is. William Horton különböző formájú beszéd-buborékokat mutat:

Kérdése: milyen jellegű üzenetet hordoz ez vagy az a forma?²⁶ – S a különböző formák, valóban, sugallnak ilyen-olyan hangulatot, indulatot, jelentést: akkor is, ha korábban soha nem találkoztunk velük – ha nem ismerünk rájuk vonatkozó konvenciókat.

Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódások* ún. II. részében meglehetősen határozottsággal ír arról, hogy bizonyos képek bármiféle tanulás vagy értelmezés nélkül is egyértelmű jelentést közvetítenek számunkra. Idézzük fel, hogyan vezeti be az úgymond „képarc”-ot a xi. szakasz elején:

„Bizonyos tekintetben úgy viszonyulok hozzá”, írja, „mint egy emberi archoz. Tanulmányozhatom a kifejezését, reagálhatok rá úgy, mint egy emberi arc kifejezésére. Egy gyermek beszélhet a képemberhez vagy képállathoz, bánhat vele úgy, ahogy a babákkal bánik.” Igaz ugyan, hogy – mint Wittgenstein néhány oldallal később mondja – „a szokásnak és a nevelésnek” is szerepe van abban, hogy hogyan látunk egy-egy képet; ám ez a szerep adott esetben igen csekély is lehet. Valóban: azok a kultúrák-közötti és gyermeklélektani kísérletek, amelyeket John M. Kennedy *A képészlelés pszichológiája* című munkájában 1974-ben – azóta is utólérhetetlen világossággal – összegzett, meggyőzően mutatják, hogy legyen szó akár fényképekről, akár egyszerű vonalas rajzokról, a képjelentés felfogásának képessége általában nem feltételezi bármiféle képalkotási-képmegértési konvenciók előzetes elsajátítását.²⁷ Amit viszont Kennedy ismételtelen hangsúlyoz:

²⁶ William Horton, *The Icon Book: Visual Symbols for Computer Systems and Documentation*, New York: John Wiley & Sons, 1994, 69.o.

²⁷ John M. Kennedy, *A Psychology of Picture Perception: Images and Information*, San Francisco: Jossey-Bass, 1974, ld. különösen 47–84.o.

mind a kisgyermekekre, mind az európai értelemben vett képhasználat terén iskolázatlan kultúrákra vonatkozó megfigyelések azt bizonyítják, hogy a *mozgó* képek eredendőbb és egyértelműbb információhordozók, mint a statikus ábrázolások.²⁸ Emléksünk, hogy ezt az eredményt előlegezte a maga filozófiatörténeti-filozófiai elemzései során H.H. Price is.

Tudás és vizuális kommunikáció

„Vizualizáció és megismerés” c. tanulmányában Bruno Latour az írás és képi ábrázolás mesteriségét jelöli meg a modern tudomány végső alapjaként. Az írás és a képi ábrázolás technikái a megismerés tárgyait *hordozhatóvá* s ugyanakkor *maradandóvá*, a megismerés hatalmi központjaiban összegyűjthetővé, bemutathatóvá, egymással összeilleszthetőkké teszik.²⁹ Latour nem utal, pedig utalhatna, a mi Hajnal Istvánunkra;³⁰ amúgy azonban a kérdéskör teljes újabb irodalmát áttekinti. Hivatkozik kivált Jack Goody 1977-es *The Domestication of the Savage Mind*-jára,³¹ amely az alfabetikus írásbeliség rendszerező-logikus hatását elemzi. Hivatkozik Elizabeth Eisenstein 1979-es *The Printing Press*-jére, amely a nyomtatott könyvek terjedése és az újkori tudomány kezdetei közötti szoros kapcsolatot taglalja.³²

Hivatkozik továbbá Latour, természetesen, William Ivins 1953-as *Prints and Visual Communication* című ragyogó munkájára.³³ Ivins arra mutatott rá, hogy a képsokszorosítás megfelelő technológiájának hiánya az európai történelem so-

²⁸ Uo. 58.sk.o., 64.o. és 69.sk.o.

²⁹ Bruno Latour, „Visualization and Cognition: Thinking with Eyes and Hands”, *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, Greenwich, CT: JAI Press, 1986, 3.o. és 7.o.

³⁰ Tudniillik Hajnal „Le rôle social de l’écriture et l’évolution européenne” c. cikkére, mely a brüsszeli kiadású *Revue de l’Institut de Sociologie Solvay* c. folyóiratban jelent meg 1934-ben.

³¹ Cambridge: Cambridge University Press.

³² „Nyilvánvaló”, írta Eisenstein, „hogy a gazdagabban megrakott könyvespolcok megnövekedett lehetőséget kínáltak különböző szövegek tanulmányozására és összehasonlítására. Már azáltal, hogy több szétszórt adatot tettek hozzáférhetővé, hogy megnövelték az arisztotelészi, alexandriai és arab szövegek kibocsátását, a nyomdászok ösztönözték ezen adatok rendszerezését. Némely középkori partvonalterkép már régóta pontosabb volt, mint számos antik megfelelője, ám kevesen pillanthatták meg akár ezt, akár azt. Amiként különböző régiókból és korszakokból származó térképek kapcsolatba kerültek egymással az atlaszok kiadási munkálatai során, akként kerültek össze tudós szövegek bizonyos orvosok és csillagászok könyvtáraiban.” (*The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, I. köt., 74.sk.o.) Vegyük észre, hogy milyen hangsúllyal utal itt Eisenstein a térkép – talán a legalapvetőbb vizuális tudáshordozó – jelenségére. Jelen témánk nézőpontjából tekintve: aligha meglepő, hogy a mobilszolgáltatók kínálatában máris megjelentek a felhasználó tartózkodási helyéhez igazodó térképek, ld. pl. *The Economist* 2001. okt. 13-iki számában az „A survey of the mobile Internet” c. összeállítás 16. lapját.

³³ William M. Ivins, Jr., *Prints and Visual Communication*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1953.

rán, úgy a tizenötödik század elejéig, a tudomány fejlődésének egyik fő akadálya volt. Az idősebb Plinius *A természet históriája* című, az első században született műve némely igencsak tanulságos passzusban írja le a görög botanika mint tudomány teljes kudarcát. Hadd idézzem itt e passzusok Ivins által adott drámai összefoglalását:

A görög botanikusok felismerték, hogy leírásuk érthetőségéhez szükség van képekre is. Ezért megpróbálkoztak a képek alkalmazásával, de ezeket csak olyan módszerekkel tudták előállítani, amelyek alkalmatlanok voltak a vizuális tények teljes és pontos megismétlésére. Az egymást követő másolók keze végeredményben olyan torzulást eredményezett, amely nemhogy segítette volna, de gátolta a verbális közlés megvilágítását és pontosítását. Ezért a görög botanikusok tanulmányaikban felhagytak az illusztrációk közlésével, megpróbálták legjobb tudásuk szerint szavakkal boldogulni. Ugyanakkor szavakkal képtelenek voltak úgy leírni a növényeket, hogy azokat fel is lehessen ismerni – azért, mert a különböző helyeken ugyanannak a dolognak más volt a neve, és ugyanaz a név különböző hely[ek]en mást és mást jelentett. Végezetül a görög botanikusok lemondtak arról, hogy szavakkal írják le a növényeket, és megelégedtek azzal, hogy megadták [az egyes növények] [valamennyi általuk ismert nevét], és felsorolták, milyen emberi betegség ellen használhatók. Más szóval, a tudományos leírás [és elemzés] abban a pillanatban összeomlott, amikor meggyőző képek híján kizárólag szavakhoz kötődött.³⁴

A képnyomatok technikáját 1400 körül találták fel. Ivins szerint ez a találmány a kommunikáció történetének sokkal forradalmibb eseménye volt, mint a könyvnyomtatás feltalálása fél évszázaddal később. A képek többé-kevésbé pontosan megismételhetőek lettek. Ám még igencsak távol álltak attól, hogy adott természeti tárgyak hű leképezései legyenek; a hű reprezentáció iránti igény maga is csak fokozatosan alakult ki a tizenötödik század folyamán. Az 1483 körül Rómában kiadott úgynevezett *Pseudo-Apuleius* egy kilencedik századi botanikai kézirat nyomtatott változata, ábrái a kézirat illusztrációi alapján készültek, s bármiféle növényazonosításra természetesen alkalmatlanok. Ehhez képest az 1485-ben megjelentetett *Gart der Gesundheit* szerzője, mutat rá Ivins, már lényegesnek tartotta, hogy képeit ténylegesen természet után fesse avatott mester. Ivins

³⁴ Uo. 15.o. – Ivins könyve most magyarul is megjelent: *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*, Budapest: Enciklopédia Kiadó, 2001. A fenti passzust ezen kiadás 18. lapja nyomán idézem, az – általánosságban igen jó – fordítás korrekcióit szögletes zárójelekkel jelzem. A magyar kiadás egyébként – talán megmagyarázhatóan, talán érthetően, de mégiscsak képtelen módon – nem tartalmazza az eredeti kiadás illusztrációit.

Aszparágusz, a *Pseudo-Apuleius*-ból Gladiólusz, a *Gart der Gesundheit*-ből
(Ivins nyomán)

emlékeztet arra, hogy amikor például Lessing a Laokoón-szoborról írt, nemcsak annak eredetijét nem látta, de a létező ábrázolások alapján nem is tudhatta, hogy az pontosan hogyan nézett ki. „Mindegyik metsző”, írja Ivins, „természetesen úgy formálta meg az információt, ahogy azt az ő [metszési stílusának] racionalitáshálója megengedte. ... Az elkészült vizuális kijelentések közt azonban olyan nagy különbség mutatkozik, hogy csak [a] történelmi képzelőerő [megfejtésének] segítségével feltételezhető, hogy ezek az egymástól ennyire különböző képek ugyanarról a dologról szólnak. Legjobb esetben is csak valami [családi] hasonlóságról beszélhetünk.”³⁵ A fényképezés eljövételét megelőzően, hang-

Laokoón-fej ábrázolások 1527 előtről, 1544-ből és 1606 körülről
(Ivins nyomán)

³⁵ A nyomtatott kép..., 59.sk.o.

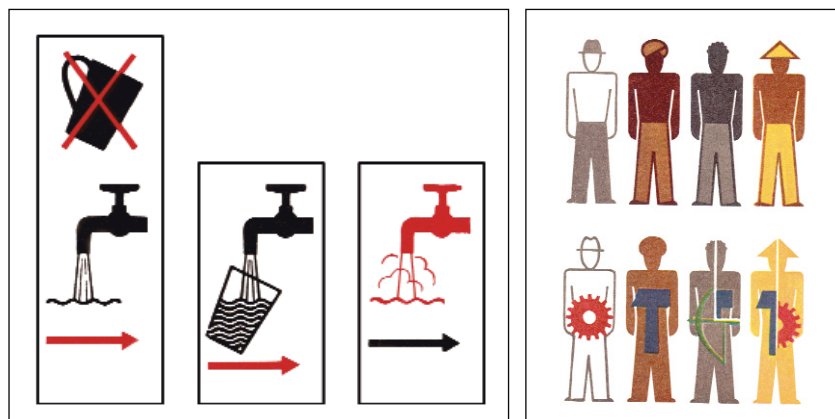
súlyozza Ivins, nem létezett olyan technológia, amely alkalmas lett volna egyes tárgyak pontos képi ábrázolására.

Ivins munkája nem csekélyebb szerzőre, mint Ernst Gombrich-ra tett hatást, aki a *Művészet és illúzió* előszavában hivatkozik rá. Gombrich – jelen témánk szempontjából oly meghatározó – idevágó gondolatainak ismertetésére itt nyilván nincs tér; hadd utaljak azonban – legalább – egy késői előadására, a „Képi tanítások”-ra, mely először 1990-ben jelent meg. Az előadást a *Képek használatai* c. Gombrich-kötet alapján idézem.³⁶ A kötet előszavában Gombrich azt írja, hogy a fényképezés drámai hatással volt a képi ábrázolás mesterségére, melynek ettől kezdve egyáltalán nem kellett törekednie a hű leképezésre – azt elvégezte a gép. Magából a „Képi tanítások” fejezetből két gondolatot emelek ki. Az egyik, hogy a képileg megfogalmazott útmutatások – Gombrich a British Airways és a Lufthansa vízen történő kényszerleszállás esetére adott tanácsait hasonlítja össze és elemzi –, legyen szó állóképről, állóképek sorozatáról, vagy mozgóképről, sokat nyerne, ha *szöveges kiegészítéssel* is gazdagodnak. A másik, hogy képi ábrázolásaink ma számos olyan – egészen természetesnek tűnő – konvenciót alkalmaznak, amelyek néhány száz évvel ezelőtt egyáltalán nem lettek volna magától értetődőek. Gombrich példája a nyíl. A nyíl magyarázó ábrákban történő alkalmazására, írja, a tizennyolcadik századot megelőzően nem talált példát.

A huszadik századi filozófia fő felfedezésének alighanem az tekinthető, hogy végső soron minden tudás *gyakorlati* tudáson alapszik. Mármost képek könnyebben közvetítenek gyakorlati tudást, mint a szöveg. A Bécsi Kör elnevezésű filozófusklub neves tagja, a logikai pozitívista egységtudomány szenvedélyes élharcosa, Otto Neurath, annak idején egyfajta *gobális képnelv* megalkotására törekedett. Neurath a „tipografikus képi nevelés nemzetközi rendszerén” dolgozott („International System Of TYpographic Picture Education”, rövidítve: *isotype*), kölcsönösen összefüggő képek rendszerén, melyet ugyan szónyelvekkel együtt kívánt használni, ám önálló vizuális logika alapján épített föl. Az *isotype* különleges konvenciókat, formákat és színeket alkalmaz. – „Gyakran igen nehéz”, írta Neurath, „szavakban elmondani, ami a szemnek nyomban világos. Szükségtelen szavakban elmondanunk azt, amit világossá tehetünk képek által.” Neurath kiemelte, hogy képnelvének kidolgozása emelkedettebb célt szolgál: a közös, egyesített tudás nemzetközi enciklopédiájának megalkotását. „A szavak elválasztanak, a képek kapcsolatot teremtenek” – írta.³⁷

³⁶ Ernst Gombrich, „Pictorial Instructions”, a szerző *The Uses of Images: Studies in the Social Function of Art and Visual Communication* c. kötetében, London: Phaidon Press, 1999.

³⁷ Otto Neurath, *International Picture Language* (1936). Újranyomtatva: Department of Typography & Graphic Communication, University of Reading, 1980, 26.o. és 18.o.

Neurath *isotype* szimbólumai

Ám magasztos látomását megközelítőleg sem tudta valóra váltani. Kísérletei, melyeket az 1920-as évektől az 1940-es évekig folytatott, technológiailag korainak bizonyultak. Az *isotype* program keretében kidolgozott ikonok modellként szolgáltak ama nemzetközi képi jelek számára, amelyekkel ma naponta találkozhatunk repülőtereken és pályaudvarokon, de – mivel oly kezdetlegesek, s előállításuk oly körülményes – nem alkothatták valamely valóban vizuális *nyelv* alapját.

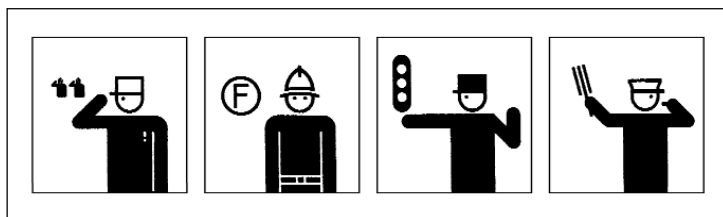
Ikonikus nyelvek

Ősi mimetikus-vizuális kultúránkra a *homo sapiens* kialakulása, majd az írásbeliség évezredei során gazdag verbális kultúra épült. A kép gyakran többet mond ezer szónál, a verbális kommunikációnak a képi kommunikáció alkalmas, olykor elemi jelentőségű kiegészítője, ám – mint Gombrich figyelmeztet, s mint azt jelesül Wittgenstein késői filozófiája oly mélyen megvilágítja – képek és szavak újra meg újra egymás segítségére szorulhatnak. Korábban idézett munkájában Eibl-Eibesfeldt így fogalmaz: „A verbális és nem-verbális üzenetek egymással kompenzatorikusan ... összekötődnek, és segítenek a üzenetet a félreértésekkel szemben biztosítani.”³⁸ Ezek a kompenzatorikus mozzanatok mármost – a vázlatomban korábban taglaltakhoz térek itt vissza – a hálózott *írásos* kommunikáció viszonyai közepette, eleinte, messzemenően hiányoztak. A nehézségek klasszikus elemzését adták Hiltz és Turoff, *A hálózott nemzet* c. könyvükben. Mint írták: „A személyes – *face-to-face* – kommunikáció során a résztvevők egyszerre szá-

³⁸ *Die Biologie des menschlichen Verhaltens*, id. kiad. 687.o.

mos csatornán keresztül jutnak információhoz. ... A mosolyok, homlok-ráncolások, s a számos más arckifejezés legtöbbször számunkra a legfőbb információ-forrás a másik személy érzelmeire vagy beállítottságaira nézve. ... A face-to-face interperszonális kommunikáció jónéhány kutatója szerint a szemek alkotják az egymagában legfontosabb csatornát érzelmi és más szubtilis üzenetek kommunikációja számára.” Hogyan lehetséges ekkor, kérdezik a szerzők, hogy e-mailen keresztül, mégis, egyáltalán meg tudjuk értetni magunkat egymással? Arra a válaszra jutnak, hogy írott üzenetek esetében a szöveg átgondoltsága, világosabb szerkezete és tartalmi gazdagsága részben kiegyenlíti a nem-verbális dimenzió hiányát. Az írás fölényének egyik oka éppen az, mutatnak rá, hogy az írott szöveg olyan vizuális dimenzióval rendelkezik, amellyel a beszélt nyelv nem bír.³⁹ A szerzők ehhez hozzátesszik, hogy az írásos dokumentum gazdagságát és áttekinthetőségét még emeli, ha abban képies elemek is alkalmazásra kerülnek. 1978-ban persze, amikor A *hálózott nemzet* megjelent, computergrafikai lehetőségek gyakorlatilag még nem álltak rendelkezésre. Hogyan változtatja meg a hálózott kommunikáció lehetőségeit – s kivált mit jelenthet a mobil érintkezés számára – a display-ekre vihető képek mai bősége?⁴⁰

Impresszumában a 2000-es kiadási évet tünteti fel, valójában azonban ez év késő tavaszán került forgalomba a Yazdani és Barker által szerkesztett *Iconic Communication* című gyűjtemény.⁴¹ Ebben Stuart Mealing „Látod-e, hogy mit mondok?” című tanulmánya foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a testnyelvi, mimikai és hangzó dimenzióktól megfosztott írásos szöveg – vagy akár a vizuális támaszokat nélkülöző telefonbeszélgetés – miképpen válhatna gazdagabbá és érthetőbbé a számítógépes grafika eszközeinek felhasználásával. A kötet egyfajta fordulópont: tanulmányai a szónyelvnek vizuális nyelvek segítségével történő kiter-

³⁹ Starr Roxanne Hiltz – Murray Turoff, *The Network Nation: Human Communication via Computer*, Reading, MA: Addison-Wesley, 1978, 76–80.o.

⁴⁰ Jelen alpont gondolatmenete részben arra az előadásra támaszkodik, amelyet az MTA Filozófiai Kutatóintézete és a Westel Mobil Távközlési Rt. által 2001. máj. 29-én rendezett, A XXI. SZÁZAD KOMMUNIKÁCIÓJA c. konferencián tartottam. Az előadás a http://21.sz.phil-inst.hu/2001_maj/Nyiri_prez/nyiri.htm webhelyen olvasható.

⁴¹ Masoud Yazdani és Philip Barker, szerk., *Iconic Communication*, Bristol: Intellect Books, 2000.

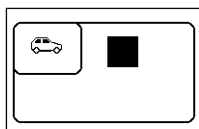
A Yazdani–Barker-kötet szerzői közül a leghatározottabban Colin Beardon képviseli, immár évek óta, azt a – jelen írásomban többször is érintett – felfogást, hogy a kép esetleges többértelműségét feloldhatja valamely szerencsés *animáció*; hogy míg az állókép gyakran értelmezésre szorul, addig a mozgókép – önma-

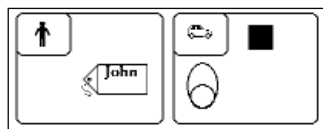
12 ikon Beardon szótárából.

A lehetséges jelentések:

*fekete, fehér, ház, város, nő, férfi,
telefon, kutya, fa, könyv, autó, repülőgép*

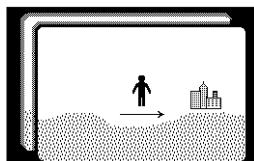
„Fekete autó”

„John nevű férfi”/„John által birtokolt fekete autó”

Ikonikus kifejezések Beardon rendszerében

gát értelmezi. Tekintsük például, Beardon rendszerében – amely, évekkel a wapos telefonok megjelenése előtt, mintha csak wap-böngészőt jelenítené meg – a „férfi a városba megy” jelentésű sematikus képet.⁴² A mozgás tényét és irányát nyíl jelzi. Mondhatjuk mármost, hogy a nyíl *nem természetes jel*: olyan kultúrák tagjai számára, amelyek a nyílvevőket nem ismerik, nem jelent semmit, sőt általában is csak akkor jelent valamit – emlékeztetek Gombrich idevágó utalásaira –

⁴² Itt Beardon „Discourse Structures in Iconic Communication” c. tanulmányát követem, amely az *Artificial Intelligence Review* 9. évf. 2–3. számában jelent meg 1995-ben. A tanulmány fellelhető a <http://www.esad.plym.ac.uk/personal/C-Beardon/papers/9508.html> webhelyen.

ha konvencionális jelentését elsajátítottuk. Viszont ha a nyilat ténylegesen az embert ábrázoló ikon *mozgásával* helyettesítjük, ez a nehézség aligha merül fel.⁴³ Az animált ikonikus nyelv, mind intuitív, mind konvencionális elemeiben, gazdag, sűrű jelentéshordozó, amely kiváltképpen alkalmas arra, hogy kis képernyőn sok információt közöljön. Ilyen nyelvek kidolgozását a jelen és a közeljövő megkerülhetetlen feladatának kell tekintenünk.⁴⁴

⁴³ Ld. http://21.sz.phil-inst.hu/2001_maj/Nyiri_prez/beard.htm. Price, Stokoe, Kennedy és Beardon vonatkozó gondolatait összegezve úgy fogalmazhatnánk, hogy míg az állókép a verbális nyelv *szavainak*, addig az animáció *mondatoknak* felel meg.

⁴⁴ A mobil kommunikáció céljaira alkalmas ikonikus nyelveknak alkalmasint a következő követelményeket kell kielégíteniük: (1) Szimbólumai legyenek könnyen előállíthatók; (2) az alkalmazott szimbólumok legyenek gyorsan felismerhetőek; (3) az ikonok lehetőleg hasonlítsanak a való világ tárgyaira (képiesség); (4) konvenciói tegyék lehetővé (a) ikonok (és ikon-elemek) kombinációját, (b) összetett szimbólumok generálását egyszerűekből, (c) elvont fogalmakat jelölő szimbólumok használatát, és (d) az ikonok – írott és hangzó – szövegekkel való kiegészíthetőségét; (5) kultúrákon és történeti korokon átívelő jellegűek legyenek; (6) bírjanak dinamikus képességekkel (tegyék lehetővé az animációt). – A (4b) követelmény úgy érvényesítendő, hogy hely maradjon a variáció, a helyettesíthetőség és a spontaneitás bizonyos mértékének, miközben az ikoncsalád egész tartományában megőződik egyfajta vizuális harmónia (vö. pl. Rosemary Sassoon és Albertine Gaur, *Signs, Symbols and Icons: Pre-history to the Computer Age*, Exeter: Intellect Books, 1997, 157.sk.o.). – Az olyan alapvető emotikonok, mint :-), ;-), :-(az egyetlen (6) kivételével valamennyi fenti követelményt kielégítik. Kielégítik jelesül a (4c) követelményt, hiszen nem csupán valamely konkrét tárgyat vagy tárgyak osztályát („szomorú arc”) jelölik, hanem mondjuk a „szomorú vagyok”, „szomorú”, stb. jellegű fordításokat is megengedik. Sőt, éppenséggel egész eszme-együtteseket közvetíthetnek anélkül, hogy szónyelvi fordítást igényelnének. Mind Neurath *isotype* ikonjai, mind Aicher 1972-es olimpiai szimbólumai megfelelnek a (4a) és (4b) kritériumnak. Az (5) követelményt kielégítő ikonikus dizájn számos példája közül hadd említsem meg Paul Honeywill maja sziklafalfaragvány-mintázatokat és latin betűket ötvöző „Print Belize” logóját (ld. Paul Honeywill, *Visual Language for the World Wide Web*, Exeter: Intellect Books, 1999, 96.sk.o.). – A konvenciók, amint erre vázlatomban fentebb már utalás történt, korántsem mindig explicit megállapodás révén jönnek létre. (Hasznos idevágó – általános elméleti – utalásokkal szolgál David Novitz, *Pictures and Their Use in Communication: A Philosophical Essay*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1977, 28.sk.o. Novitz itt D.K. Lewis *Convention*-jének [Cambridge, MA: 1969] vonatkozó gondolatait foglalja össze.) Így a 20. század során a karikatúrák és képregények jelentősen hozzájárultak a vizuális nyelv szótárának szétterjedéséhez. (Vö. pl. Robert E. Horn, *Visual Language: Global Communication for the 21st Century*, Bainbridge Island, WA: MacroVU, 1998, 135.sk.o.) Az emotikonokkal kapcsolatban Honeywill úgy fogalmaz, hogy azok „a nyelv természetes, a felhasználók által kialakított, nem pedig tervezetten-rendszeres folytatását jelentik” (i.m. 123.o.).

KÉPJELENTÉS ÉS SZÓJELENTÉS: IDŐRENDI BIBLIOGRÁFIA

Balázs Béla, *Der sichtbare Mensch oder die Kultur des Films*, Bécs: 1924 (magyar ford.: *A látható ember*, 1958). – Otto Neurath, *International Picture Language*, London: 1936, újranyomtatva: University of Reading: Dept. of Typography & Graphic Communication, 1980, továbbá Neurath, *Gesammelte bildpädagogische Schriften*, szerk. Rudolf Haller és Robin Kinross, Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1991. – Kepes György, *Language of Vision*, Chicago: Paul Theobald, 1944 (magyar ford.: *A látás nyelve*, Budapest: Gondolat, 1979). – H. H. Price, *Thinking and Experience*, London: Hutchinson's Universal Library, 1953. – William M. Ivins, Jr., *Prints and Visual Communication*, London: Routledge and Kegan Paul, 1953 (magyar ford.: *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*, Budapest: Enciklopédia Kiadó, 2001). – Ernst H. Gombrich, *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*, London: Phaidon Press, 1960 (magyar ford.: *Művészet és illúzió: A képi ábrázolás pszichológiája*, Budapest: Gondolat, 1972), továbbá Gombrich, *The Uses of Images: Studies in the Social Function of Art and Visual Communication*, London: Phaidon Press, 1999. – A Kepes György összeállításában megjelent *Education of Vision* (New York: Braziller, 1965), amelybe többek között Gerald Holton („Conveying Science by Visual Presentation”) és Rudolf Arnheim írt alapvető tanulmányt. – Meyer Schapiro, *Words, Script, and Pictures: Semiotics of Visual Language*, New York: George Braziller, 1996 (posztumusz kiad., a kötet alapjául 1960-as/1970-es években írott tanulmányok szolgálnak). – Nelson Goodman, *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*, Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1968. – Rudolf Arnheim, *Visual Thinking*, Berkeley: University of California Press, 1969. – Allan Paivio, *Imagery and Verbal Processes*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971, továbbá Paivio, *Mental Representations: A Dual Coding Approach*, New York: Oxford University Press, 1986. – Robert H. McKim, *Experiences in Visual Thinking*, 1972 (újranyomtatva: Boston: PWS Publishing Company, 1980). – Henry Dreyfuss, *Symbol Sourcebook: An Authoritative Guide to International Graphic Symbols*, New York: McGraw-Hill, 1972. – Donis A. Dondis, *A Primer of Visual Literacy*, Cambridge, MA: MIT, 1973. – John M. Kennedy, *A Psychology of Picture Perception: Images and Information*, San Francisco: Jossey-Bass, 1974. – A *Monist* 1974 áprilisi, „Languages of Art” c. száma. – Carl G. Liungman, *Dictionary of Symbols* (1974, eredetileg svéd nyelven), New York: Norton & Co., 1991. – David Novitz, „Picturing”, *Journal of Aesthetics and Art Criticism* 34, 2 (1975), továbbá Novitz, *Pictures and Their Use in Communication: A Philosophical Essay*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1977. – W.J.T. Mitchell, szerk., *The Language of Images*, Chicago: University of Chicago Press, 1974, továbbá Mitchell, *Iconology: Image, Text, Ideology*, Chicago: The University of Chicago Press, 1986, és Mitchell, *Picture Theory*, Chicago: The University of Chicago Press, 1994. – Søren Kjørup, „Pictorial

Speech Acts", *Erkenntnis* 12 (1978). – Adrian Frutiger, *Signs and Symbols: Their Design and Meaning*, New York: Watson-Guption Publications, 1998 (eredetileg: *Der Mensch und seine Zeichen*, I-III, 1978–1981). – Ronald W. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1–2. köt., 1987–1991. – Arthur Asa Berger, *Seeing Is Believing: An Introduction to Visual Communication*, Mountain View, CA: Mayfield, 1989, 2. kiad. 1998. – Horányi Özséb, „Megjegyzések az ikon fogalmáról – természetesen mint szövegfogalomról” (megjelent Petőfi S. János *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete* felé c. kötete [Szeged: 1991] függeléként). – Gottfried Boehm, szerk., *Was ist ein Bild?* München: Wilhelm Fink Verlag, 1994. – William Horton, *The Icon Book: Visual Symbols for Computer Systems and Documentation*, New York: John Wiley & Sons, 1994. – William J. Mitchell, *The Reconfigured Eye: Visual Truth in the Post-Photographic Era*, Cambridge, MA: MIT Press, 1994. – David F. Armstrong, William C. Stokoe és Sherman E. Wilcox, *Gesture and the Nature of Language*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – Gunther R. Kress és Theo van Leeuwen, *Reading Images: The Grammar of Visual Design*, London: Routledge, 1996. – Barbara Maria Stafford, *Good Looking: Essays on the Virtue of Images*, Cambridge, MA: MIT Press, 1996. – Rosemary Sassoon és Albertine Gaur, *Signs, Symbols and Icons: Pre-history to the Computer Age*, Exeter: Intellect Books, 1997. – Jack Tresidder, *Dictionary of Symbols: An Illustrated Guide to Traditional Images, Icons, and Emblems*, San Francisco: Chronicle Books, 1998. – Robert E. Horn, *Visual Language: Global Communication for the 21st Century*, Bainbridge Island, WA: MacroVU, 1998. – Paul Honeywill, *Visual Language for the World Wide Web*, Exeter: Intellect Books, 1999. – Masoud Yazdani és Philip Barker, szerk., *Iconic Communication*, Bristol: Intellect Books, 2000. – William C. Stokoe, *Language in Hand: Why Sign Came Before Speech*, Washington, D.C.: Gallaudet University Press, 2001. – További irodalomra vonatkozóan ld. Horányi Özséb, szerk., *A sok-arcú kép: Válogatott tanulmányok*, Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982, vagy pl. „A gondolkodás képelmélete” című előadásomat, ld. http://www.uniworld.hu/nyiri/ELTE_2000_conf/tlk.htm.

**Aggályok és tények az internet és a mobiltelefon
visszaélő ill. túlhasználatával kapcsolatban**

A kommunikáció modern elektronikus eszközeivel kapcsolatosan az utóbbi kb. fél évszázadban ismételten felszínre kerülnek olyan aggodalmak, miszerint ezek az eszközök túlzott, visszaélésszerű, ill. káros használatra csábítanak és így egyfajta társadalmi problémát is rejtenek magukban.

Két fő gondolatkör jelenik meg ezekben az aggályokban.

Az egyik szerint az új kommunikációs lehetőségek „pótcselekvésekre” ösztönöznek és az embert „elidegenítik” a természetes kapcsolatoktól, a közvetlen érintkezéstől, és valamiféle virtuális emberi világba viszik, amelyben azután csak a számára kellemes ingereket és információs formákat kapja meg, amelyekhez hozzászokhat. Ilyen módon mintegy „elmenekül” a saját egzisztenciális valóságából, elhanyagolja problémáit és feladatait, és eközben olyan hatásoknak is kitési magát, amelyek pszichológiai „állagát” rontják (pl. karakterét, lelki fejlődését, stb.). Ez különösen a gyerekek televíziónézésével összefüggésben merült fel, ill. már sokan intézkedéseket sürgetnek a képernyő előtt töltött túl sok idő (az ún. „escape viewing”) és a televízióban ábrázolt erőszak, szexualitás ill. társadalomábrázolás miatt.¹

A másik gondolatkör a kábítószer vagy a kóros szenvedély metaforájának kiterjesztése az elektronikus kommunikációra. Ezt már többféle viselkedésformára vonatkozóan megtették, pl. a fogadó- ill. szerencsejátékok túlzott igénybevétele,² a túlevésre, stb. Kialakult a viselkedési függőség ill. addikció fogalma, és ezt ma gyakran kutatják, ill. az ilyen állapotokat ugyanúgy lélektani és orvosi eszközökkel igyekeznek befolyásolni, mint az alkohol- vagy drogfüggőséget.³ A metafora azért kínálkozik, mert a túlhasználatban ill. túlzott hozzászokásban megnyilvánuló folyamatok hasonlóak az iváshoz vagy drogozáshoz, amennyiben belső feszültség levezetése történik, a kívánt hatáshoz dózisznövekedés szükséges,

¹ Barrie Gunter és Jill McAleer, *Children and Television*, 2. kiad., London–New York: Routledge, 1997. – Barrie Gunter és Jackie Harrison, *Violence on Television: An Analysis of Amount, Nature, Location and Origin of Violence in British Programmes*, London – New York: Routledge, 1998.

² Gerhard Meyer és Meinolf Bachmann, *Spielsucht. Ursachen und Therapie*, Berlin: Springer, 2000.

³ Németh Attila és Gerevich József (szerk.), *Addikciók*, Budapest: Medicina, 2000.

„elvonási tünetek” lépnek fel ha ez a kielégülési mód nem alkalmazható, és komplex önkárosítás valósul meg, amelynek következményei egyre súlyosbodnak (az adott viselkedésmód mind „költségesebb” lesz, pénzben is, de időráfordításban is, ill. a veszteségek révén, amelyek elmulasztott kötelességek, feladatok, vagy megszakadt kapcsolatok, negatív társadalmi kép, stb. nyomán állnak elő). A problémás eszközhasználatra jellemző a belátás hiánya, az ellenállás a változtató törekvésekkel szemben, ill. a konfliktusok a környezettel.

A két gondolkör sokban érintkezik egymással. Mindegyikben rejlik egyfajta normatív felfogás, egyfajta „antropológia”, amely az elsőben mint valami „homo naturalis” rajzolódik ki, a másodikban mint valami pragmatikus és funkcionális lelki ill. társadalmi egészségmodell. Az előzőben azonban nagyobb hangsúlyt kap, hogy az embernek szüksége van a közvetlen kapcsolatra a másikkal, ehhez alkalmazkodás, megfelelés kell, mert csak az viszi előre a személyiséget, ez a lelki egyensúly és a fejlődés záloga. A közvetett kommunikáció ezt a kapcsolatot nem mindig biztosítja. A másodikban a hangsúly kiterjed a túlzott ingerigényekre, kielégülési módokra, amelyek kompenzatív vagy elkerülő funkciót is kapnak, vagyis a személyiség eszerint elzárkózik a problémák elől, nem igyekszik megoldani azokat, és emiatt hosszabb távon elmarad a fejlődésben, eközben problémái még inkább súlyosbodnak. Az addikciók értelmezésében ez a fejlődéslélektani vetület ma mind nagyobb szerepet kap,⁴ és ez magyarázza, hogy az abúzus és a függőség minden főbb változata miért jelentkezik leginkább a serdülő- ill. ifjúkorban.

Az elektronikus kommunikációs lehetőségek terén előbb a film- és a televízió-abúzzsal kapcsolatos aggályok vetődtek fel (különösen a 20. század ún. populáris kultúrájának értelmezési keretében, amelyben a „ponyvairodalom”, a képregény, a képes bulvársajtó túlzott hatását is gondnak tartották), majd a (hordozható) magnetofon, ill. a „walkman”, a video és az elektronikus játékok túlzott ifjúsági használata tűnt problematikusnak, együtt az ugyancsak elektronikus csúcstechnikát megjelenítő játékautomatákkal és pénznyerőgépekkel. Utóbbiak már bizonyos – korlátozott – interaktivitást is magukban foglaltak. Ez azután a személyi számítógépek hálózatos használatában (internet, e-mail) teljesedett ki, valamint a mobiltelefonok elterjedésében, s ez tette indokolttá az ún. e-kultúra (elektronikus kommunikációs kultúra) fogalmát.

⁴ Jacqueline Wallen, *Addiction in Human Development: Developmental Perspectives on Addiction and Recovery*, New York-London: The Haworth Press, 1993.

A korábbi problémák

Mindez azért fontos, mert könnyű elfeledkezni az új eszközök problematikus alkalmazása kapcsán, hogy hasonló jelenségek a múltban is megfigyelhetők voltak. Már a film visszaélő „fogyasztásáról” is könyvtári irodalom született, a televízióról még több. Sokat hangoztatták pl., hogy ebből lelki, idegrendszeri, szemészeti, stb. ártalmak származnak, hogy az egészség szempontjából oly káros ülő életmód elterjesztője, amelyben a túlzott izgalom hibás evési és ivási szokásokat vált ki, megzavarja az alvást, stb. A túlzott használó elmagányosodik. A vezetékes telefonnal összefüggésben is régóta ismert a túlhasználat, amely nagy számlában és konfliktusokban manifesztálódik, és ismert volt a zaklatás vagy a felesleges igénybevétel (pl. segélyszolgálatok felesleges hívása) is.⁵ A hordozható telefon ehhez csak új dimenziókat vagy mennyiségi növekedést tett hozzá.

Mind az internet, mind pedig a mobiltelefon szempontjából a negatív megnyilvánulások eltörpülnek az óriási társadalmi és emberi előnyök, haszon mellett, amit ezek az eszközök hoztak. Ilyen haszon pl. a kapcsolattartás, a segítségkérés, az információszerzés és az élet- ill. tevékenységszervezés lehetőségeinek rendkívüli kitágulása, amelyben még a technikai fejlődéssel párhuzamosan további bővülések is várhatók. Az új kommunikációs eszközök pl. újfajta közösségek kiépülését is lehetővé tették, áthidalva a távolságokat, a mozgási korlátozottságok hátrányait, vagy a megfelelő partnerek megtalálásának nehézségeit is. Az internet és a (mobil) telefon növekvő szerepe a segítő, gondoskodó társadalom, a civilsféra és a közösség, a kapcsolati kultúra fejlődését igéri, és gyarapítja a szociális tőkét.⁶

Ezzel együtt elterjedt nézet, hogy az internet és a mobiltelefon az emberi viszonyok közvetettségének elvesztésével, virtualizációjával és elidegenedésével fenyeget, mégpedig a globalizáció összefüggésében. A magyar szakmai irodalomban is megjelent pl. közlemény, amely szerint az internet-addikció „a világ pszichózisának” üzenete.⁷ Ugyanakkor sok szó esik a konkrét eszközhasználat problematikus jelenségeiről. Érdekes (ill. mint látni fogjuk, jellegzetes és szimpomatikus) körülmény, hogy erről leginkább az értelmiségi sajtó ill. a világháló szól. A világháló különböző fórumain, beszélgető helyein sokan olyan intenzitással és gyakorisággal vesznek részt, hogy az már a megfigyelőkben az abúzus, ill.

⁵ Balikó Márta, *Tele(pszicho)fon*, Budapest: Animula, 1990. – Kelemen Gábor (szerk.), *Tele-dialógus: Tanulmányok az öngyilkosság-megelőzés kommunikatív perspektíváiról*, Pécs: Pannónia könyvek, 2000.

⁶ Ld. Nyíri Kristóf (szerk.), *Mobil információs társadalom: Tanulmányok*, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001.

⁷ Füzéki Bálint, „Az internet-addikció mint a világ pszichózisának a tünete”, *Psychiatria Hungarica* 2000, 15. évf. 6.sz., 719–720.o.

a függőségszerű hozzászokás gyakoriságának benyomását kelti. A tényleges kutatások és szakirodalmi összegeзések még azért sem nagyszámúak, mert e technikai eszközök elterjedtsége és általános használata leginkább az utóbbi években valósult meg, és mert a vizsgálatok sok módszertani nehézségbe ütköznek, mint erről majd még szólnunk.⁸

A problematikus jelenségek

A. Közös és nonspecifikus visszasságok

1. Túlzott használat, abúzus

Mind az internetet, mind a mobiltelefont lehet túlzott mértékben használni. Ez akkor mondható el, ha az eszközhasználatra túl hosszú időt fordít valaki úgy, hogy ezt munkája vagy aktuális életfeladata nem indokolja, és ha ez az idő mindennapi „időgazdálkodásában” másutt hiányzik. Ugyanez vonatkozik az eszközhasználat költségeire is.

2. Konfliktusok:

Családtagok, partnerek, esetleg munkahelyi vezetők korlátozó törekvései nyomán a túlzott használat gyakran megfogalmazódik és konfliktusok forrása lesz. Ez gyakran a problémadefiníció forrása és a változtatási segítségkérés („terápia”) fő motiváló tényezője (elsősorban a túlhasználat mulasztásos kárai válnak ilyenkor feltűnővé, pl. a párkapcsolat elhanyagolása).

3. Szubjektív tünetek:

Az eszközhasználattal összefüggésbe hozható szorongás, kényszerérzés, „elvonási tünetek”, kimerülés, fogyás, alvászavar, „kiégési jelek” (szellemi kifáradás, kiüresedés, érdektelenség). Az internet-függőség esetén a szubjektív diszkomfort érzés is ösztönző lehet a kezelés elfogadásában, ritkábban kérésében.

4. Szexuális öningerlés:

Az Internet mint pornográfiáhozódó jön itt szóba, és egy másik abúzus, ill. addikció-kategória, a szexuális addikció⁹ része, vagy még tágabban az ún. parafilias állapotok tartozéka, amikor a szexuális izgalomhoz speciális ingerek szükségeseek, és ezeket szerzi be a személyiség az interneten át. A szexuális ingerek tárgsalgási témák is lehetnek a hálón (pl. „pinachat”). A mobiltelefonokon át férfiak

⁸ Fábán Zsolt, „Az Internet: A viselkedési addikciók új formája(?)”, *Psychiatria Hungarica* 2000, 15. évf. 2. sz., 208–213.o.

⁹ James J. Krivacska és John Money (szerk.), *The Handbook of Forensic Sexology. Biomedical & Criminological Perspectives*, Amherst, NY: Prometheus Books, 1994.

női hangok igénye és szexuális kommunikáció kezdeményezése miatt hívnak fel szolgálatokat (ritkábban magánszemélyeket), vagy (ugyancsak ritkábban) ún. szex-telefonok fogyasztói. A szexuális motivációjú hívások virtuális jellegük és feszültséglevezető funkciójuk miatt tekinthetők abúzusnak, nem is teljesen veszélytelenek, hiszen a zaklatást elszenvedők gyakran a rendőrséghez fordulnak. Gyakran ebbe a kategóriába tartozik az internetes csevegés vagy megszólalás „imperszonációs” szerepcseréje, amikor valaki más neműnek vagy korúnak (ritkábban más társadalmi státuszúnak) adja ki magát. Az „imperszonáció” ill. identitásmódosítás telefonos segélyvonalakon is gyakori. Telefonszolgálatok munkatársainak benyomása az, hogy az ilyesmi főleg mobiltelefonon át történik (a zöld számos rendszerben a szolgálatok képet kapnak a mobilhívások gyakoriságáról, megoszlásáról).¹⁰

B. Internetabúzus, internetaddikció

Az internet túlzó, az egzisztenciális feltételekhez képest abuzív használata nagyon gyakori, és sok esetben a viselkedés megfelel az addikció modelljének, hiszen a következmények súlyosak (a kialvatlanság pl. komoly pszichikus és szociális dekompenzációhoz vezethet, a mulasztások nagy károkat okozhatnak, pl. a partner elvesztését, stb.), és megvan a tolerancianövekedés is, vagyis a telítődéshez, kielégüléshez mind több inger szükséges.¹¹ Az elvonás tünetei között a pszichomotoros nyugtalanság, a szorongás, az internettel kapcsolatos kényszeres (obszesszív ill. ruminatív) gondolkodás, fantáziák és álmok az internettel kapcsolatosan, stb. említhetők.

A szakirodalomban sok esetközlés történt ilyenfajta viselkedésről, vannak kisebb esetcsoportokról is publikációk. Ezek általában más okok miatt kerültek kezelésre vagy vizsgálatra, pl. az említett konfliktusok ill. a következményes vagy kísérő tünetek miatt. Mint az addikciókban gyakran fordul elő, sokszor előzetes személyiségzavar, pszichiátriai betegség, vagy valamilyen komoly önértékelési probléma, ill. aktuális konfliktus vagy gátlás áll az addiktív internetezés mögött. Az internetaddikció entitásának kidolgozása során tünetnek veszik, ha az illető tudatában van hozzászokásának és a következményeknek, és többször tesz sikertelen kísérletet viselkedés változtatására. Egyesek szerint tünet, mások szerint altípus az interneten át történő vásárlás, megrendelés, különösen az internettel kapcsolatos eszközök, könyvek vonatkozásában, amely a kóros vásárlást (a „vásárlási addikciót”) is elérheti.

¹⁰ Személyes közlések, 2001. (Somogyi Dániel, Drog Stop – Búza Domonkos, ÉLET ill. LESZ.)

¹¹ Nicola Döring, *Sozialpsychologie des Internet. Die Bedeutung des Internet für Kommunikationsprozesse, Identitäten, soziale Beziehungen und Gruppen*, Göttingen: Hogrefe, 1999. – Fábán Zsolt, i.m.

A megfigyelések szerint az addikcióban szerepet játszhat az információkeresés és a játék, és ennyiben a kötődés a kommunikációs eszközhez mintegy nem-specifikus, de a legtöbbször az ún. online tevékenység hozza létre a legnagyobb kötődést. A hozzászokásban az izgalmas ingerek a legfontosabbak, de ezen belül a helyzet kontrolljának élménye (a feltételek világosak, a végrehajtott izgalmas cselekvés a saját aktivitás ellenőrzése alatt van) és a névtelenség jelentős. A névtelenség miatt olyan virtuális cselekvések hajthatók végre, amelyek egyébként csak nagyon nehezen és költségesen sikerülnének. Kiemelik pl., hogy a szexuális internet-használatban nagy és növekvő a nők részvételi gyakorisága, akiknek sajátos, a férfiakétól eltérő szexuális ingerigényeik vannak, sok személyességgel és érzelmi megnyilvánulással együtt. A szexuális igénybevétel mögött partnerhiány, elmagányosodás, különböző önértékelési zavarok, kisebbségi érzések sokasága áll. Erre leginkább interneten át történő felmérések mutatnak.¹² A szexualitással kapcsolatos internetabúzusok jól jelzik, hogy a használatban és a kötődésben, hozzászokásban nagy a fantázia szerepe, ill. a kompenzatív fantázia-kielégülése.

Az internetabúzus és -addikció gyakorisága növekvőnek látszik, de lehetséges, hogy ebben csak a fokozódó szakmai figyelem játszik szerepet, amely miatt a hozzátartozók is könnyebben elfogadják, miszerint a jelenség rendellenes és beavatkozást igényel.¹³

C. Mobiltelefon-abúzus

A telefon nemspecifikus használati rendellenességein túlmenően felvetődik, hogy ez a kommunikációs módszer nagyon könnyen működtethető, korábban elképzelhetetlen helyzetekben is (pl. közlekedés, várakozás, stb.), továbbá mindinkább kiegészül olyan kommunikációs lehetőségekkel, amelyek korábban inkább csak a személyi számítógépekre voltak jellemzők (e-mail, web, de mindezekelőtt az SMS). Emellett elektronikus játékprogramokat is beépítenek, továbbá a modern mobiltelefonok bonyolultságuknál, sokrétűségükénél fogva használati variációik nagy száma miatt is játékszerűek. Nem véletlen, hogy a mobiltelefonok a személyi számítógépek mind több alkalmazási területén versenytársként jelennek meg. A mobiltelefonok óriási népszerűségnek örvendenek, alkalmazási távlataik igen nagyok, ezért az abúzus vagy az addikció gondolata nem annyira a mindennapi megfigyelések nyomán, mint inkább kultúrkritikai megközelítés-

¹² Pl. N. Williams, „Internet Addiction Survey Results”, ld. <http://www.cybermind.org.hk/archive/cybermind0496/0013.html>, stb.

¹³ Fábán Zsolt, i.m. – Jürgen Bortz és Nicola Döring, *Forschungsmethoden und Evaluation für Human- und Sozialwissenschaftler*, 3. átd. kiad., Berlin: Springer, 2002.

ben vetődik fel. Kétségtelen, hogy a használat nagy, növekvő, a helyhez kötött készülékek használatát messze meghaladó, és ez a költségek növekedésével jár, és óhatatlanul is egyfajta költség-haszon dilemmát sugall. A külső megfigyelőnek ezért gyakran az a benyomása, hogy a mobiltelefon-használat túlzott, szükségtelen, nem a kommunikációs célszerűségeknek megfelelő. Gyakori reflexió, hogy az állandó telefonálás (hívások fogadása és kezdeményezése) a társas együttlétekben és a hivatalos szituációkban túl gyakori és zavaró.¹⁴ Ismerve a hagyományos telefonvilág quasi-visszaéléses használati lehetőségeit, kétségtelen, hogy a mobiltelefon ezek kiterjedését fokozza, akár hatványozhatja is, tehát a visszaélés vagy akár az a lehetőség, hogy feszültségoldó, kompenzatív, ingerkereső (tehát nem funkcionális, a hívott szükségleteire nem figyelő) használat mutatkozik, nagyon is valószínű.

Szakirodalmi adatok és saját tapasztalatok alapján állítható, miszerint gyakori és terjed, hogy sokan az egyedüllét (tehát nem a magány, de a saját énnel való konfrontáció lehetőségét jelentő emberi élethelyzet) elkerülését ma úgy próbálják a mobiltelefonnal elérni, mint korábban sokan a háttérrádiózással és -televíziózással, a táska- ill. zsebrádióval vagy a walkman-nel tették. Ezen túlmenően szorongásoldó, megnyugtató, szórakoztató törekvéseket valósítanak meg vele. Ismeretesebb beszámoló, hogy serdülők és fiatal felnőttek szinte SMS-függők, olyan sok időt töltenek el ilyen üzenetek fogadásával és indításával, ill. sokan valószínűsíthetően hiánytüneteket mutatnak, ha telefonjukat nem vehetik elő ill. ki kell kapcsolniuk. Az elővétel általában különböző funkciók működtetésével jár. A használat láthatóan ingerkereső, feszültségoldó célú. A környezet a gyakori telefonálást sokszor zavarónak éli meg. Maguk a telefonálók is tapasztalnak telítődést, kifáradást, irritációt, különösen akkor, ha a telefonálás külső kényszernek állítható be. A megfigyelések szerint ilyen az aggodalom a szerettekért, a felelősségérzet a munkatársak vagy az üzlet miatt, ill. az ellenőrzés szükséglete. Ugyanakkor a kapcsolati egyenlőtlenség helyzeteiben (pl. szülő-gyermek, főnök-beosztott, stb. viszonylatokban) az alárendelt fél kényelmetlenül veszi, sérelmezi a folyamatos ellenőrzést. Ha a partnerviszonyban lép fel egyensúlyvesztés a hívási, kommunikációs igények között, a mobiltelefon sajátos konfliktusforrássá válhat.

Ifjúsági szubkultúrákban a mobiltelefon gyakran sajátos szerepet kap, egyrészt státusszimbólum és a kortárscsoporton belüli felzárkózás ill. szociometrikus helyzet egyik tényezője (ennyiben nem specifikus, hiszen minden divatcikk vagy új használati eszköz ilyen), másrészt egy-egy belső csoport összekötője és összetartója. Ez a kör folyamatosan hívja vagy SMS-ekkel látja el egymást, és ezzel

¹⁴ Diákokból alakított tematikus fókuszcsoporthoz nyert tapasztalatok. – C. Thimm (szerk.), *Soziales im Netz: Sprache, Beziehungen und Kommunikationskulturen im Netz*, Opladen: West-deutscher Verlag, 2000.

kölcsönös szükségletet tölt be. A hívó kielégítheti ingerkereső ill. feszültségoldó szándékát, egyfajta cselekvési rítust is végrehajtva, amelynek a kéz lefoglalásával és a manipulációval hasonló hatása van, mint a rágyújtásnak és a cigaretta kézben tartásának, hamumentesítésének a dohányzásban. A sajtóban és az internetes közleményekben sokan hivatkoznak arra, hogy a mobiltelefon jól szolgálja a csoporthoz tartozás mai sajátos ifjúsági szükségletét, amelyet a nagyobb mérvű és szinte a személytelenséget is vállaló beolvadási készség miatt „neotribalizmusnak” szoktak nevezni.¹⁵ Ez a diszkók látogatásában is megnyilvánul, és a „party-drogok” használatában,¹⁶ ill. a „testmodifikációs” kommunikációs formák, pl. a tetoválás sajátos szerepében.¹⁷ A mobiltelefon kommunikációs tartalmait elemezve valóban elmondható, hogy a kommunikáció elsősorban magára a kapcsolatfenntartásra irányul, és a tartalmaknak helyzetjelző vagy deiktikus jelentősége van.

Bár leírtak, megfigyeltek szélsőséges eseteket, a „mobil-addikció” egyelőre inkább az említett módon metaforikus lehetőség, viszont a mobilhasználati módot helyenként lehet abúzusnak tekinteni.

Módszertani nehézségek

Az e-kultúra jelenségeit és a mai (kivált ifjúsági) kommunikációs szokásokat érő kultúrkritikai értermezések miatt meg kell említeni, hogy objektíváló szempontból nehéz megállapítani a valódi patológia mértékét és ennek okait. Az okokat illetően szoltunk a személyiségben vagy az élethelyzetben meglévő kóros állapotokról vagy hajlamosító mozzanatokról. Ezekhez gyakran másodlagosan kapcsolódik a sajátos eszközhasználat lehetősége ill. kizárólagossága vagy vezető szerepe, és így jönnek létre a ténylegesen beavatkozást, szakszerű segítséget igénylő tüneti állapotok (ez egyelőre csak az internet-addikció esetében tekinthető egyértelműnek). A túlzó használat eseteiben nehéz a kontextuális viszonyok megfelelő figyelembevétele, talán ezért sem jelentek még meg olyan kutatási eredmények, amelyek homogén esetszortok viszonyait tükröznék, a közlések, mint említettük, egyes esetekről szólnak. A fejlődéslélektani dimenzióban gyakran kapnak szerepet nagyobb ciklusok és ezeken belül gyakran vannak hosszabb-rövidebb sajátos, szokatlan, kórosnak látszó szakaszok, amelyeket azután a személyiség zavartalanul túlfejlődhet. Ez éppúgy lehet valamilyen élet-

¹⁵ Nigel South (szerk.), *Drugs: Cultures, Controls & Everyday Life*, London: SAGE, 1999.

¹⁶ Demetrovics Zolt (szerk.), *A szintetikus drogok világa: Diszkódrogok, drogfogyasztók, szubkultúrák*, Budapest: Animula, 2000. – Demetrovics Zolt, *Droghasználat Magyarország táncos szórakozóhelyein*, Budapest: L'Harmattan, 2001.

¹⁷ Mike Featherstone (szerk.), *Body Modification*, London: SAGE, 2000.

helyzeti reakció mint valamilyen tevékenységi forma, amelyben valamilyen kielégülési lehetőség rejlik. Különösen ifjúkorban lehet az ilyen – túlzott involvációval járó – megnyilvánulásoknak az aggasztó vagy ijesztő kísérőjelenségei mellett pozitív szerepe (pl. érdeklődések vagy motivációs irányultságok rögzítése, kognitív fejlesztés, kreativitás serkentése, stb.). Nemcsak kompenzatív és elkerülő (avoidance ill. escape) motivációjú lehet pl. a túlzott elektronikus kommunikatív eszközhasználat, hanem – esetleg egyidejűleg is – a belső integrációt is szolgálhatja, hiszen a funkcionális öröm és sikerélmény, a belefeledkezés az akciókba és a kommunikációba egyfajta áramlás, „flow”, sajátos pozitív tapasztalat.¹⁸

Nem szabad arról sem elfeledkezni, hogy a serdülőkor és a fiatal felnőttkor egyik legfontosabb feladata a személyközi kommunikációs készségek fejlesztése ill. az egyenrangú és intim kapcsolatok, különösen a partnerkapcsolatok létrehozása, fenntartása, dinamikus fejlesztése, benne a saját szükségletek kölcsönöségben történő megvalósítása. Ez az emberek nagy részénél nehéz feladat, sok benne az elakadás. Sok a gátlás, a kommunikációs zárlat.¹⁹ Sok adat szól amellett, hogy a kémiai anyagabúzusok kezdete is általában összefügg a kommunikációs zárlatok rossznak mondható „coping” (megbirkózási) stratégiáival, pl. a túlzott beolvasási készséggel a kortárs- ill. referenciacsoportba (pl. a dohányzás vagy a drogozás kipróbálásakor), ill. a rászokás a kommunikációt a gátlásoldás révén oldó kémiai anyagokra (alkohol ill. a „puha” drogok).²⁰ Nyilvánvaló, hogy a PC is segít a gátlások „telekommunikációs” leküzdésében, a mobiltelefon pedig megközelíti a valós, személyes kommunikációt, de azért érzelmileg egyszerűbb, biztonságosabb. A hangkommunikáció fontos érzelmi regiszterei, nemverbális csatornái ill. metakommunikációt közvetítő elemei²¹ miatt mégis a valós kommunikációs fejlődést szolgálják. Ha a további fejlemények (pl. technikai eszközfejlődés) ill. tapasztalatok mégis nagyobbban mutatnák az abúzus és az addikció jelentőségét a mobiltelefonnal kapcsolatosan, mint az ma látszik, joggal felvethető, hogy a kémiai anyagabúzus különböző formáinál vagy más viselkedési abúzusoknál jobb a mobil-hozzászokás ill. túlhasználat, már csak a pozitív hatásai miatt is, de a fejlődési ciklusokról ill. hosszabb időtávú szakaszokról el-

¹⁸ Csíkszentmihályi Mihály, *Flow. Az áramlás. A tökéletes élmény pszichológiája*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997.

¹⁹ Buda Béla, *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*, 3. átd. kiad., Budapest: Anima, 1994. – Buda Béla, *A pszichoterápia alapkérdései. Kapcsolat és kommunikáció a pszichoterápiában*, 2. kibővített kiad., Budapest: OAI-TÁMASZ, 1999.

²⁰ Buda Béla, *Empátia – a beleélés lélektana*, 4. kibővített és átd. kiad., Budapest: Ego School, 1993. – Edward J. Khantzian, *Treating Addiction as a Human Process*, Northvale, NJ – London: Jason Aronson, 1999.

²¹ Hanus Papoušek, Uwe Jürgens és Mechthild Papoušek (szerk.), *Nonverbal Vocal Communication: Comparative & Developmental Approaches*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

mondottak szerint öntermináló jellege miatt is. Itt még tekintetbe kell venni a mobiltelefon jól ismert és sokat tárgyalt valódi előnyeit az élet-, munka- és kapcsolatszervezésben, információszerezésben, segítségkérésben, stb.

A negatívumok pozitív távlatai

Az elektronikus kommunikációs kultúra esetleges árnyoldalait és veszélyeit csökkentheti, hogy a problémák esetében viszonylagosan (pl. a kémiai anyag-visszaélésekkel összehasonlítva) könnyű segíteni lélektani (és ritkábban pszichofarmakológiai) módszerekkel, és ilyenkor a megrekedt fejlődés kimozdul a kátyúból. Mint említettük, a problémák nem csak az egyén zavarából, hanem a környezet reakciójából is erednek, tehát egyfajta rendszerpatológiát tükröznek és rendszer-beavatkozást is igényelnek, amely pl. a családi vagy párkapcsolati zavarokat is megszüntetheti.²² A problémás viselkedési megnyilvánulásokat ma folyamatként szemléljük és nagy hangsúlyt kap a megelőzés, a korai kezelésbevitel, ill. a reintegráció és rehabilitáció. E szempontból nézve a valóban abuzív eszközhasználati hozzászokás vagy ennek függőségszerű súlyosbodása új indikáció lehet a segítségre, ez idejekorán, jó eséllyel történhet meg, tehát későbbi nagyobb bajoknak veheti elejét. Egyfajta mentálhigiénés szűrőt is jelenthet az ilyen viselkedési anomáliák befolyásolása.²³ Mint sok más fiatalkori problémával összefüggésben is megfigyelhető, az elektronikus kommunikáció gondjaival kapcsolatosan is mind gyakrabban működnek ma önkéntes segítő, tanácsadó szolgálatok és önszegítő csoportok (pl. az érintett szülőkből és hozzátartozókból), ezek a valós társadalmi kommunikációs csatornákon át szolgálnak visszajelzéssel, korrektív hatásokkal a problémás fiataloknak. Mindez hozzájárulhat a segítség kultúrájának terjedéséhez a modern társadalomban, olyan segítségének, amely természetessége és közvetlensége miatt nem stigmatizál, nem jár beteg-szereppel, nem vezet elkülönüléshez (amely még a tanácsadások igénybevitelével is együtt járhat).

Érdemes aláhúzni, hogy az elektronikus kommunikációs eszközök maguk is úttörő szerepet játszottak a segítség ilyenfajta kultúrájának kibontakozásában. A telefon pl. nemcsak a telefonos szervezés vagy követés révén segít, hanem

²² Rosmarie Welter-Enderlin és Bruno Hildebrand, *Systemische Therapie als Begegnung*, Stuttgart: Klett, 1996. – Andreas Manteufel és Günter Schiepek, *Systeme spielen: Selbstorganisation und Kompetenzentwicklung in sozialen Systemen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. – Rudi Dallos és Ros Draper, *An Introduction to Family Therapy: Systemic Theory and Practice*, Buckingham: Open University Press, 2000.

²³ Buda Béla, *Elmélet és alkalmazás a mentálhigiénében. Újabb tanulmányok a lelki egészségvédelem és az elsődleges megelőzés témaköréből*, Budapest: TÁMASZ-OAI, 1998. – Buda Béla, *A lélek közegésztana*, Budapest: Animula, 2001.

mind több speciális telefonszolgálat nyújt névtelen krízismegoldást, tanácsadást, és áthidalva a távolságokat, együtt a személyi számítógéppel sajátos közösségek (pl. ritka problémákkal vagy fogyatékoságokkal küzdők csoportjai) létrejöttét segíti. A súlyos pszichopatológiai állapotok mindig izolációt hoznak létre a személyiségben és ebben az állapotban történnek a súlyos dekompenzációk. A telefonos segítség pl. ebből az izolációs folyamatból képes kiragadni valakit, és ez pl. hatékony lehetőség az öngyilkosság megelőzésére, hiszen így a veszélyes lelki krízis feloldható (mégpedig a krízis természetének megfelelő „alacsonyküszöbű” módon, a névtelenség biztonságában, a telefonkapcsolatban fenntartott autonómia és helyzetkontroll birtokában – hiszen a segítséget kérő a telefonkontaktust bármikor megszakíthatja), amelynek maradványaira a bajba jutott ember általában görcsösen próbál vigyázni.²⁴

Még csak benyomások vannak arról, hogy a mobiltelefon elterjedése hogyan hat a segélyszolgálatokra. (Mint említettük, már megfogalmazódott az az impresszió, hogy egyre nagyobb a mobilhívások száma, de itt a tisztánlátáshoz kellene valamilyen „telefonszociológiai” ismeretháttér, kellene tudni a telefonhasználat általános megoszlását, használati térképét, időmérlegét, stb.) Könnyíti-e azt az intim hangulatot és lelki „találkozást” a telefonos segítségben, amely a hatás hordozója, vagy éppen énvédő, intimitáselhárító kommunikációs sémákat terjeszt.

Ez is mutatja, hogy az új elektronikus kommunikációs eszközök és lehetőségek alkalmazását, társadalmi és emberi hatásait kutatni kell, és ebben a kutatásban – a sok látható érték, előny, perspektíva mellett – figyelemmel kell kísérni az esetleges negatív jelenségeket is.

²⁴ Kelemen Gábor, i.m. (ld. 5-ös jegyz.), ezen belül: Buda Béla, „Pszichés hatás és pszichoterápia telefonon át”, 24-44.o., továbbá Buda Béla, „Terápiás hatásmeglehetőségek a segítő telefonbeszélgetésben”, uo. 67-80.o.

Gyakran internetezők kommunikációs (Internet- és mobilhasználati) szokásait vizsgáltuk Interneten kitölthető kérdőívekkel. Az adatokból részben általános kérdésekre kerestük a választ. Az eredmények egy részét elővetítve a gyakran Internetet használók közt nem jellemző a függő vagy „elidegenedett” típusú használat, amely utóbbi jól elkülöníthető más intenzív háló használatától. Az Internetet intenzíven használók közt az e-mail domináló kommunikációs eszközzé lépett elő más kommunikációs eszközökhöz képest. Nem igazolódott azok aggálya, akik a hitelesség hiányát érezték veszélynek: a használókban kialakulnak olyan módszerek, amelyek számon tartják a forrás megbízhatóságát. Igazolódni látszanak azonban a munkaadók aggályai, miszerint a munkavállalók, ha tehetik, munkaidőben szívesen használják azokat a kommunikációs lehetőségeket, amelyekkel diszkréten magánügyeiket intézhetik. A konkrét eredmények előtt tekintsük át az Internet hatásait taglaló elképzelések főbb típusait.

Az új kommunikációs technikák megjelenésével, mint amilyen a mobil telefon vagy az Internet, felmerül a kérdés, hogy ezek az új lehetőségek mennyire változtatják meg a kommunikációs szokásainkat, illetve tágabb értelemben, az új technika mennyire hat általában a személyiségünkre, kognitív feldolgozási folyamatainkra, szociális viszonyainkra.

A változással kapcsolatosan három táborra különíthetünk el. Az első csoport az *optimisták* táborába tartoznak. Szerintük az új technikákkal radikális és persze pozitív változásokon megy keresztül a kommunikáció: bármikor elérhetjük szeretteinket, hatékonyabbá válik a munka – akár a szervezés, akár az információszerzés terén kitágulnak a lehetőségek.¹ Az előnyök megjelenhetnek azonban a tudományos életben is.² Egy egzotikusabb elképzelés szerint a multimédiás alkalmazások a gon-

¹ A szociálpszichológiai vonatkozásokról lásd P. Wallace, *The Psychology of the Internet*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

² Egy kezdeményezés, amely a tudományos publikációk ingyenes elérhetőségét szeretné elérni: S. Harnad, „The self-archiving initiative”, *Nature* 410 (2001), 1024–1025.o. A tudományos munka általánosabb kérdéseivel foglalkozik Laki J. – Palló G., „A tudományos kommunikáció átalakulása”, a Nyíri K. által szerkesztett *Mobil információs társadalom* c. kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 101–109.o.

dolkodás és a kommunikáció természetesebb és könnyebb módját hozhatják el.³

A másik tábor a *peszsimisták* tábor. Szerintük számtalan negatív hatása van az új lehetőségeknek: máris sokan függővé váltak az Internettől és a mobiltól; a nyelvet újabb veszély fenyegeti, és ismét romlásnak indul;⁴ az Internet elszigetel és a depresszió esélyét növeli; az SMS-ezők és a billentyűzet-használók üzleti problémáktól szenvedhetnek. Az agresszív játékok agresszívvá teszik a gyerekeket.⁵

A harmadik táborba a *stabil biológiai rendszerek hívei* tartoznak. Szerintük a helyzet radikálisan nem változik, ugyanis az evolúció jónéhány igényt és lehetőséget stabilan belénk huzalozott, amelyet a kultúra eszközei sem tudnak megváltoztatni. Nem válhat valóra emiatt egy orwelli rémálom, hiszen az ember hosszabb távon képtelen elviselni a magányt vagy például az információ terjedésének korlátozását. Azonban a másik oldalon pl. nem várható az sem, hogy előítéleteinktől végleg megszabadulunk, hiszen korábban hatékony stratégia volt utálni más csoportokat, és ezt az örökségünket sem tudjuk teljesen levetkőzni. A csoport egyik neves képviselője⁶ számos példát hoz fel például a csevegőszobákkal és egyébekkel kapcsolatban, amelyek a hagyományos motivációs és kognitív rendszerbe illeszkednek. A tábor szerint azok válnak Internet- vagy mobilfüggővé, akik egyébként is függővé válnának, csak a függőség tárgya változik. Az Plaza-cicák SMS használata sem rontja a nyelvünket,⁷ mert ők előtte sem aranyi magasságokban szárnyaltak, és a technikai korlát egyébként újabb, kreatív megoldásokat is magával hoz. A kognitív architektúrák változási lehetőségei és a motivációs rendszer változásai korlátozottak.⁸ Az olvasás pedig nem változik meg a hipertext hatására, hanem ellenkezőleg: a weboldalak szerkesztési elvei idomulnak a viszonylag merev rendszerhez.⁹ Más adatok szerint az emberek az új helyzetben is ragaszkodnak identitásukhoz.¹⁰

³ Nyíri K., „A gondolkodás képelmélete”, http://www.uniworld.hu/nyiri/ELTE_2000_conf/tlk.htm.

⁴ Az ellenérveket is lásd Sándor K., „Mobiltársadalom és nyelvhasználat: Valami új vagy újra a régi?”, a *Mobil információs társadalom* c. kötetben, id. kiad., 83–93.o.

⁵ Az empirikus eredményeket tekinti át Sindelyes A., „Számítógépes játékok és erőszak”, <http://www.pszichologia.hu/cikk/cikk.phtml?id=19>.

⁶ R. I. M. Dunbar, *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

⁷ Csépe V., „Kognitív fejlődés és mobil információs társadalom”, a *Mobil információs társadalom* c. kötetben, id. kiad., 75–82.o.

⁸ Pléh Cs., „A kognitív architektúra módosulásai és a mai információtechnológia”, a *Mobil információs társadalom* c. kötetben, id. kiad., 63–74.o.

⁹ Krajcsi A. (előkészületben), „Hogyan használjuk helyesen a linkeket?”

¹⁰ J. Suler, „The Psychology of Avatars and Graphical Space in Multimedia Chat Communities”, Id. <http://www.rider.edu/users/psycyber/psyav.html>. További példák az Internet kapcsán: Krajcsi A., „Az Internettel kapcsolatos régi problémák”, JEL-KÉP 2000/3, 3–9.o.

Az Internettel kapcsolatos álláspontokat elkülöníthetnénk más kritériumok szerint is, ám ezt a felosztást azért tartjuk fontosnak, mert mintha a feltételezett hatásokat nem konkrét adatok, hanem általános beállítottságuk alapján feltételeznék. Adatokkal alig rendelkezik bárki is, és mindenki vérmérséklete és előzetes elképzelései alapján „dönt” valamilyen álláspont mellett.

Vizsgálatunkban ennek a főként elméleti síkon zajló vitának szeretnénk empirikus támpontokat nyújtani. Egy kérdőíves vizsgálatot végeztünk el annak érdekében, hogy kiderítsük, hogy az intenzív Internet használók milyen kommunikációs szokásokkal rendelkeznek.

Módszer

Az Interneten elhelyezett kérdőívet tölthettek ki a résztvevők, önkéntes alapon.¹¹ A kitöltés nagyjából 5–10 percet igényelt, ami webes viszonylatban hoszszúnak számít – az emberek többsége nem szánna ennyi időt egy kérdőív kitöltésére böngészés közben.

A kérdőívet a Pszichológia Online (www.pszichologia.hu) oldalán helyeztük el. A résztvevők a kérdőívről a Pszichológia Online Hírleveléből, illetve a Pszichológia Online-on és a Búrán (a Korridor pszichológiai tematikus alsite-ján) elhelyezett hirdetésekből értesülhettek, továbbá néhány szakmai listára kiküldött levélből tudhattak a kérdőívről.

2001 augusztusában, két hét alatt 110-en töltötték ki a kérdőívet.

A mintavétel jellegzetességéből adódóan a minta természetesen nem reprezentatív a teljes lakosságra nézve, azonban előre lehetett sejteni, hogy a kitöltők az intenzív Internet felhasználók közül kerülnek ki, és a nők lesznek túlsúlyban.

Eredmények és értelmezés

Demográfiai jellemzők

Férfiak	Nők
38,5%	61,5%

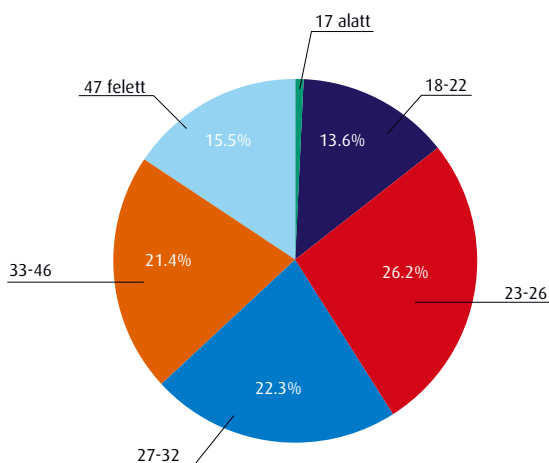
1. táblázat A válaszadók megoszlása nem szerint

A nők valamennyivel többen vannak, ami eltér ugyan az Interneten megszkottól, ám megfelel a Pszichológia Online és a Búra összetételének, ahonnan az adatokat vettük. Más, korábbi felmérések esetén is hasonló arányt kaptunk.

¹¹ A teljes kérdőív megtekinthető az alábbi címen: <http://www.jate.u-szeged.hu/~krajcsi/publikac/mobil/kerdoiv.htm>.

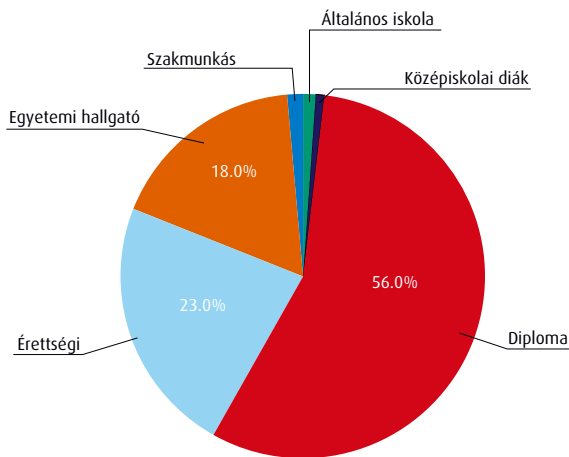
Mindez annak köszönhető, hogy a pszichológiát a hazai portálok elsősorban az „egészség” kategóriába helyezik, amit főként nők látogatnak, és ők jutnak el a fenti site-okhoz is.

Később összehasonlítottuk a férfiak és nők kommunikációs szokásait. A nők kevesebb e-mailt kapnak és küldenek (varianciaanalízis: e-mailt kap munkanapon: $F=4,852$, $p<0,05$, e-mailt kap szünnapon: $F=8,893$, $p<0,01$, e-mailt küld szünnapon: $F=6,002$, $p<0,01$). A többi kommunikációs eszköz használatában azonban nincs különbség. Vagyis nem arról van szó, hogy a nők nem használják az Internetet, hiszen a böngészésben nincs különbség a nemek közt, hanem hogy valami miatt az e-mail-es kommunikációt a nők nem kedvelik.

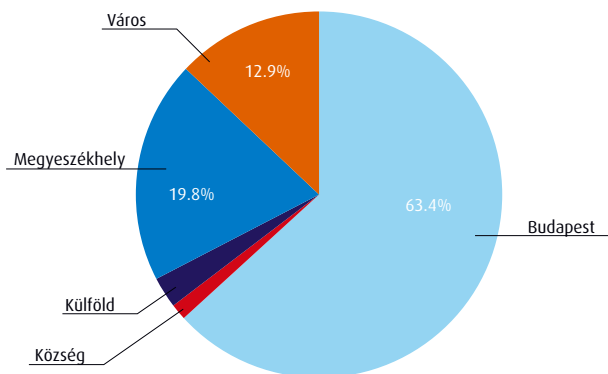
1. ábra A válaszadók megoszlása kor szerint

A korok megoszlásában az lehet érdekes, hogy a válaszadók közel fele túl van a harmincon, holott az Internetet eddig a legfiatalabbak dominálták. A korok szerinti megoszlásban nem találtunk könnyen értelmezhető különbségeket a kommunikációs szokásokban.

2. ábra A válaszadók megoszlása iskolai végzettség szerint

A résztvevők meglehetősen jól képzettek, ami az Interneten megszokott. Itt kevésbé lenne értelme képzettség szerinti kommunikációs különbségeket keresni, hiszen a minta meglehetősen homogén, és a képzettséggel szorosan összefügg itt a kor is.

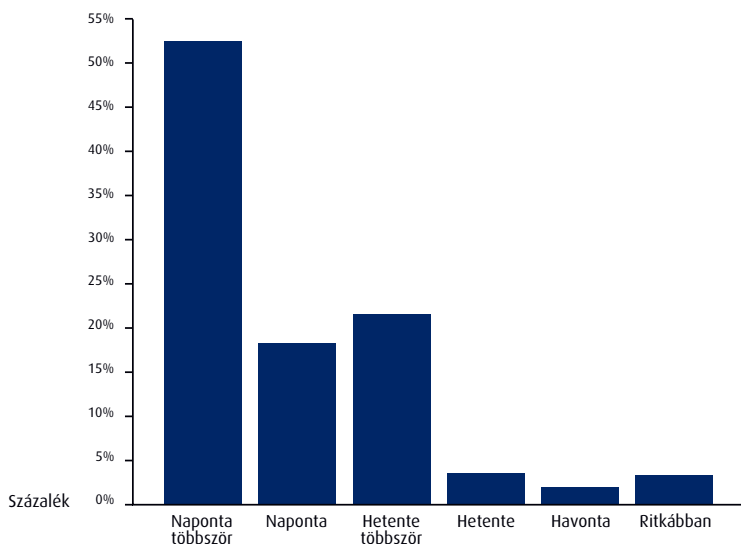

3. ábra A válaszadók megoszlása lakóhely szerint

A résztvevők túlnyomórészt városiak, azon belül budapestiek, ami az Interneten ugyancsak megszokott. A lakóhely szerinti megoszlásban nem találtunk könnyen értelmezhető szignifikáns különbséget.

Internethasználat

Az első kérdéssorozat a különböző Internet eszközök használatára vonatkozott.

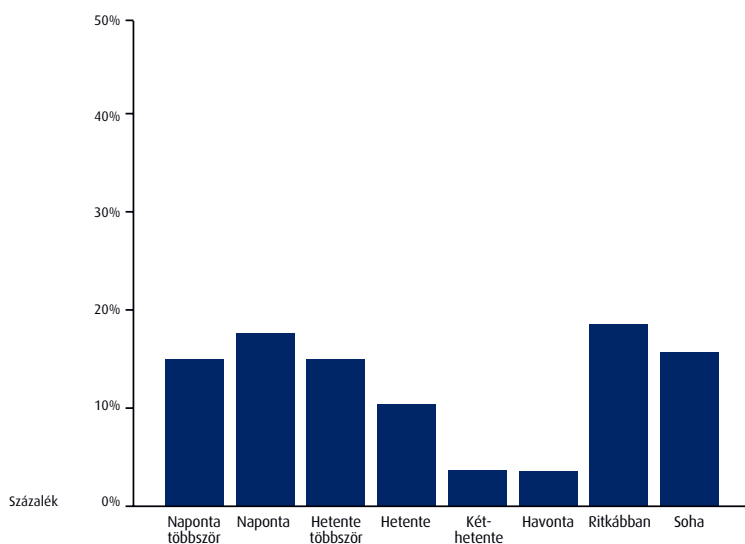
4. ábra Milyen gyakran használ e-mailt?

A megkérdezettek igen gyakran használják az elektronikus levelezést – többségük naponta, akár többször is. Megkérdeztük ezen belül, hogy mennyit használ e-mailt ismerősökkel való kapcsolattartásra, illetve mennyit levelezik olyan személyekkel, akiket csak az Internetről ismer. Az adatok szerint általában ismerőssel tartanak ilyen formán kapcsolatot (a válaszadók közel fele legalább naponta ír levelet ismerősöknek), ám nem gyakori, hogy olyan személlyel leveleznek, akiket csak az Internetről ismernek (a résztvevők 11 százaléka teszi legalább naponta). A két lehetőség közti különbség szignifikáns (Wilcoxon-próba: $Z=-7,099$, $p<0,01$).

Az egyik félelem az Internettel kapcsolatban az, hogy elidegenít, és mesterséges kapcsolatok alakulnak ki. Az adatok azt mutatják, hogy nem ez jellemző. Valóban megnyugtató adat az lenne, ha a változásokat is nyomon tudnánk követni, vagyis hogy az új kommunikációs forma az e-mail előtti időszakhoz képest mennyire vetette vissza az egyéb kapcsolattartási módokat. Más tanulmányok azt jelzik, hogy az e-mail nem szorítja vissza a hagyományos kommunikációt:

Wellman egy korábbi vizsgálata szerint¹² az e-mail egyáltalán nem csökkenti a többi kommunikációs csatorna használatát; Dimmick és munkatársai szerint¹³ pusztán a vonalas telefonos beszélgetések egy része „költözött át” e-mailre. Hozzá kell tennünk, hogy az „ismeretlenekkel” való levelezés egy jelentős része szakmai ismeretek cseréjét, szakmai segítségnyújtást jelent, és nem más úton hiányolt emocionális-szociális támogatást. A helyzet tehát a mi értelmezésünkben nem nevezhető elidegenedettnek, és nem silányítja el a kapcsolatokat.

A megkérdezettek még kevesebbet e-maileznek levelezési listán az „idege-
nekkkel” való levelezéshez képest (Wilcoxon-próba: $Z=3,144$, $p<0,01$):

5. ábra Milyen gyakran használ levelezési listát?

Érdekes módon a levelezési lista használatának grafikonja kétszcúszú eloszlást mutat. Érdemes összehasonlítani a két csoportot. Azok, akik gyakran használják a levelezési listákat a kevesebbet használókhoz képest, több e-mailt kapnak munkanapon (két mintás t-próba: $t=1,965$, $p<0,05$), több e-mailt kapnak szünnapon ($t=2,635$, $p<0,02$), kevesebb időt töltenek vonalas telefonnal ($t=2,458$, $p<0,02$), inkább használják a vonalas telefont magánügyekre délelőtt ($t=2,334$, $p<0,05$), pusztán a kapcsolat kedvéért inkább használnak mobilt ($t=2,215$,

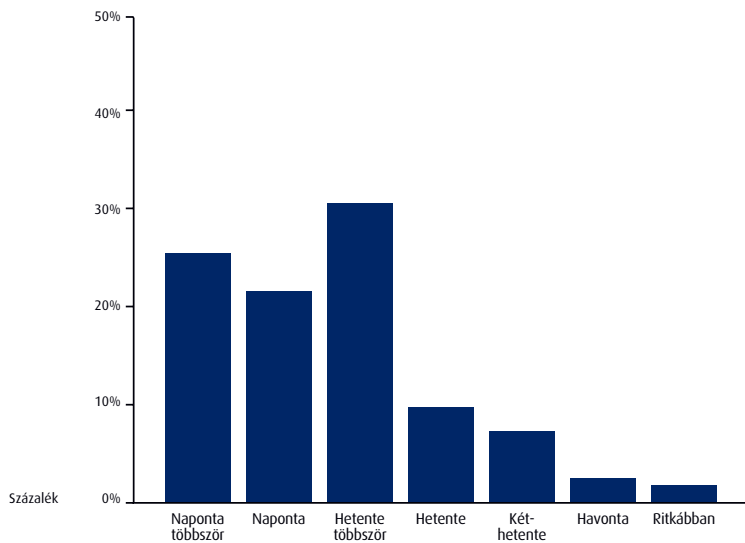
¹² Idézi B. Wellman, „Computer Networks As Social Networks”, *Science* 293, 2001, 2031–2034.o.

¹³ Idézi Wellman, i.m.

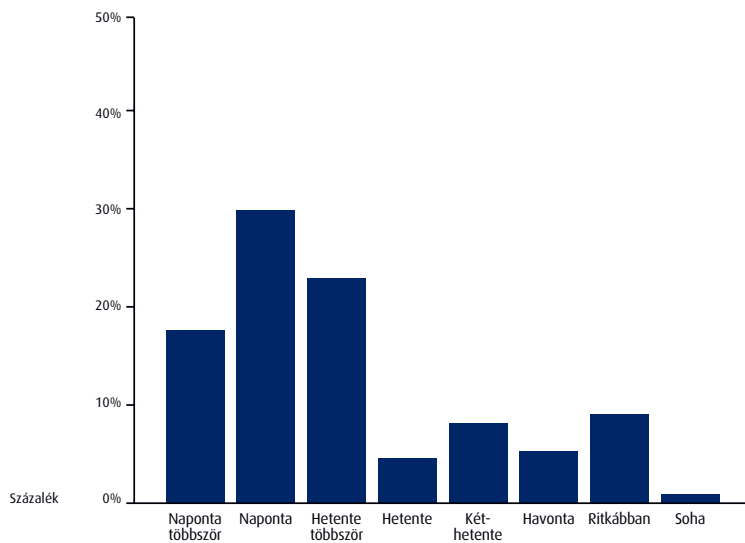
$p < 0,05$), munkához inkább használnak csevegő csatornát ($t = 3,714$, $p < 0,01$), munkához inkább használnak személyes kapcsolatot ($t = 3,533$, $p < 0,01$), barátokkal inkább beszélnek mobilon ($t = 0,969$, $p < 0,05$), barátokkal inkább találkoznak személyesen ($t = 2,483$, $p < 0,02$), munkatársaikkal inkább használnának csevegést ($t = 2,786$, $p < 0,01$), inkább használnak mobilt Internetről ismert személlyel ($t = 2,390$, $p < 0,02$), munkánál inkább kerülik a személyes találkozást ($t = 2,051$, $p < 0,05$), szerelmükkel inkább kerülik a vonalas telefont ($t = 2,210$, $p < 0,05$), családdal inkább kerülik a vonalas telefont ($t = 2,445$, $p < 0,02$), a mobil telefont kevésbé gondolják gyorsnak ($t = 2,035$, $p < 0,05$), a vonalas telefont kevésbé gondolják személyesnek ($t = 2,386$, $p < 0,02$), és végül a személyes találkozást kevésbé találják személyesnek ($t = 2,445$, $p < 0,02$).

Természetes, hogy a levelezési lista használói több levelet kapnak, nyilván éppen a listahasználat miatt. A levelezési lista használók szívesebben használják a mobiljukat, és kevésbé szívesen a vonalas telefont. Ez talán a technikai újdonságokra való fogékonysággal magyarázható, mint ahogyan majd a későbbiekben is találunk erre utaló adatokat. Talán ennek köszönhető az is, hogy kevésbé idegenkednek a csevegő csatorna használatától. Láthatunk egy látszólagos ellentmondást: a munkához egyszerre használnak inkább személyes kapcsolatot és ugyanakkor kerülik is. A levelezési listát használók 27%-a használná a személyes kapcsolatot munkához, szemben a nem-használók 4 százalékával. Ehhez képest a listahasználók 6 százaléka kerülne a nem listát használók 0 százalékával szemben. A többi adatot is figyelembe véve azt az érdekes eredmény látjuk, hogy a listahasználók szívesebben használják a személyes kapcsolatot. Ismét egy arra utaló jel, hogy azok, akik az internetes kommunikációt intenzíven használják, nem szigetelődnek el.

A megkérdezettek hasonló gyakorisággal használják a netet böngészésre, mint levelezésre (Wilcoxon-próba, nem szignifikáns a különbség).

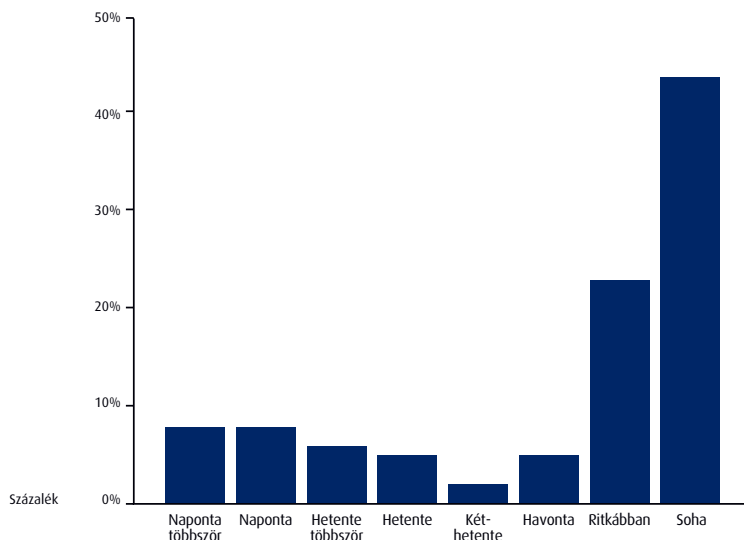
6. ábra Böngészés információkeresési céllal

7. ábra Böngészés szórakozási céllal

A böngészést elsősorban információkeresésre és szórakozásra használják, ezzel szemben nem intézik ügyeiket gyakran a világhálón (utóbbi grafikonja itt nem található). Az első két funkció közül valamelyest a szórakozás a gyakoribb (Wilcoxon-próba, $Z=-2,627$, $p<0,01$).

Az ügyintézés viszonylagos hiánya nem igazán meglepő: manapság még nem tudunk túl sok mindent intézni a világhálón.

8. ábra Milyen gyakran használ csevegőt?

A csevegés a többség számára nem használatos funkció, ám egy szűkebb réteg használja azt. Jelen tanulmányban fel nem tüntetett adatokból az is kiderül, hogy akik használják a csevegést, azok viszont igen időt töltenek el ezzel.

A különböző eszközhasználatok között faktoranalízissel kerestünk összefüggéseket. Az tehát a kérdés, hogy például a sok csevegés milyen más funkció gyakori használatával jár együtt. A faktorok koordinátarendszerét a könnyebb értelmezhetőség kedvéért elforgattuk. A 2. táblázat a faktorokat mutatja. A faktor elnevezése természetesen tőlünk származik, míg a faktorhoz tartozó tételek a kérdőív elemei. A kérdőív elemei mögött látható értékek a faktortöltetet jelzik.

A különböző faktorok tehát vélhetően különböző motivációs igényt jeleznek, amelyeket az alattuk felsorolt eszközök elégítenek ki. A faktorok elnevezései az általunk valószínűnek tartott motivációs forrásra utalnak.

1. Böngészés–infókeresés	2. Levelezés–kommunikáció	3. Szórakozás–függőség
Böngészés általában 0,85	E-mail ismerőssel 0,91	Csevegés 0,81
Böngészés infó keresés 0,81	E-mail 0,88	E-mail ismeretlennel 0,76
Böngészés szórakozás 0,71		

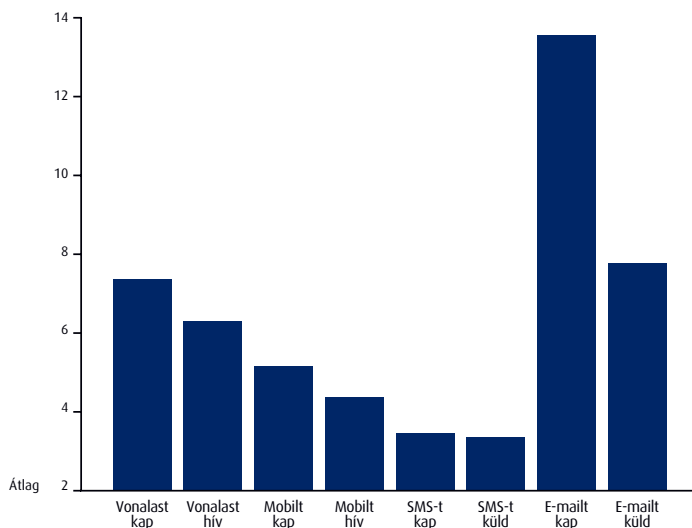
2. táblázat Internethasználati funkciók

Az egyik fő funkció a neten a böngészés, amely független a többi funkciótól. (Tehát abból, hogy valaki sokat használja böngészésre az Internetet, még nem lehet megjósolni, hogy pl. sokat levelezik-e.) Ezt a funkciót inkább az információkeresés dominálja, szemben a szórakozással. A másik jellegzetes funkció a levelezés, amely ismerősökkel való kommunikációt jelent. A harmadik funkció olyan időtöltéseket foglal magában, amely elsősorban az internetfüggőkre jellemző, és amelyet a csevegés és az ismeretlennel való levelezés jellemez. Mindez azt erősíti meg, hogy a függőség nem egyszerűen az Interneten eltöltött sok idővel áll kapcsolatban, vagyis a sokat internetezők még nem függők. Más vizsgálatokból¹⁴ az derül ki, hogy a függőség sokkal inkább azzal függ össze, hogy ki-kire használja az Internetet. Az eredmények szerint a függők például sokkal többet csevegnek a nem függőkhöz képest. A mi adataink ezt az eredményt bővítik ki: pusztán a sok webböngészés vagy az ismerősökkel való levelezés nem utal függőségre. A függőség tehát azzal áll kapcsolatban, hogy mire használjuk az Internetet, és nem azzal, hogy mennyit. Fontos felfigyelnünk, hogy a faktorok nem egyszerűen a technikai lehetőségek szerint csoportosítják a lehetséges használatot, vagyis nem azért kerülnek egy csoportba a levelezésfunkciók, mert a felhasználónak csak azokhoz van hozzáférése, és nincs lehetősége böngészésre, hanem motivációs alapon. Így például külön kerül a levelezés aszerint, hogy „ismeretlen” személlyel vagy ismerőssel folyik, ugyanis a kettő más igényt elégít ki, és más a funkciója.

További, fentebb fel nem tüntetett adatokból kiderül, hogy a fenti funkcióktól független a levelezési lista használata és az internetes ügyintézés, amelyek ezek szerint a fentiektől eltérő igényt elégítenek ki.

¹⁴ Nyikos E., Szeredi B., Demetrovics Zs., „Egy új viselkedéses addikció: Az internethasználat személyiségpszichológiai korrelátumai”, XXV. OTDK, Szombathely, 2001.

Kommunikációs szokások

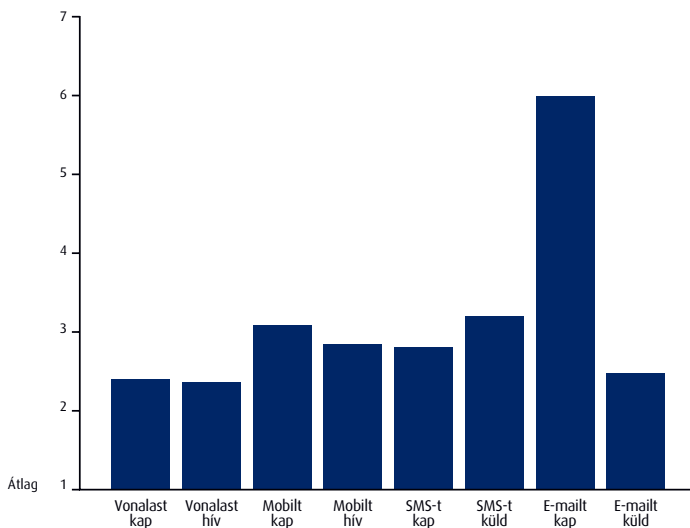

9. ábra Munkanapokon hányszor használja a fenti médiumokat?

Hétköznapokon az e-mail a vezető kommunikációs forma, amelyet a vonalas telefon, a mobil telefon végül az SMS követ, a felsorolt sorrendben. Az e-mail nem egyszerűen gyakori az Internet felhasználók közt, hanem egyenesen vezető formává vált a különböző lehetőségek közt, ami figyelemre méltó lehet a várható tendencia szempontjából.

A sorrend meghatározásában esetleg az ár lehet a döntő szerep: minél olcsóbb az eszköz használata, annál gyakrabban használják. Ebből talán csak az SMS lóg ki, ám a helyzet nem egyértelmű. Az eltérés egyik oka lehet, hogy viszonylag korlátozottak az SMS-kommunikáció lehetőségei: korlátozott hosszúság, viszonylag lassú szövegbevitel. Azonban az árban is kereshetjük az okokat. Az SMS-t a kritikusok sokszor a marketing csodájának is nevezik, mivel szerintük a felhasználók azt olcsónak gondolják, ám ha ugyanazt a szöveget, amit SMS-en küldünk, telefonon bemondanánk, az jóval olcsóbb lenne hangalapon, mint szöveges SMS-ként. (Persze ez függ a díjcsomagtól, napszaktól, stb., de általában ez lenne a helyzet.) Az adatok alapján viszont megkockáztatjuk azt a hipotézist, hogy ha valóban az ár a döntő tényező a használati gyakoriságban, akkor a felhasználók egyáltalán nem gondolják sokkal olcsóbbnak az SMS-t, és nem beszélhetünk a szolgáltatók megtévesztő magatartásáról. Természetesen ez a magyarázat csak spekuláció, és további vizsgálatot igényelne.

Érdekes, hogy a válaszadók mindenből többet kapnak, mint küldenek. E-mail esetében ez az aszimmetria érthető a levelezési listák miatt, hiszen egy kiküldött levelet többen megkapnak. A többi médium esetében két okra gyanakodhatunk: lehet, hogy valóban olyan csoporttal állunk szemben, akiket többet keresnek, mint ahányszor ők keresnek fel másokat. Az is lehet azonban, hogy mindez valami észlelési torzulás, és tévesen érzékelik a hívások számát.

10. ábra Hétvégi napokon mennyit használja a fenti médiumokat?

Hétvégén mindegyik eszköz használata jelentősen visszaesik. A 10. ábra „átlag”-tengelyének beosztása nem ugyanaz, mint a 9. ábráé, tehát a különbség valóban nagy. A különböző médiumok közti különbségek is eltűnnek, bár ez tulajdonítható valamiféle módszertani értelemben vett padló-effektusnak is. (Emlékezzünk, hogy ez egy önbevalláson alapuló felmérés.)

A fenti kommunikációra vonatkozó adatokat ismét faktoranalízis segítségével rendeztük csoportokba, a koordinátákat ismét elforgatva. A táblázat az általunk adott faktorelnvezéseket, a teszt elemeit és azok faktortöltetét mutatja.

1. SMS-mobil	2. Vonalas – munkanapon	3. E-mail	4. Vonalas – szünnapon
SMS-t kap munkanapon 0,91	Vonalas telefont kezdeményez munkanapon 0,93	E-mailt kap szünnapon 0,89	Vonalas telefont kezdeményez szünnapon 0,82
SMS-t küld munkanapon 0,86	Vonalas telefont kap munkanapon 0,91	E-mailt kap munkanapon 0,77	Vonalas telefont kap szünnapon 0,81
SMS-t küld szünnapon 0,82		E-mailt küld szünnapon 0,63	
SMS-t kap szünnapon 0,82		E-mailt küld munkanapon 0,56	
Mobil telefont kezdeményez szünnapon 0,74			
Mobil telefont kap szünnapon 0,74			
Mobil telefont kezdeményez munkanapon 0,71			
Mobil telefont kap munkanapon 0,68			

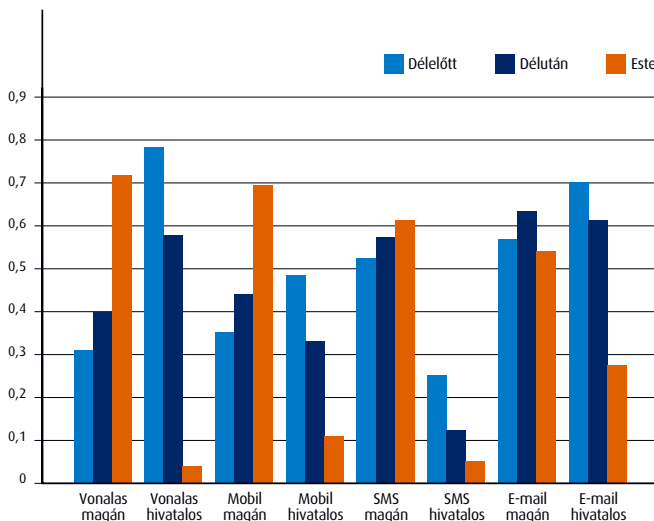
3. táblázat Kommunikációs jellegzetességek

Érdekes, hogy az SMS és a mobil egy csoportba került. Gondolhatnánk ugyanis, hogy nem minden mobiltulajdonos szeret SMS-t küldözgetni, vagy vannak olyan használók, akik inkább csak SMS-t küldenek, de nem szívesen beszélnek. Az adatok azonban nem ezt mutatják.

A fenti táblázatban nem tüntettük fel ugyan a gyengébb korrelációkat, de az első SMS-mobil csoporthoz valamelyest hozzátartozik az e-mail használat (valamivel kisebb értékekkel, mint amit fentebb még feltüntettünk), és az e-mailhez az SMS és mobil használat. Tehát ismét e-mail-mobil kapcsolatot találtunk, nem találtunk viszont ilyen kapcsolatot az e-mail és a vonalas telefon közt, ami utalhat a technikai újdonságokra való fogékonyságra.

Érdekes, hogy a vonalas telefon használata két különböző csoportra oszlik: hétvégire és hétköznapira. Későbbi adatok alapján azt gyaníthatjuk, hogy itt a hivatalos (hétköznap) és a magán- (hétféje) ügyek szétválásáról van szó. Vagyis ismét nem egyszerűen a technikai eszköz miatt kerül egy csoportba valami, hanem a használat motivációja miatt.

A 11. ábrán azt láthatjuk, hogy a különböző eszközöket milyen célokra milyen napszakokban használják inkább.

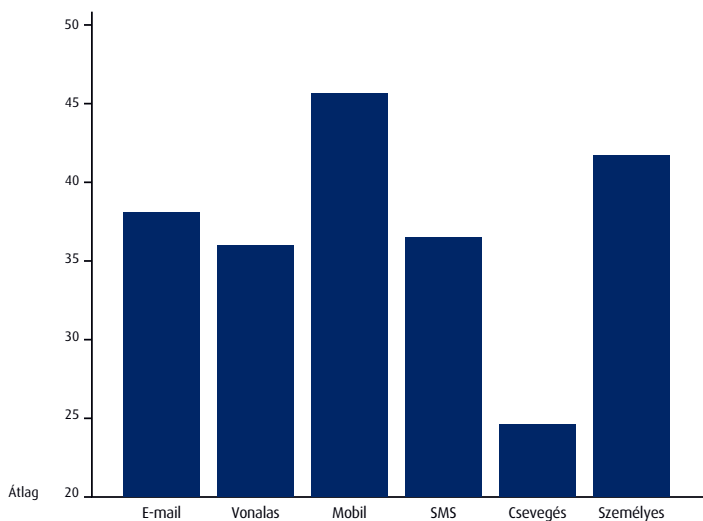

11. ábra Eszközhasználati gyakoriság napszak szerinti bontásban

Úgy tűnik, a délelőtt a hivatalos ügyek intézésének ideje, míg az este a magánügyeké. Ez a tendencia két helyen nem érvényesül: mind az SMS-nél, mind az e-mailnél a nap bármely szakaszában hajlamosak vagyunk magánügyeket intézni. Ezek szerint indokolt a munkaadók aggodalma, hogy munkaidő alatt magánügyekre használjuk az Internetet. Mintha az lenne a kritérium, hogy diszkréten lehessen mindezt csinálni: a telefonálásnál hallható, hogy milyen ügyről is van szó, a szöveges üzenetknél viszont nem lehet tudni, hogy miben utazunk. Feltehetjük, hogy az e-maileket a munkaadók nem ellenőrzik.

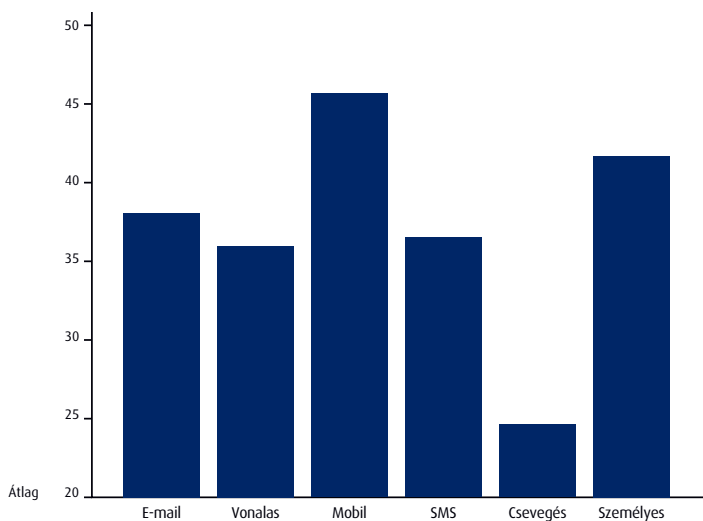
Eszközök jellemzői

Hat kommunikációs lehetőségről kérdeztük meg, hogy mennyire gyors, megbízható, személyes illetve fejez ki egyéni stílust. Az eredményeket részben megelőlegezve: az e-mail, a vonalas telefon, a mobil telefon és az SMS közel azonos értékeket kapott. A személyes csatorna és a csevegés azonban többnyire kilógott a sorból. A személyes kommunikációt többnyire pozitívan ítélték meg a többi lehetőséghez képest, míg a csevegés rendre alacsony pontszámokat kapott.

12. ábra Mennyire gyors?

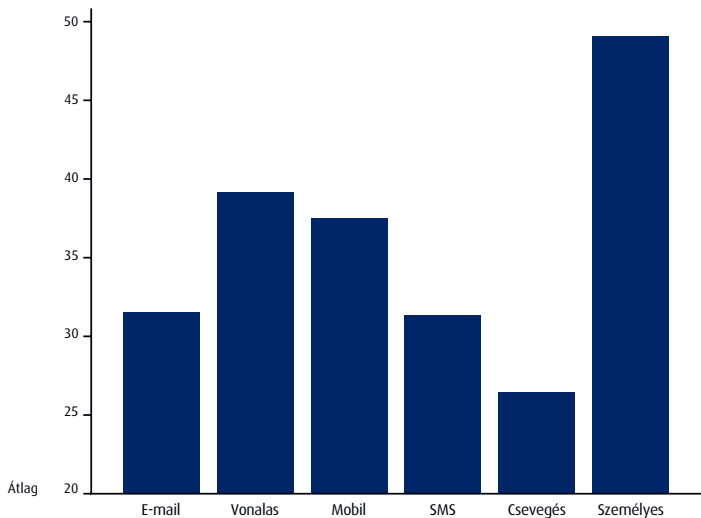
A gyorsaságnál a szokásos mintázathoz képest a mobiltelefon emelkedik ki, amely az eszköz legfontosabb egyedi tulajdonsága a mi tulajdonságlistánkban.

13. ábra Mennyire megbízható?

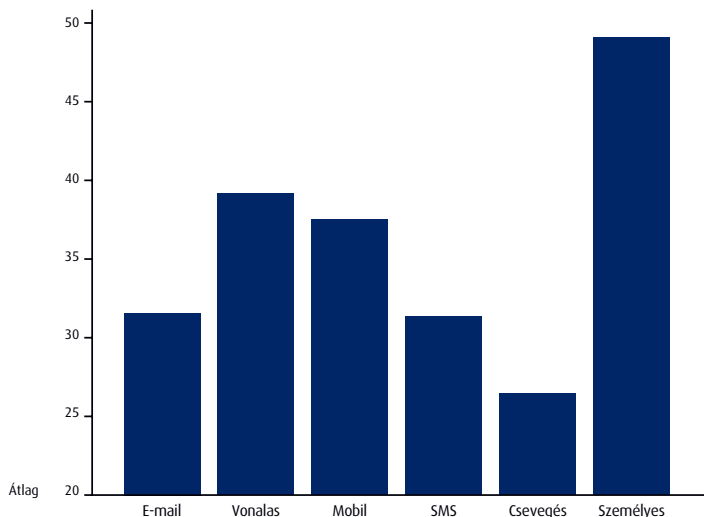
Érdeemes egyrészt észrevenni, hogy a csevegés nagyon megbízhatatlan a felhasználók szemében. Sokan vetik fel a hitelesség problémáját az Internettel kapcsolatban. Az eredmények azt mutatják, hogy itt is megtanuljuk, hogy melyik eszköz mennyire megbízható, csakúgy mint más médiumok esetében (melyik tévécsatornának, melyik műsornak, melyik napilapnak, könyvnek, kiadónak, stb. hihetünk). A csevegés szokásos funkciója (idegenekkel, szórakozás céljal) ugyan-csak köztudottnak tűnik.

Az első négy médiából, amelyek az adatok szerint együttjárnak, a hangalapúak emelkednek ki a szövegalapúakhoz képest a megbízhatóságukkal – vagyis a hang racionális kritériumnak tűnik a megbízhatóság megítélésénél.

14. ábra Mennyire személyes?

Ismét az első négy eszköz közül a hangalapúak személyesebbek, mint a szövegalapúak. A személyes kapcsolat pedig nagyon személyes. Ezen nem lepődünk meg.

15. ábra Mennyire fejez ki egyéni stílust?

Itt nagyjából ismét azt találjuk, hogy minél több kommunikációs csatornát vehetünk igénybe, annál inkább képesek vagyunk egyéni stílust kifejezni. A csevegés megint igen rosszul szerepel.

Jelen eredmények tudomásunk szerint az első olyanok, amelyek a mobil- és az Internet-használat kapcsolatát vizsgálják. A minta természetesen nem reprezentatív, így az eredmények csak egy speciális csoportra érvényesek, ám jól előrejelezhetik a tendenciákat, és megmutatják, hogy a különböző eszközök – mai formájukban, eltérő jellemzőikkel – milyen igényt elégíthetnek ki, és hogy a különböző helyzetekben melyik eszközt preferáljuk. A finomabb és bővebb elemzéshez természetesen további adatok szükségesek, ám a továbblépéshez a fentiek is fontos támpontot adhatnak.

Sükösd Miklós – L. László János:

**AZ M-KORMÁNYZAT
(H)ŐSKORSZAKA**
**Hogyan használják a mobilt
a magyarországi önkormányzatok,
és ki fizeti a számlát?**
Egy empirikus kutatás első eredményei

Bevezetés

A hazai mobiltelefon előfizetők száma 2001 őszén meghaladta a négymilliót. Ez nemcsak azt jelenti, hogy Magyarországon már több a mobil-, mint a vezetékes telefon előfizető, hanem azt is: a teljes lakosságból – ide értve a csecsemőket és az aggastyánokat is – csaknem minden második ember rendelkezik mobillal. Ennek alapján jogosan feltételezhetjük: a négymillió felhasználóba a hazai politikai elit túlnyomó része is beletartozik. Nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a kormánytagok, a politikai pártok országos és helyi vezetői, aktivistái, a parlamenti képviselők, a minisztériumi vezetők és hivatalnokok, a polgármesterek és az önkormányzati képviselők nagy része rendszeres mobilhasználó.

Immár nem az a kérdés tehát, vajon van-e mobiljuk a politikusoknak, az államélet különböző szintjein döntéshozó pozícióit elfoglaló szereplőknek és más közéleti személyiségeknek, hanem az: *hogyan, s mire* használják a magyar politikai elit tagjai a mobiltelefont? Megkönnyíti-e a mobil használata valamilyen módon a politikusok, önkormányzati vezetők, tisztviselők döntéshozatalát? Van-e szerepe a mobiltelefonnak a választókkal, ügyfelekkel való kapcsolattartásban? Milyen módon és kinek biztosítják az elérhetőséget? S a másik oldalon: kit és milyen eszközökkel igyekeznek távol tartani maguktól? Végezetül, ki fizeti a számlát, a szó szoros (előfizetési- és beszélgetési díj) és átvitt (amennyiben a mobilozás más tevékenységektől von el figyelmet, időt) értelmében?

Mindezek a kérdések azon a tényen alapulnak, hogy a mobiltelefon használata a képviseleti demokrácia intézményrendszerében Magyarországon is bevett gyakorlattá vált. Az internet és a mobil tömeges elterjedését tekintve történelmi korszak az 1990-es évtized és az ezredforduló időszaka. A trend nyilvánvaló: a gazdag nyugati országok lakosságának döntő többsége már ma mobilhasználó. A mobil kommunikáció tömegessé válása pedig a mobil technológia politikai és demokratikus használati lehetőségét is magával hozza.

Az internet-alapú elektronikus kereskedelem és elektronikus üzlet (röviden e-kereskedelem, e-üzlet) megjelenése után hamarosan elterjedt az internet-alapú elektronikus kormányzat és elektronikus demokrácia (e-kormányzat, e-demokrá-

cia) fogalma. Ugyanígy, a ma teret nyerő mobil kereskedelem és mobil üzlet (m-kereskedelem, m-üzlet) nyomán beszélhetünk mobil kormányzatról, önkormányzatról és mobil demokráciáról (m-kormányzatról, m-demokráciáról). A gazdag nyugati világban hamarosan szinte teljes körűvé válik a mobilhasználat, így technikai lehetőség nyílik a közvetlen demokrácia új formáinak megjelenésére. Ha minden állampolgárnak autorizált mobilkészüléke van, akkor módja nyílik SMS-sel vagy más módon véleményt nyilvánítani, szavazni, választani. A mobiltechnológia ezért – a képviseleti demokrácia gyakorlatába való beépülése mellett – hosszabb távon az állampolgári visszajelzés, a közvéleménykutatás és a közvetlen demokrácia új lehetőségeinek ígéretét is hordozza.

Két értelemben beszélhetünk tehát az m-kormányzat kezdetéről, őskorszakáról. Egyfelől a képviseleti demokrácia intézményeinek gyakorlatát már átította a mobilok használata. Másfelől a mobilok tömeges hétköznapi médiummá válása felveti a közvetlen demokrácia gyakorlásának új technikai lehetőségét. A képviseleti demokrácia tekintetében eme őskorszak egyszersmind hőkorszak is: ma alakulnak ki az alapvető szokások, amelyek kifinomodva és jelentősen változva ugyan, de meghatározzák a politikusok, döntéshozók mobilhasználatát.

Empirikus mobilkutatás

A hazai akadémiai igényű mobilkutatások úttörő jelentőségűek, ám erősen teoretikus irányultságúak.¹ A kezdeti elméleti lépések után megérett az idő a mobilhasználati szokások tényeinek, trendjeinek, típusainak empirikus kutatására is.

A politika és a közigazgatás olyan társadalmi alrendszerek, ahol jól tettenérhetők a mobilhasználat típusai, s a mobilkommunikáció hatására bekövetkező változások. A mobilhasználat szempontjából vizsgálatra érdemesnek tartjuk a pártokat, a parlamenti képviselőket és parlamenti pártfrakciókat, s a minisztériumokat, a közigazgatás különböző szintjein elhelyezkedő hivatalokat is. Ugyanígy fontos lenne megvizsgálni a települési és térségi önkormányzatok, különösen a választott tisztségviselők mobilhasználatát. E kutatásoknak hangsúlyozottan pártsemlegeseknek kell lenniük s mindenképpen el kell kerülni, hogy azonosítható közszereplők vagy intézmények politikai érzékenységét sértsék.

Az alábbi kutatási gyorsjelentés egy problémafeltáró előkutatás (*pilot project*) első eredménye. E kutatás keretében 15 hazai települési önkormányzatban térképeztük fel és elemeztük a helyi döntéshozók és tisztségviselők mobilhasználati gyakorlatát.

¹ Itt mindenekelőtt a Nyíri Kristóf által szerkesztett *Mobil információs társadalom* c. kötetre (Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001) utalhatunk.

Kommunikációelméleti és információtörténeti paradigma

Kutatásunk elméleti hátterét az a kommunikációelméleti és információtörténeti felismerés adja, hogy a különböző kommunikációs technológiák, médiumok használata mélyen áthatja, strukturális értelemben befolyásolja a társadalmi tudás termelését és szétoztását, a gondolkodás szerkezetét, a közösségek világképét, információ- és tudásháztartásuk alakulását.²

A politika területén a kommunikációs média mély, szerkezeti hatásának kérdése a politikai hatalom mezőjében jelenik meg. A mobiltelefon mint kommunikációs médium esetében az általános kérdéseket így fogalmazhatjuk meg röviden: Milyen hatást gyakorol a mobiltelefonok tömeges terjedése és használata a politikai elit körében? Változnak-e, s hogyan a reprezentatív demokrácia döntéshozatalának módjai, a döntési helyzetek, változik-e a politikai hegemonia gyakorlása azzal, hogy a döntéshozók elvileg és technikailag a nap 24 órájában elérhetőek lennének információ- és véleménycserére más szervezetek, saját döntéshozói testületük tagjai és a választók számára? Kutatásunk során eme általános kérdéskört négy konkrétabb alapkérdésre, kutatási irányra bontottuk.

Kutatási irányok

1. A hely szellemtelensége: a mediatizált kommunikáció szempontjai

Genius loci – avagy a hely szelleme: az őskorszaktól a modernitásig terjedő realista felfogás a jelenlét és így a hatalmi döntéshozás képességének feltételül a fizikai, testi jelenlétet szabja. Az elektronikus kommunikáció – előbb a távíró és a telefon, majd a rádió és a tévé, végül az internet és a mobiltelefon – gyakorlata azonban fokozatosan és radikálisan aláássa ezt az elképzelést.³ A tömegmédia

² Ld. pl. Harold Innis, *The Bias of Communication* (1951), Toronto: The University of Toronto Press, 1995. – Marshall McLuhan, *A Gutenberg-galaxis* (1962), Budapest: Trezor Kiadó, 2001. – Z. Karvalics László, „Az információtörténeti gondolkodás ágazatai, kiindulópontjai és kezdetei”, *Világtörténet* 1996 ősz-tél, 10–25.o. – Nyíri Kristóf, „Szavak, képek, tudásegész”, *Világosság* 2001. július-szeptember, 3–10.o. – Kondor Zsuzsanna, „A kommunikációtechnológia változásai és a tudományos gondolkodás átalakulása”, uo. 67–76.o.

³ A folyamat párhuzamosan zajlott a művészet és a valóság vizuális technikai sokszorosíthatóságának kialakulásával, az eredetileg kémiai s nem digitális sokszorosításon alapuló fényképészet és film történetével. Ld. Walter Benjamin, „A művészet a technikai sokszorosíthatóság korszakában”, Benjamin *Kommentár és prófécia* c. kötetében, Budapest: Gondolat, 1969, 301–334.o. és 386–394.o. A tévé, majd a digitális konvergencia korszakában e különböző technológiai indíttatású médiumok együttműködésének, majd egybeolvadásának vagyunk tanúi. Ld. Sükösd Miklós, „A konvergencia és a multimédia kihívása: európai médiapolitika a 21. században”, a Csermely Ákos, Ráduly Margit és Sükösd Miklós által szerkesztett *A média jövője: Internet és hagyományos média az ezredfordulón* c. kötetben, Budapest: Média Hungaria Kiadó, 1999, 85–93.o.

fogyasztóiként tanúi vagyunk a világeseményeknek és eldugott sarkok történéseinek. Az interaktív médiumokon, a telefonon, az interneten pedig valahol a magunk s beszélgetőtársunk/e-mail partnerünk közötti, furcsa, valós kiterjedés nélküli, csak az adott kommunikáció időtartamára kialakuló időleges médiatérben folyik a kommunikáció.

A lényeg: az elektronikus média használatával nincs szükség hús-vér jelenlétünkre. Kommunikációnk, s annak hatalmi aspektusa akkor is működik, amikor testünk – a hús, a wetware – nincs jelen, sőt távol van a történések közvetlen fizikai terétől. A mediatizált kommunikációban nem a hely számít, a hely nem számít – a fizikai hely semleges, érdektelen és sokszor másodlagos marad.⁴

Az empirikus mobilkutatás, ezen belül a helyi döntéshozó-politikai elit mobilhasználatának szintje felé közeledve mindez a következő kérdéstípushoz vezet. Hogyan használják a mobilt azokban a döntési helyzetekben, amikor a politikus (vagy más döntéshozó illetve testületi tag) nincs jelen a döntés szokásos színterén, például a polgármester vagy képviselő szabadság vagy külföldi út miatt távol van az önkormányzati ülésektől? E helyzetek sokszor azonnali válaszokat igényelnek, például határidős pályázatok benyújtásakor, vagy valódi szükséghelyzetben (elhalálozás, árvíz, stb. esetén). A mobiltelefon által adott állandó elérhetőség számos interjúalanyunk szerint biztonságot ad ilyen esetekre. Kutatásunkban több esetet gyűjtöttünk össze, amikor e helyzetekben mobiltelefon használatával születik a döntés.

2. Közsféra kontra magánszféra: szociológiai szempontok

A fő kérdés itt az: a választott önkormányzati vezetők, illetve a tisztviselők mobilhasználatát mennyiben a munkavégzésük, s mennyiben a privátszférájuk része? Hogyan alakul a közsféra és a magánszféra érzékeny határa abban a helyzetben, amikor a mobiltechnológia állandó elérhetést biztosít önkormányzati munkaidőben is a privátszféra – a család és az üzleti kör – szereplői számára? Munkaidő után pedig a helyzet megfordul: a mobiltelefonon keresztül a magánélet korábban élesebben elkülönült időszakába hatolhatnak be a közélet, a politika történései, az információs és döntési kényszerek, helyzetek.

Az empirikus kutatás szintje felé közeledve efféle kérdések merülnek fel a mobilhasználattal kapcsolatban: mire használja a képviselő a mobilt? Elsősorban családi életét bonyolítja mobilon keresztül; üzleti ügyeit szervezi; képviselőtársai-val értekezik, pártkapcsolatokat épít a döntéshozatal előtt és közben (SMS-ek útján); avagy/és a választóival cserél eszmét arról, milyen ügyben, s hogyan kép-

⁴ Joshua Meyrowitz, *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*, Oxford: Oxford University Press, 1985.

viselheti őket leghatékonyabban? Hogyan osztja be mobilozásra fordított hivatali és magánidejét e témakörök között? Hogyan hatolnak e témák életritmusába, a mobilkorszak előtt feltételezhetően élesebben elkülönült közéleti és magánéleti zónákba?

3. Több vagy kevesebb demokrácia; hatékonyabb politikai menedzsment?

Politikatudományi szempontok

A mobilhasználat hatékonyabb önkormányzaton belüli konzultációt és döntéshozást eredményezhet. A mobil segítheti az állampolgári visszajelzések, a civil társadalommal való kommunikáció hatékonyságát is. Egyfelől növelheti a döntéshozatal nyitottságát, segítheti a demokratikus ellenőrzés mechanizmusait. Másfelől azonban hozzájárulhat az elitdemokrácia bezárkózásához, az állami és pártszervezetek Robert Michels által jellemzett oligarchizálódásához. Mit szolgál a mobil használata a mai Magyarországon – az oligarchizálódás vastörvényét, a politikai elit hegemoniáját avagy a demokratikus elemek erősödését? E demokráciaelméleti – ám empirikus szervezetszociológiai kutatási kérdésekké fordítható – szempontok mellett felmerül: a mobil a hatékonyabb politikai vezetés eszköze lehet anyagi értelemben is. Használhatják például a pályázatokról való információszerzés és konzultáció, sőt pályázati lobbizás eszközeként is. További szempont, hogy a közpénzen finanszírozott mobil a politikai osztály privilégiumaként tűnik fel. A támogatott mobil ebben az értelemben a politikai versenyben elnyerhető javak egyik eleme, s a plurális demokrácia versenyjellegét erősítheti.

4. Ki fizet a végén? Jogi alapkérdések

A mobilhasználat díjának kifizetése természetbeni juttatás az önkormányzati vezetők, képviselők, tisztviselők számára. A köz pénzéből finanszírozott támogatás pedig a közre tartozik, bár e szempont ütközhet üzleti vagy magánérdekekkel. Normatív, egyszersmind empirikusan kutatható kérdésekké mindez így fordítható: közérdekű adatnak, tehát nyilvános dokumentumnak minősül-e az önkormányzat által az önkormányzati képviselők, illetve polgármesterek részére biztosított mobiltelefon esetén a mobiltelefon-szolgáltatóval kötött szerződés; az önkormányzat által fizetett költségátérítés; illetve az ilyen mobiltelefon számlája?

Mintavétel

A fenti kérdésekről végzett előkutatást (*pilot study*) az eDemokrácia Műhely helyi politikusok – önkormányzati képviselők, polgármesterek – és önkormányzati tisztviselők körében 2001. második felében.⁵

A kutatás során 15 hazai településen végeztünk kérdőíves felmérést. Ezek megoszlása a következő:

- tíz község (lakosságszám 230–4000 között).
- három kisváros (lakosságszám 11000–21000 között)
- két budapesti kerület.

E 15 önkormányzat természetesen nem tekinthető a mintegy 3200 magyarországi települési önkormányzat reprezentatív mintájának. A tíz falut véletlenszerűen választottuk ki, a három város és a két budapesti kerület kiválasztásakor pedig a kutatócsoport tagjainak személyes kapcsolatait használtuk fel. Ebben az előtanulmány funkcióját betöltő kutatásban nem törekedhettünk reprezentativitásra.

Célunk itt a helyi politikai, önkormányzati célú mobilhasználat jellemző eljárásainak első feltérképezése, néhány fontos összefüggés feltárása, egy átfogóbb kutatás tematikájának és módszertanának előkészítése volt. Mindez azért is indokolt, mert Magyarországon még nem folyt hasonló kutatás. A jelenlegi előkutatást – a kutatás sikere esetén – az önkormányzati mobilhasználatot feltáró reprezentatív országos kutatás, illetve más politikai és közigazgatási szintek mobilhasználatának kutatása követheti.

Kutatási módszerek

A kutatás során félig strukturált interjúkat használtunk zárt és nyitott kérdéseket egyaránt tartalmazó kérdőívek alapján. Összesen 38 interjút készítettünk – 10-et a falvak polgármestereivel és jegyzőivel, 18-at a kisvárosok polgármestereivel, helyetteseikkel, képviselőivel; 10-et pedig a budapesti kerületek önkormányzati képviselőivel, illetve egy kerületi alpolgármesterrel és két hivatali vezetővel.

⁵ Az eDemokrácia Műhelyt 2000 őszén alapította tíz újságíró, politológus, szociológus és jogász. Az interdiszciplináris kutatócsoport célja, hogy tudatosan figyelje az új információs technológiák – elsősorban az internet és a mobiltelefon – demokratikus alkalmazási lehetőségeit a közsférában és a civil társadalomban. A csoport társadalomtudományi kutatást és konzultációt végez, gyűjti és rendszerezi az e-demokrácia életképes módszereit, ötleteit, tanulmányozza az idevágó szakirodalmat, hírvetel ad ki az e-demokráciára és e-kormányzatra vonatkozó hazai és nemzetközi hírekből. Bővebben ld. www.edemokracia.hu.

A falvak esetében rövidített kérdőívet alkalmaztunk, amely elsősorban a polgármesterek és jegyzők mobilfinanszírozására és használatára vonatkozott. E körben tíz községben 8 polgármesterrel és 2 jegyzővel, összesen 10 interjúalannyal készítettünk telefonon interjút.

A kisvárosokban és a budapesti kerületekben személyes interjúkat készítettünk. E két szinten a bonyolultabb szervezeti viszonyok feltérképezésére szolgáló kérdőívek 124 kérdést tartalmaztak. Az első kérdéscsoport a mobillal kapcsolatos önkormányzati eljárásokkal, a második az egyéni mobilhasználatról foglalkozott. A három kisváros esetében önkormányzatonként 6, összesen 18 interjúalanyt kérdeztünk meg. Az interjúalanyok körébe a három kisváros polgármestere, alpolgármestere, valamint önkormányzati képviselők (köztük ketten egyszersmind parlamenti képviselők) tartoztak.

Budapest két kerületében 5-5 interjút készítettünk. Az egyik kerületben az alpolgármester és 2 önkormányzati képviselő mellett az igazgatási osztály vezetőjével és az informatikai rendszergazdával készült interjú. Utóbbiakkal a kerületi mobilhasználat és a vele szervesen összefüggő vonalas telefon- és számítógéphasználat rendszerét (a belső használókra vonatkozó digitális politikát és az információmenedzsment egy részét) térképeztük fel. A másik budapesti kerületben 5 önkormányzati képviselővel készült interjú.⁶ Minden interjút kézírással jegyzeteltünk és az interjú után gépre vittünk.

Emellett a budapesti kerületekben elemeztük az önkormányzat és a mobilszolgáltató szerződését, a mobilhasználatra vonatkozó belső döntések dokumentumait, mobil számlákat és egyéb iratokat. Mivel a kutatás politikailag és gazdaságilag érzékeny kérdésekkel, adatokkal foglalkozik, a helyi önkormányzatok a kutatásban anonim módon vettek részt. Az interjúalanyok és a települések nevét az eDemokrácia Műhely kutatói bizalmasan kezelik. Az adatfelvétel 2001. augusztusa és októbere között folyt.

⁶ Ezúton mondunk köszönetet a kutatásban együttműködő kollégáinknak: Balázs Magdolnának („B” budapesti kerületi interjú, esettanulmány), Kumin Ferencnek („A” kerületi interjú és esettanulmány, a budapesti kerületek összefoglalása), Nagy Ildikó Emesének (Esemespuszta interjú és esettanulmány, a kisvárosok összefoglalása), Sörös Erzsébetnek (Wapháza interjú és esettanulmány, közreműködés a községi interjúkban), Szarvas Zsoltnak (Mobilburg interjú és esettanulmány, közreműködés a községi interjúkban), és Bayer Juditnak, aki jogi szakvéleményt készített a közpénzből fizetett mobilokkal kapcsolatos adatok, dokumentumok közérdekű voltáról.

Az egybevetethezőség megkönnyítése érdekében valamennyi településtípusnál – falvak, kisvárosok, kerületek – azonos szerkezetben végeztük el az elemzést. Az alábbi feldolgozásban mindhárom szinten a következő szerkezetet követjük:

1. Demográfiai jellemzők, mobil szolgáltatóválasztás, szerződés a szolgáltatóval.⁷
2. Privilegiumok: ki jogosult hivatali mobilra?
3. Hívás fogadás/szűrés és a döntéshozó napirendje.
4. Az elérthezőség köre: a mobilszám nyilvánossága.
5. Kivel beszélnek? Kapcsolatok, hálózatok .
6. A mobiltelefon funkciói.
7. A mobilkommunikáció tartalma, a mobil társadalom jelentése az önkormányzat számára.

Falvak: hívásfogadás válogatás nélkül

Empirikus kutatásunk első szintjén tíz véletlenszerűen kiválasztott község önkormányzati vezetőivel – 8 polgármesterrel és 2 jegyzővel – készítettünk telefoninterjúkat. Magyarországon jelenleg a települések száma 3135. Ennek 7,4 százaléka – 252 – város, itt él a lakosság 64,6 százaléka. A települések többségében, 55 százalékában 1000 fő alatti a lélekszám, ám a népességnek csupán 8 százaléka lakik ilyen falvakban.

Ezen a települési szinten csak elvétve fordulnak elő pártok, a polgármesterek kivétel nélkül pártunkívüliek voltak. Jellemzően nem főállásban végzik munkájukat, ami rányomja bélyegét a mobilhasználati szokásaikra is.

Demográfiai jellemzők

A kutatásban résztvevő falvak népessége a 230 és a 4000 között mozgott. A tíz községből négy falu lakossága 500, további négyé 1000 alatt maradt, egy 2000-es és egy 4000-es lélekszámú is akadt közöttük. A kiválasztott települések körülbelül fele-fele arányban reprezentálják az ország keleti és nyugati felét.

A települések költségvetése általában összefüggést mutat a lélekszámmal, bár akadnak kirívó kivételek is. A legkisebb, 12 milliós költségvetés a 230 lelkes falué, míg a 2000-et számlálóé évi 180 millió forint. Érdekes viszont, hogy a 650 lakosúé 45 millió, míg a 700 főse 110 millió. Ugyanilyen aránytalanság figyelhető

⁷ Az első pontnál a falvak esetében a demográfia mellett a szolgáltatóválasztás szempontját is megemlítjük. A budapesti kerületek esetében e pontnál az anonimitás megőrzése érdekében nem adunk demográfiai jellemzést, hanem a belső információs rendszereket, az önkormányzat mobil és vonalas telefonokra vonatkozó szabályait és pénzügyeit elemezzük.

meg a 370 fős település 14 milliója és a 350 fős 60 milliója között. Az összeg nagysága erősen függ a fejkvóta támogatást élvező intézmények számától és nagyságától, valamint a településen lévő vállalkozásoktól befolyó helyi adó mértékétől. Az egyik település például a Balaton partján fekszik, itt nyilvánvalóan a turizmusból származik a nagyobb bevétel. Forrásteremtő tényező lehet azonban a polgármester, illetve az apparátus ügyessége, profi lobbitevékenysége is a pályázati pénzek megszerzésében.

A megkérdezett 10 interjúalany közé hat tiszteletdíjas polgármester került – vagyis e megbízatás mellett van főfoglalkozásuk is. Csupán két főállású polgármesterrel beszélünk, ketten pedig jegyzői posztot töltöttek be. Életkoruk átlagosan valamivel 40 év fölötti. A nemek megoszlása 5 nő és 5 férfi, ami nem reprezentálja a tényleges arányokat, hiszen az önkormányzati vezetők körében is a férfiak vannak számszerű fölényben.

Mivel a kis településeken csekély számú térített mobilról van szó, nem kötöttek kedvezményes szerződést egyik szolgáltatóval sem. (Ez nem zárta ki, hogy a vásárlásoknál figyelembe vették az éppen futó akciókat.) Mintánkban csupán egy településen kötöttek speciális szerződést az egyik szolgáltatóval. Ez a legnagyobb község, ahol egyszersmind kiemelkedően nagy a térítéses mobilok száma. E településszinten ezért nem az önkormányzatok és a mobilszolgáltatók szerződésének tartalmát, hanem a szolgáltatóválasztás speciális motivációit ismertetjük.

Privilégiumok: ki jogosult hivatali mobilra?

A tíz községben meglehetősen nagy szórást mutat a mobilhasználat térítése. A jellemző az, hogy a polgármesternek szinte mindenütt fizetik a telefonját. A tíz település közül nyolc helyen van az önkormányzat által legalább részben finanszírozott telefonja a polgármesternek.

A nyolc polgármester közül hatnál nincs pénzügyi korlátozás, határt csak az önmérséklet szab. Közülük egy több tízezerre, ketten pedig 10 ezer forint körülire becsülték a havi telefonhasználatot. Egy helyen éppen 10 ezerig térítik a beszélgetéseket. Egy másik településen ugyan korlátlan a használat, de a mindenkori költségek 20 százalékát a polgármesternek kell állnia. Érdekes módon ő is 10-12 ezerre becsülte a havi számláját. Egy faluban viszont csak 3000 forintig térítik a polgármester beszélgetéseit.

Kutatásunkból egyértelműen az rajzolódik ki: a községekben fontosabbnak tartják az önkormányzat hivatali és intézményi kulcsszereplői számára a mobiltelefon térítését, mint a képviselők számára. A polgármesteren kívül a hivatali és intézményi hálózat egy vagy több tagjának (beleértve a jegyzőt is) tízből öt településen térítik a mobilhasználatot. A polgármester mellett mobilra jogosultak köre eme öt községben a következőképpen alakul:

1. község: a védőnő korlátlan használattal.
2. község: a jegyző korlátlan használattal.
3. község: a gondnok és a helyi lap szerkesztője 7000, illetve 8000 forintig havonta.

4. község: a polgármesteri hivatal öt dolgozója, de készülékenként csak maximum 10.000 forintig térítik.

5. község: hét készüléken, egyenként 5000 forintig térítik a beszélgetéseket a jegyző, a gyermekvédelmi-jóléti szolgálat vezetője, két rendőr, a polgárőrség, a mezőőr, az orvosi-védőnői ügyelet számára. (Ez a mintánkban szereplő legnagyobb, 4000 lelkes község.)

A tíz közül csak egyetlen településen kap minden képviselő mobil térítést, de ott is csak 1500 forintot. Egy másik községben pedig két képviselő mobilját térítik, de ebben speciális okok játszanak szerepet. Az egyikük mezőőr, a másik mezőgazdász és mindketten sokat vannak kint a földeken, így mobilon könnyebben utoléri őket. Vagyis esetükben a főállású munkájukhoz kell a mobil, nem pedig képviselőként jogosultak rá. Néhányan említették, hogy akadnak képviselők, akiknek van magán mobilja.

Összegzésül elmondható, hogy a kis községekben jellemzően a polgármesterek kapnak térítéses mobilt. Őket követik a hivatali, intézményi dolgozók – az adatfelvételben szereplő települések felében. Kutatásunkból az a tendencia rajzolódik ki: a községek szintjén a kedvezményezettek száma az intézményi körben a település méretével, s ami ezzel együtt jár, az intézményi feladatok növekedésével és az intézményrendszer tagoltabbá válásával együtt nő. A kis községekben az önkormányzati képviselők csak kivételesen jogosultak térítéses mobilra.

A megkérdezett polgármesterek és jegyzők 2 és 9 év közötti időszak óta használnak mobilt. Nyolc megkérdezett átlaga 3,75 év. Ketten pedig ős-mobilhasználók, az egyiknek már 9 éve van készüléke, a másik pedig rajta volt a magyarországi mobiltulajdonosok első 100-as listáján.

Hívás fogadás/szűrés és a döntéshozó napirendje

A megkérdezett nyolc polgármester és a két jegyző nem bonyolít túlságosan nagy mobil-forgalmat. Jellemzően csak fogadják a hívásokat és sokan ezekre vonalason válaszolnak. A napi fogadott hívások száma 7 interjúalanynál néhány, egy megkérdezett napi 8-10 hívást kap, ketten pedig 15-20 hívást említettek. Ez utóbbi adat a 2000, illetve a 4000 lelket számláló, viszonylag nagyobb településeket jellemzi. A mobiltól történő híváskezdeményezés még kevesebb. Aki egyáltalán említette, az nem figyel a kedvezményes időávokat.

A kis településeken a polgármestert kevesen hívják, hisz „egy ilyen faluban azt is tudjuk, hogy ki náthás” – nyilatkozta egyikük. Tízből heten egyáltalán nem

szűrik a hívásokat, ha módjuk van rá, azonnal felveszik a mobilt. (Van, aki annak ellenére sem szűr, hogy „kapott már csúnya, fenyegető üzeneteket is“.) Az egyik megkérdezett vezető viszont nem is nagyon tartja bekapcsolva a mobilt, csak hétvégén. Egy másik csak üzenetrögzítőként használja a mobiltelefont, vagyis soha nem fogad rajta hívást. A harmadik, szűrést alkalmazó interjúalany a szám alapján tudja, hogy ki keresi és így szelektál. A kis településeken a vezetők többsége tehát válogatás nélkül minden hívást fogad.

A tíz interjúalanyból ketten említették, hogy éjjel is be van kapcsolva a készülék. Egyiküknél családi okokból – a gyerek discoba jár – , míg a másik biztonsági okokból: „bármí történhet a faluban“. Ellenben van, aki úgy nyilatkozik: a privátszféra szent, ezért délután négy és reggel hét között nem tartja bekapcsolva a mobilt. A többiek gyakorlata e két véglet között helyezkedik el. Tipikus eljárás, hogy a munkából hazaérve kapcsolják ki a mobilt. A mobiltelefon így egyértelműen a munka világához, a napi munkarendhez sorolódik a kistépülési helyi vezetők többségének napirendjében.

Az elérhetőség köre: a mobilszám nyilvánossága

Jóval nagyobb szórást mutat, hogy a polgármesterek, jegyzők mennyire teszik nyilvánossá a mobilszámukat. Abban egységesek az interjúalanyok, hogy a család, barátok, hivatali munkatársak (esetleg csak a vezetők) és a képviselők ismerik a számot. Jellemző az olyan utasítás, hogy a szám idegeneknek nem adható ki, erre a tízből hárman határozottan utaltak. Ezzel ellentétes tendencia, hogy négyen viszont a teljes nyilvánosság hívei. Van közöttük, aki kifüggeszti a számot a hivatalban, míg egy másik interjúalanyunk a helyi újságban is megjelenteti időnként. Az egyik polgármester mobilszáma teljes nyilvánosságát hirdeti ugyan, de ő az, aki a munkaidő végén kikapcsolja a készüléket.

Kivel beszélnek? Kapcsolatok, hálózatok

Arra a nyitott kérdésre, hogy kiket hívnak a polgármesterek és jegyzők, 12féle választ tudtunk elkülöníteni. Az említések gyakoriságának sorrendjében: hivatal 7, család 7, képviselők 5, jegyző-körjegyzőség 4, más önkormányzat 3, állami hivatalok 3, barátok 3, önkormányzat üzletfele 2, polgármester 2, minisztériumok 1, egyesületek 1, választók 1.

A községi vezetők szintjén négy mobilon erősített kapcsolatrendszer emelkedik ki egyértelműen: ez a hivatal, a család, a képviselők és a jegyző. A helyi vezetők viszonylag gyakran beszélnek a szomszéd önkormányzatokkal és az államigazgatás különböző szintjeivel is. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy választókkal való beszélgetésre telefonon keresztül a tízből csupán egy válaszadó utalt. (Bár azt töb-

ben megjegyezték, hogy a választókkal való személyes kapcsolattartás hívei.)

A mobiltelefon funkciói

A készülék lehetséges funkciói közül kettő emelkedik ki, a hívás fogadása és kezdeményezése, ebből lényegesen gyakoribb az előző. Harmadik helyre szorul az üzenetek meghallgatása.

Az SMS használat megosztja a kérdezetteket. A többséget az SMS-t ritkán használók adják. A tíz megkérdezett között csak néhány aktív SMS-ezőt találtunk. Akad, aki egyáltalán nem használja az SMS funkciót. Érdekes, hogy az SMS-nek van némi intimitása: négyen is említették, hogy főleg a családdal és a barátokkal érintkeznek ezen a módon. Valaki úgy fogalmazott, hogy azokkal SMS-ezik, akikkel „fél szavakból is értik egymást”. Egyik interjúalanyunk viszont arról számolt be, hogy SMS-t főleg a fiatal kolléganőitől kap. Megjelent tehát az SMS használatban a korosztályi szempont. Egy további kutatás hipotéziseként felvethető, hogy az SMS-ek írása az életkortól is függ, elsősorban a fiatal önkormányzati döntéshozók és hivatalnokok használják.

A mobilkommunikáció tartalma, a mobil társadalom jelentése az önkormányzat számára

Arra a zárt kérdésre, hogy a telefon mit jelent Önnek leginkább: biztonság, mindig elérhető, presztízs, munkaeszköz, információcseré, kapcsolattartás, egyéb – a legtöbben az elérhetőséget tették az első helyre. Ezt követi a munkaeszköz, a kapcsolattartás, majd – azonos pontszámmal – a biztonság és az információcseré. Utolsó helyen végzett a presztízs szempont. Az egyéb kategóriára nem érkeztek értékelhető válaszok. Az elérhetőség kategória természetesen a mobil lényegét ragadja meg, az időtől, helytől, szituációtól független elérési lehetőséget.

A legnehezebben megfogható, bár legfontosabb kérdésünk annak tisztázására irányult, hogy mit változtatott a mobil az önkormányzati munkában, a politikusok egymás közötti, illetve a választókkal való viszonyában, a döntéshozási- és döntési mechanizmusban.

A nyilatkozókat arra kértük, hogy összegezzék, milyen szerepet játszik munkájukban és az önkormányzat életében a mobil. Itt megjelent néhány negatív ítélet, ám túlsúlyban voltak a pozitív vélekedések.

A *negatívumokat* két csoportra bonthatjuk: egyrészt zavaró momentumokat, kéretlen hívásokat említettek, másrészt a mobil jelentőségét, szükségességét kérdőjelezték meg.

Az elsőre, a kéréstelen hívásokra példák az interjúkból:

- „Zavar, ha idegenek felhívják önkormányzati gondokkal. A választókkal nem telefonon tartom a kapcsolatot.”
- „Negatív élményem volt egy fenyegető telefon.”

A negatívumok második csoportja a mobil szükségességét kérdőjelezte meg. Azok a – számszerűen kisebbségben lévő – községi önkormányzati vezetők, akik nem tulajdonítanak nagy jelentőséget a mobilnak, érvelésüket a következőkre alapozzák: személyesen is találkozhatnak, „nincsenek a kommunikációt hátráltató távolságok”, „telefon nélkül is gyorsan terjednek a hírek”. Vagy ha kell, elérhetik egymást vezetékes telefonon. A nyilatkozó polgármesterek, jegyzők példái a mobil feleslegességére:

- „Ha nem lenne mobilom, akkor sem történne semmi, nekem nem elengedhetetlen a készülék, azért tartom csak, hogy elérhető legyek mások számára.”
- „Az önkormányzat munkájában nincs jelentősége a mobiltelefonnak. Nincsenek sürgető kérdések. A személyes kapcsolatok jelentik, illetve hozzák a megoldást.”

E negatív véleményeknél számszerűségében nagyobb és skálájában sokkal szélesebb a *pozitív* vélemények sora. Kezdjük néhány egyedi esettel:

- „Legpozitívabb élményem, amikor három képviselővel nyaraltunk a tengerparton (nem önkormányzati pénzen) és éppen akkor volt iskolaigazgató választás, amelybe kritikus periódusában onnan is bele tudtunk avatkozni.”
- „Pályázásnál pótlólag így – mobilon – tudtak tőlem adatot kérni, és a győzelemről szóló jó hírt is ezen keresztül tudtam meg.”

Végül néhány átfogóbb értékelés arról, milyen változásokat indukál a mobiltelefon önkormányzati használata a mai Magyarországon:

- „Az önkormányzati munkámban állandó kapcsolatot tudok tartani a jegyzővel, illetve a pénzügyes kollégával.”
- „Mivel nem vagyok főállású polgármester, fontos, hogy a hivatalból bármikor utolérjenek, enélkül nehezebb lenne. Apróbb döntéseket így is meg tudunk hozni. Ha ülésezünk és valaki hiányzik, a véleményét telefonon tudakoljuk meg. Találkozókat beszélünk meg.”
- „Legaktívabban pályázatok írásakor használjuk a mobilt és költségvetések idején. Információkat gyorsabban lehet cserélni. Gyakoribbá vált a kapcsolattartás. Minden információcsere konkrétabbá és lényegretörőbbé válik.”
- „Első ciklusú polgármester vagyok, sok információra van szükségem, mivel nem vagyok főállású, a hivatalba csak délután járok be, így az elérhetőség miatt is fontos.”
- „Szerintem az önkormányzati, főként a hivatali döntésmechanizmus gyors-

sabb lett, jobban mozgatható az apparátus.”

– „Halvány változást azért mégis érzékelek a házunk táján. A képviselő-testület csaknem minden tagjának van saját finanszírozású mobilelérhetősége. Ez a döntés-előkészítés bizonyos szakaszaiban, váratlan helyzetekben nagyon hasznos, mobiltelefon segítségével a testület tagjai – tartózkodjanak bárhol – azonnal mozgósíthatók.”

– „A változás nyilvánvaló. Az önkormányzati üzleti tárgyalások során, illetve ha vidéken tartózkodom, a kollégákkal való kapcsolattartásban. Sokáig csak hívtak, ma már az életem fontos részévé vált. Szükséges rossz. A testületi munkában nagy hatékonysággal alkalmazzuk: nálunk a döntéshozatalt sok-sok egyeztetés előzi meg, de más ügyekben is sokszor kérek javaslatot, véleményt a képviselőktől. Mindez mobil nélkül nehezen valósulna meg.”

Kisvárosok: „Itt ridegtartás van”

Az önkormányzatok és a mobilszolgáltatók szerződése

Kutatásunkhoz három hasonló nagyságú kisvárost – Esemespuszta (11 ezer lakos), Wapháza (13 ezer lakos), Mobilburg (21 ezer lakos) választottunk ki Budapest vonzáskörzetében. Ebben a települési kategóriában már erőteljes a pártosodás, így a megkérdezett polgármesterek között is egy fideszes, egy szabad demokrata, egy pedig független volt. A testületek létszáma – amelyekben a függetlenek és civil szervezetek képviselői mellett már pártfrakciók is jelen vannak – 17 és 19 között szóródik. Az éves költségvetések nagyságrendje egytől három milliárdig terjed. Egyik településen sincs kedvezményre jogosító átfogó megállapodás, szerződés a mobilszolgáltatókkal.

A három kisváros mindegyikében meginterjúvöltuk a polgármestert, valamint 5 önkormányzati képviselőt. Ezen a települési szinten a három városban így összesen 18 interjú készült. Érdekeség, hogy az önkormányzati képviselők mintájába két parlamenti képviselő is bekerült (ők két hivatalt viselnek). A kisvárosokban a falvakénál részletesebb, teljes kérdőívet kérdeztük végig. A kisvárosi mintában olyan képviselőket is meginterjúvöltunk mobilhasználati szokásaikról, akik nem részesülnek térítésben. A 18 interjúalany közül mindössze hat személy mobilhasználatát támogatta az önkormányzat.

Privilegiumok: ki jogosult hivatali mobilra?

Meglepetést okozott számunkra – ezért a későbbi kutatások során ellenőrizendő –, hogy a vizsgált három kisvárosban egyáltalán nem támogatják az önkormányzati képviselők mobilhasználatát. „Kevés a pénzünk, szegény az önkormányzat, itt ridegtartás van” – fogalmazott az egyik polgármester.

A polgármesterek esetében viszont mindenütt korlátlan telefonhasználatot biztosítanak.

Emellett mindhárom településen térítik a mobilhasználatot az apparátusban, illetve az önkormányzati intézményekben dolgozó néhány embernek. Ilyenek mindhárom településen a jegyzők. Wapházán a közterületfelügyelet és a város-gazdálkodás vezetői hat-hat ezer forintos havi térítést kapnak. Mobilburgban szintén a közterületfelügyelő és két mezőőr részesül 3-3 ezer forintos kompenzációban. Mobilburgban ezen felül egy ügyeleti mobil is van a polgármesteri hivatal portáján, áramszünet esetére. Itt a jegyző térítése a polgármesteréhez hasonlóan 100 százalékos. Ennél jóval nagyvonalúbb Esemespuszta, ahol – a polgármesteren, alpolgármesteren és a gazdasági-műszaki ellátó szolgálat igazgatóján kívül – százszázalékos térítésben részesül a művelődési ház igazgatója, a gazdasági-műszaki szolgálat egy karbantartója, továbbá a jegyző, illetve a pénzügyi és a beruházási osztályok vezetői is.

Összefoglalva: a polgármesterrel együtt Esemespusztán 8, Wapházán 7, Mobilburgban pedig 6 embernek ad valamilyen mértékű mobil-kompenzációt az önkormányzat. Az éves mobilszámla Esemespusztán 1,7 millió forint, Wapházán 800 ezer, Mobilburgban 500 ezer forint körüli.

Érdekes, hogy egyik városban sincs testületi döntés arról, hogy kinek milyen mértékű térítést biztosítson az önkormányzat. Ezt a kérdést a polgármesterek döntötték el, illetve egy helyütt jegyzői hatáskörbe utalták. „Szóba sem került a pályázat, vagy valamilyen testületi döntés, mint ahogy a költségtérítésről sem született semmilyen testületi döntés. Ez hivatali hatáskör” – közölte például Mobilburg polgármestere.

Két városban (Mobilburg és Wapháza) is a mobilnál jóval nagyobb figyelmet szentelnek a vezetékes telefonok szabályozásának. Az egyik helyen a vezetékesről mobilra történő híváskezdeményezéseket is korlátozzák.

Mobilburgban a vezetékes számla 2000-ben évi 600 ezer forint körül alakult. Figelemreméltó, hogy ennek kétharmada irányult mobilokra! Éppen ezért komoly korlátozásokat léptettek életbe: fél éve egy kis mobil központot szereltek be, ami egy vonalra szűkíti a mobilra történő kimenő hívások lehetőségét. Bár mely hivatali telefonról lehet tehát mobilt hívni, de kimenő mobil vonal valójában csak egy van, amelyre adott esetben várni is kell. Új korlátozás, hogy egy hónapja – 2001. szeptember – kódos hívási rendszert és számkorlátozást alkalmaz-

nak, emellett letiltották az emelt díjas szolgáltatásokat is.

Wapházán szintén szigorú az ellenőrzés. Bár a Mobilburgéhoz hasonló drasztikus korlátozások nincsenek, itt sikerült havi 300-390 ezer forintba leszorítani a vezetékes telefon számlát. A készülékek közül csak néhányról lehet távolsági hívásokat kezdeményezni. Azt azonban nem korlátozzák, hogy mobilt hívjanak. A telefonok néhány éve már itt is kóddal működnek. A magáncélú használatot egy füzetbe kell beírnia mindenkinek, amit hó végén kiegyenlítenek a dolgozók. Részletes telefonszámlát kérnek a szolgáltatótól és a hívott számok alapján kontrollálják, hogy a munkatársak kikkel kezdeményeztek beszélgetéseket.

Esemespusztán nincs semmilyen korlátozás, havi vezetékes telefonszámlájuk meghaladja a 600 ezer forintot. Ennek több mint fele mobilszámok hívásából adódik.

A válaszadó 18 városi képviselő és polgármester mintegy harmada új mobilos: ők az utóbbi 1-3 évben vettek mobiltelefont. Szintén egyharmadra tehető azok száma, akik 4-7 éve szaporítják a mobilosok táborát. A maradék harmad az „ősmobilosok”: ők már az 1990-es évek elején rendelkeztek mobilkészülékkel. Ilyen például Esemespuszta polgármestere és alpolgármestere is. Az, hogy ki melyik csoportba tartozik, nem függ sem az önkormányzatban betöltött tiszttől, sem foglalkozásától. Valószínűleg a jövedelem, az életkor és a habitus, az újra való nyitottság jelenik meg mobilra hajlamosító tényezőként e csoportban, ám ezekre nem tért ki a jelen kutatásunk.

Azok közül, akiket támogat az önkormányzat, a többségnek nem volt azelőtt készüléke, mielőtt az önkormányzat vásárolt volna számára. A 18 megkérdezett közül tízen a Pannon szolgáltatásait veszik igénybe, míg nyolcan a Westelhez tartoznak. A szolgáltatóval többnyire elégedettek: egy-egy válaszadó nyilatkozott csak úgy, hogy részben elégedett, illetve volt, aki kifogásolta a vonalak zsúfolt-ságát, a vételi korlátokat, illetve a hosszú szervízidőt.

A legkedveltebb készüléktípusoknak a Nokia (6 említés), valamint a Siemens és az Ericsson (3-3 említés) bizonyultak. A készülék kiválasztásakor túlnyomó többség az árat veszi figyelembe, de előfordul szempontként a méret, az ütésállóság, a biztonságos működés, illetve a külső megjelenés. Azt, hogy mit tud a készülék, csupán egyetlen képviselő említette az ár után, ami leginkább azzal magyarázható, hogy – mint a későbbiekben utalunk majd erre – a megkérdezettek a rendelkezésre álló alapfunkciókat sem használják ki.

Hívás-fogadás/szűrés és a döntéshozó napirendje

A mobilhasználat nagyságrendje a kisvárosok szintjén a következőképpen alakul. A megkérdezettek közül a legnagyobb csoportba az a 7 interjúalany tartozik, aki napi 10–20 hívást bonyolít. Ide sorolható a három közül két polgármester, valamint két alpolgármester is. Ugyanennyien vannak, akik húsz feletti telefont intéznek. Egy interjúalany 20–30, további 3 fő 30–40 hívásról számolt be. Szintén 3 interjúalany nyilatkozott úgy, hogy 40-nél is többet telefonálnak egy nap a mobiljukon. A harmadik csoportba az a 4 interjúalany tartozik, aki naponta legfeljebb 10 telefont intéz el. Utóbbiak vagy anyagi körülményeik miatt kénytelenek spórolni (középiskolai tanár, családorvos) vagy nem megy túl jól a vállalkozásuk. A tarifákat is jellemzően csak ez utóbbi csoport veszi figyelembe.

A havi mobilköltségek logikusan arányosságot mutatnak a telefonálások számával. Öt interjúalanyuk van 10 ezer forint alatt a számlája, 4 főnek 10 és 20 ezer forint között, szintén 4 megkérdezettnek 20 és 30 ezer között. Efölött pedig ismét négyen fizetnek. (Egy interjúalanyánál nincs számlaköltség-adat.)

A megkérdezettek nagy része munkaeszköznek tartja a mobilt: többségük még akkor sem kapcsolja feltétlen ki, amikor tárgyal (a 18-ból 9 interjúalany nyilatkozott egyértelműen így). Csak 4 fő mondta azt, hogy tárgyalás alatt hangtalan módra állítja.

A hívások állandó fogadásának elterjedtségét mutatja, hogy legtöbben még akkor is felveszik a telefonjukat, ha másik vonalon beszélnek. Nagy számban vannak (8 fő), akik éjszakára sem kapcsolják ki a mobilt – közülük többen kifejezetten a munkájukra, elérhetőségükre hivatkoztak, de volt, aki családi okok miatt van állandó készenlétben.

Az Esemespusztai polgármester például kedvesen figyelmeztette az egyik gazdasági ellátási osztály vezetőjét, hogy „a telefonnak még a kispárnája alatt is ott kell lennie”.

A kisvárosokban tehát – függetlenül attól, hogy az illető képviselőnek fizeti-e a számláját az önkormányzat vagy sem – az esetek túlnyomó többségében érvényesül az a funkció, hogy a mobiltelefonon keresztül elvileg a választók is akárhányféleképpen elérhetik őket.

Az elérhetőség köre: a mobilszám nyilvánossága

A fentiek alapján nem igazolódott az a feltételezésünk, hogy a kisvárosi polgármestereknél és önkormányzati képviselőknél is elérte volna azt a határt a hívások mennyisége, amelynél már védekezniük kell a nem kívánt megkeresések ellen. A 18 megkérdezett közül mindössze egy interjúalany (Mobilburg jegyzője) védekezik oly módon, hogy titkos, és igen kis körben ismert a száma. Rajta kívül

Mobilburg polgármestere is használja azt a technikát, hogy csak nagyon keveseknek adja meg a számát. Ezen túlmenően csak egy olyan válaszadó volt még, aki azt mondta: mindig felveszi a készülékét, de előfordul, hogy utána lenyomja.

A többiek – 15-en – kivétel nélkül úgy nyilatkoztak, ismeretlen számukra a „nem kívánt hívás” fogalma, nem szelektálnak a hívó között és mindig felveszik a készüléket. Utóbbiak között pedig olyan polgármesterek és alpolgármesterek is vannak (Esemespuszta), akik száma még az újságokban is rendszeresen megjelenik. Interjúalanyaink többsége sem titkolja a számát, legfeljebb nem terjeszti és nem adják meg válogatás nélkül bárkinek.

Kivel beszélnek? Kapcsolatok, hálózatok

A kutatás során olyan képviselőket is megkérdeztünk, akik mobilhasználatát az önkormányzat támogatja (6 fő), illetve akikét nem (12 fő). Így módunk nyílt összehasonlítani, hogy a két csoport milyen mobil beszélgető körről, hívó/hívott hálózatról számolt be. Az eredmények teljesen eltérőek voltak.

A városokban azok az interjúalanyaink, akiknek mobilhasználatát támogatja az önkormányzat, elenyésző mértékben nyilatkoztak úgy, hogy családtagjaikat, barátait hívják telefonon. A támogatott hat személy arról számolt be: esetükben nagyon alacsony az összes hívás között a családi-baráti hívások aránya. E támogatott csoportban a családi-baráti hívások aránya átlagosan mindössze 5 százalékra tehető. Mobilos beszélgetőpartnereik között ők kiemelkedő számban említették az önkormányzati köztisztviselőket és képviselőket (átlag: 42%), emellett az önkormányzat üzletfeleit, illetve önkormányzati intézményeket is lényegesen nagyobb számban keresik (24%). A nem támogatottak, az egyik alpolgármester kivételével, gyakorlatilag nem érintkeznek senkivel az utóbbi körből. A támogatottak állítólag nem hívnak egyéni üzletfeleket – kivétel ez alól az esemespusztai alpolgármester, aki a hívásainak 15 százalékát bonyolítja ebben a körben. A nem támogatottak körében viszont az egyéni üzletfelek (41%) és a családtagok (30%) hívása jelenti a legnagyobb tételt. A támogatott és a nem támogatott kör eltérését nyilván az okozza, hogy az interjúk során a támogatottak kötelességüknek érezték arról beszámolni: a közpénzen telefonálást hivatali ügyben végzik.

A polgármester és a képviselők közötti mobil kommunikáció alacsony mértékű. A polgármestert Esemespusztán hívják leggyakrabban (20%) a megkérdezett képviselők, ami a polgármester szerepére, nyitott habitusára is következtetéseket enged levonni. A másik két városban mindössze átlagosan 4 százalék körüli arányban hívják a megkérdezettek a város első emberét. Érdeemes megjegyezni, hogy a mintában szereplő két országgyűlési képviselő esetében komoly tételt jelentett az országgyűlési frakciótársak mobiltelefonos megkeresése (40, illetve 10 %).

A mobiltelefon funkciói

Arra a kérdésre, hogy mit is jelent számukra a mobil, a megkérdezettek többségénél kiderült: egyértelműen munkaeszköznek tekintik. (Egy egytől ötig terjedő skálán 4,3 pontátlagot ért el ez a kategória.) Második helyen végzett a kapcsolattartás 4-es pontátlaggal. A munkaeszköz és kapcsolattartás mellett a harmadik helyezést az „elérhetőség” kategória nyerte el 3,8 tizedes pontátlaggal. Ezt követi a biztonság (3,4), az információcsere (3,3) és végül a presztízs (1,2).

Amikor a mobiltelefon hat lehetséges használati funkciójáról (hívásfogadás, hívás kezdeményezés, üzenetrögzítő, SMS, WAP/e-mail, egyéb) érdeklődtünk, ezek közül a legfontosabbnak egyértelműen a hívások fogadása bizonyult, egy ugyancsak ötfokozatú skálán 4,6. A hívások kezdeményezése is sokaknak fontos (4,1), ám elsősorban azok, akik igyekeznek spórolni a mobilszámlán, ezt alacsonyra értékelték. A kutatás egyik számunkra meglepő eredménye, hogy mennyire nem használják a megkérdezettek az üzenetrögzítő funkciót. Van, akit egyszerűen idegesít, hogy bíbelődjön vele, mások időhiányra hivatkozva zárkóznak el ettől a szolgáltatástól. Az üzenetrögzítő funkció legjobb jegye a hármas lett (hármán osztályozták közepesre), de legtöbben (11 fő) egyesre minősítették, azaz gyakorlatilag nem használják. Az átlag csupán 1,5-re jött ki.

Hasonló minősítést – ugyancsak 1,5 – kapott az SMS-funkció is: ezt hat kivétellel mindenki egyesre osztályozta. Igaz szóban jóval többen (összesen 12-en) jelezték, hogy ha elvétele is, de szoktak SMS-ezni. Ők szinte csak a barátaikkal és családtagjaikkal váltanak szöveges üzeneteket. A két kivétel egyike Mobilburg alpolgármestere, aki országgyűlési frakciótársaival vált rövid szöveges üzeneteket. A másik az esemespusztai könyvelő, aki üzletfeleivel is SMS-ezik. WAP-ot a 18 városi vezető egyáltalán nem használ, e-mailt pedig egyetlen fő, az esemespusztai könyvelő küld időnként mobilról.

A telefon egyéb funkciói közül néhányan említették, hogy óráként használják, a számológépet és az ébresztést is igénybe veszik néha, valamint a mobil telefonkönyvből keresik ki a számot akkor is, ha a vonalas készüléket használják.

A mobilkommunikáció tartalma, a mobil társadalom jelentése az önkormányzat számára

Hasonlóan a falvakhoz, itt is többségben vannak a szkeptikus véleményekkel szemben az előnyöket felsorakoztató érvelések. A válaszokat három csoportra osztottuk: a negatív, az egyszerre előnyöket és hátrányokat is említő, és a pozitív ítéletek csoportjára.

A válaszok közül kiemelkedik az a gyöngyszem, amelyet Esemespusztán találtunk. Az egyik képviselő beszámolt róla: amikor szabadsága alatt tartottak egy

rendkívüli testületi ülést, felhívták őt telefonon, kihangosították és mobilon keresztül szólt hozzá a napirendhez, illetve ezen a módon szavazott is. Kutatásunk során ez az egyik eset, amely a mobil közvetlen használatát mutatja magában a döntéshozatali folyamatban.

Alig találni *negatív* ítéletet tartalmazó állításokat:

- „Bizonyára tapasztalható változás, de az önkormányzat tevékenységében nincs jelentősége a mobiltelefonok megjelenésének. A képviselői munkám minőségén a mobiltelefon nem sokat javított; túl költséges erre a célra.”
- „A személyes kontaktus sokkal fontosabb.”
- „A döntések nem mobilon keresztül születnek.”

Vélemények, amelyekben az *előnyök* mellett *fenntartásokat* is megfogalmaztak:

- „A mobil csak a dolgok spontán elintézésére jó, komoly döntéseket nem lehet vele hozni.”
- „Meggyorsítja a döntés-előkészítést, ám magukra a döntésekre nincs hatással.”
- „Könnyebb ugyan az elérhetőség, de magát a munkát nem befolyásolja.”
- „Gyorsabb, hatékonyabb munkavégzést tesz lehetővé. Bár ez nem feltétlenül a mobiltelefonok erénye; a telefonhálózat bővülése révén például a körtelefonok általánosságban mozgósító erővel bírnak.”
- „Politikai egyeztetésre alkalmas lenne, de nem használják erre.”
- „A döntésmechanizmus nem változott, de az előkészítés gyorsabb.”
- „A döntéselőkészítés eszköze, ám ebben nem használja ki a közigazgatás a lehetőségeket, mint például a kör-e-mail.”
- „Mobil nélkül körülményesebben jutottam információkhoz, néha nem időben. Sőt több időbe is került valamit megtudni. Vagy egyáltalán nem jutottak el hozzám bizonyos információk. Most több forrásból és gyorsabban szerzem be az értesítéseket. Tárgyalásra nem alkalmas a mobil, inkább a megbeszélések időpontját, helyét tisztázzuk rajta. Üzleti tárgyalást sem folytatok a készüléken és önkormányzati ügyeket sem lehet azért így letisztázni.”
- „Véleményem szerint a mobiltelefon meggyorsította a döntéselőkészítést, kissé a hivatal munkáját is, ám magukra a döntésekre – elsősorban ami az önkormányzati testület munkáját illeti – igazán nincs hatással a mobil. Az elektronikus úton hozott döntést nem lehet dokumentálni, márpedig a döntések és azok felelőssége ezt megkívánja.”

Az egyértelműen *pozitív* nyilatkozatok:

- „Igen, gyorsította, elősegítette a döntéselőkészítést.”
- „Fő előnye az elérhetőség.”
- „Igen, a mobiltelefon segít a gyors, konstruktív döntések előkészítésében, meghozatalában, egyáltalán bizonyos célokért, ügyekért közösséget vállalók

mozgósításának, kapcsolattartásának fontos eszköze.”

– „Gyorsítja az ügyintézését.”

– „Gyorsítja a döntések kivitelezését.”

– „Évente több alkalommal hívunk össze rendkívüli testületi ülést, ami nem volna lehetséges, ha nem lennének a képviselők elérhetőek.”

– „Külföldön nyaraltam és üzenetet tudtam váltani az irodavezetővel a csatornaberuházás finisében.”

– „Mivel ingatag a többség a testületben, ez szükségessé teszi, hogy a várost irányító frakció viszonylag sűrűn egyeztessen.”

– „[Az egyik városi polgármester szerint] azért elengedhetetlen a mobiltelefon, hogy kapcsolatot tarthassak. Fontos az is, hogy ezen keresztül találkozassak a választókkal és hogy önkormányzati tárgyalásokat tudjak bonyolítani rajta. A telefon által állandóan benne vagyok az élet vérkeringésében.”

Külön fejezetet érdemelne a mobil szerepe a kritikus helyzetekben. Wapházán többen is említettek egy esetet:

– „A mobiltelefon valódi jelentőségére akkor döbbsentem rá, amikor egy hatalmas esőzés után belvíz öntötte el a várost. E nélkül lehetetlen lett volna olyan gyorsan megszervezni a szükséges intézkedéseket, mint ahogyan az megtörtént.”

Budapesti kerületek: mobil pártpolitika

A kerületi önkormányzatok és a mobilszolgáltatók szerződése

A községi és kisvárosi szinttől radikálisan eltérő helyzet, hogy mindkét, a kutatásunkban résztvevő budapesti kerület rendelkezik valamelyik nagy mobilszolgáltatóval kötött írásos megállapodással.

Az „A” kerület szerződése értelmében az önkormányzat dolgozói és a képviselőtestület tagjai kedvezményesen vásárolhatnak készülékeket, és ezeket kedvezményes tarifacsomaggal használhatják. A szerződést 2000-ben kötötték. A rendszer értelmében a szerződő fél maga az önkormányzat, a számla is oda érkezik, ám az igénybe vevők egyedileg egyenlítik ki saját számlájukat. A program hatása viszonylag kicsiny volt az érintettek körére: a 120 közhivatalnokból 11, a 20 képviselőből 3 fő élt a felkínált lehetőséggel. A passzivitásnak vélhető oka az, hogy akinek 2000-ben még nem volt mobilja, az lehet, hogy nem is akart igazán, a többiek pedig nem kívántak csomagot váltani. Akár ilyen kedvezményes, akár más forrásból származó mobiljuk van a képviselőknek, a törvény adta keretek között lehetőségük volna arra, hogy az igazolt és indokolt telefonszámla-költségüket – más egyéb költségekkel együtt – havonta elszámolják. Ez azonban semmi-

képp nem jelent rutinszerű automatizmust, a költségeket minden alkalommal egyedileg kell elszámolni. Erről az önkormányzati képviselők juttatásait szabályozó törvény rendelkezik. Mivel az elszámolás valóban eseti jelleggel történik, az „A” önkormányzatnál a megkérdezett képviselők egyike sem él a mobil-költség elszámolás módjával. Ez ugyanis csak részletes számla kérése esetén kivitelezhető. A részletes számla kezelési költségét azonban nem lehet elszámolni, plusz a híváslisták lebontása hivatali és magánhívásokra sok munkával és kellemetlenséggel jár. Így az egész eljárásban kevéssé érdekelték a képviselők. Az egyik képviselő saját bevallása szerint úgy talált „kiskaput” kommunikációs költségeinek elszámolására, hogy nyilvános fülkékben használható telefonkártya beszerzési költségeit számolja el. Ennek esetében nincs mód a felhasználás jellegének ellenőrzésére, így az önkormányzat „kénytelen vélelmezni” a hivatali célú használatot. A szerződés ügyében a jegyző döntött, s bármilyen a mobilt érintő költségvetési kérdésben a jegyző jogosult dönteni. A testület csak a dologi kiadások teljes keretéről hoz döntést a költségvetés elfogadásakor, az így meghatározott kereten belül a jegyző gazdálkodik egész évben.

„B” önkormányzat másik szolgáltatóval kötött megállapodást 1998-ban. Ennek értelmében az önkormányzat által üzemeltetett 20 db előfizetői kártyához kedvezményes díjcsomagot kaptak. A szerződést 1999-ben módosították és a módosítás már 36 db előfizetői kártyához biztosította a kedvezményes díjcsomagot. Megállapodtak abban is, hogy a kedvezmények minden később vásárolt készülékre érvényesek. A szerződést a polgármester kabinetfőnöke készítette elő és a polgármester írta alá. Közbeszerzési eljárás a szerződéskötést nem előzte meg.

Privilégiumok: ki jogosult hivatali mobilra?

Az „A” kerületben a következő személyek rendelkeznek hivatali mobillal (összesen 11 db): a polgármester, a két alpolgármester, négy bizottsági elnök (az összesen hat bizottsági elnök közül ketten nem élnek a lehetőséggel), a polgármester személyi titkára, a PR ügyintéző, az épület gondnoka, és a gépkocsivezető. A bizottsági elnökök mobil elérhetősége mindig is probléma volt, ezért jár nekik a hivatali telefon. Az ő hozzájárulásuk feltétlenül szükséges a napi hivatali munkához, de mivel képviselők és nem hivatalnokok, nem tartózkodnak a hivatalban, elérhetőségük kétséges. Korábban, még a nagy mobil-boom előtt ezt személyhívókkal próbálták áthidalni: minden bizottsági elnöknek volt Euro-hívó személyhívója. Ezeket a készülékeket egy éve vették vissza tőlük, mivel a mobil miatt feleslegessé váltak, és működésük amúgy is körülményes, továbbá viszonylag költséges volt.

A hivatali mobilok telefonszámlájának felső határa normális esetben 30 000 Ft. E fölött, amennyiben nincs elfogadható indoka a használónak, köteles megtérí-

teni a számlát. A 11 mobil együttes számlája jellemzően 150 000 forint körül mozog havonta. Amennyiben év közben a dologi kiadások meghaladnak egy szintet, és kétségesse válik a költségvetési kereten belül maradás, a jegyző körlevélben utasíthatja a mobilosokat (és a vezetékes hívások bonyolítóit is) további önmér-sékletre.

„B” kerületben a vizsgálat időpontjában 77 db készülék üzemeltetését finan-szírozta az önkormányzat a fent jelzett kedvezményes díjcsomaggal. A polgár-mester, a három alpolgármester, a tanácsadók és az irodavezetők (ők köztisztvis-elők) korlátlan használati jogosultságot kaptak. Négy, a koalíciót alkotó pártok-hoz tartozó önkormányzati képviselő szintén korlátlan telefonhasználati jogosult-ságban részesült. További 20 db készüléket kiosztottak a közterület-fenntartók között. Az önkormányzat által üzemeltetett mobilkészülékek havi számladíja 1,5 millió forint körül van. Egy átlagos hónap legnagyobb számlája 279 778 Ft volt, a legkisebb 2176 Ft.

A képviselőtestület rendeletben szabályozta:

- havi 10 000 Ft-ig a bizottsági elnökök, a tanácsnokok (köztisztviselők) és a kerületi rendőrség 6 db készüléke költségeit,
- havi 5000 Ft-ig pedig minden képviselő mobilköltségeit megtérítik.

Arról, hogy a hivatali dolgozók közül ki kaphat mobiltelefont, a polgármester kabinetfőnöke, a képviselők rendeleten túl biztosított kedvezményeiről pedig a polgármester döntött. A kedvezményezettek száma fokozatosan növekedett. A kedvezményes szerződés megkötése (1998) óta évente kb. 20 személy kapott valamilyen mértékű telefonhasználati kedvezményt vagy korlátlan mobil-telefon használati jogosultságot az önkormányzat költségén, így érte ez el a mai 77 ke-rületi kedvezményezett szintjét.

További privilégiumok: a vezetékes telefonálás szabályozása

„A” kerület hivatali kommunikációja költségvetési intézményhez képest meg-lepően korszerű és költségtudatos szemléletet tükröz. A legújabb technológiát hordozó integrált kommunikációs hálózatot az önkormányzati épület informatikai infrastruktúrájával együtt alakították ki (ISDN telefonközpont, intranet hálózat belső levelezőrendszerrel, Internet elérés a hálózat valamennyi gépéről, stb.).

A hivatali vezetékes telefonokról kezdeményezett hívások esetén a dolgozók előbb saját kódjukat ütik be, utána tárcsázhatnak csak. Mindenkinek két kódja van: egy hivatalos és egy magánbeszélgetésre szolgáló. A magánbeszélgetés kódjával kezdeményezett hívások költségét egy az egyben levonják a dolgozók béréből. A rendszer ellenőrzése is megoldott, mivel a központ regisztrál vala-mennyi olyan telefonszámot, amit hivatalos kóddal kezdeményeztek (ezek költ-ségét a hivatal állja). Így ellenőrizhető, hogy ezek a hívások valóban önkormány-

zati célt szolgáltak-e. A magánbeszélgetés kóddal kezdeményezett hívásoknál csak a hívott szám első három számjegyét tárolja a rendszer. Így a dolgozó biztos lehet benne, hogy az általa fizetett beszélgetések ügyében a hivatal nem kíváncsiskodik.

A kétkódos rendszert 1999-ben vezették be. Korábban a költségek leszorítására próbálkoztak 00 és 06 tiltással, de ez nem jelentett valódi megoldás. A kód bevezetése előtt a hivatal teljes telefonszámlája 1,5 millió forint körül mozgott havonta, a kód bevezetése óta viszont visszaesett átlag 900.000 forintra, és ezt mindenfajta korlátozás nélkül érték el.

A vezetékes számlán belüli mobil felé kimenő hívás aránya durván egyharmad és fél körül mozog. Nem jellemző, hogy a hivatalon belül mobilon keresnék, hívnák a dolgozókat, mert a belső kommunikációs hálózat több kiváló kiváltó megoldást kínál. Ha valaki nem veszi fel az asztali telefonját, vagy az foglalt, hangposta-rendszer lép működésbe, így bármikor lehet üzenetet hagyni, ami azonnal eljut a címzetthez, amint visszaér a helyére. Még jobb megoldást kínál a belső elektronikus levelezési rendszer, amit a dolgozók előszeretettel használnak, és a kommunikációs költségekre nincs hatással.

„B” kerület önkormányzata ezzel szemben teljesen más utat választott: sem kódrendszert, sem számkorlátozást nem vezettek be a vezetékes telefonálásban. Bár pontos számok nem állnak rendelkezésünkre, „A” kerület tapasztalataiból kiindulva ilyen körülmények között bizonyára elég borsos havi számlával kell szembesülniük.

Az önkormányzati képviselők mobilhasználati szokásai Budapest „A” és „B” kerületében

„A” kerületben a két vizsgált képviselő – az MDF és a Fidesz frakció tagjai – egyben két különböző szemléletet képviselnek a mobilkommunikáció felfogásában is, bár egyik sem tekinthető valódi „nagyfelhasználónak”. Mindkettejüknek közel azonos ideje van készüléke (2,5-3 év), ám a nemrég felkínált kedvezményes lehetőséggel csak egyikük élt. Hasonlóság továbbá, hogy mindkét képviselő mérsékelt telefonszámlát, kb. havi 5 ezer forintot produkál. (Egyikük esetében ez az érték már a kedvező csomag diszkontjával csökkentett díj.) Míg egyikük – a továbbiakban Passzív úr – leginkább hívások fogadására használja készülékét, addig a másik – legyen ő Aktív úr – előszeretettel él az SMS-ezés eszközével, de anyagi megfontolásokból ő is kevés számú hívást kezdeményez, átlagosan 2 db-ot naponta. WAP szolgáltatást egyikük sem vesz igénybe. Aktív úr készüléke (Nokia 6210) képes lenne ennek használatára is, de ennek jelentőségét ő csak abban látja, hogy telefonja így jobban tartja az értékét.

„B” kerületben öt önkormányzati képviselő mobilozási szokásait hasonlítottuk

össze (2 MSZP, 2 SZDSZ, 1 Fidesz). Sajátos szórást mutat a mobilos múlt hossza: a legrégebbi felhasználó 1994 óta birtokol GSM készüléket, a legújabb viszont csak 1999-ben csatlakozott a táborhoz. Érdekes, hogy épp a legrégebbi mobil felhasználó képviselőnek csak az önkormányzat által biztosított készülék állt rendelkezésére. A többi válaszadó mindegyike az önkormányzattól függetlenül szerzett be készüléket magának.

A „B” kerületi önkormányzati képviselők – egy kivételével – egységesen elégedettek szolgáltatójukkal. Sokkal inkább megosztja őket a készülék kiválasztásának szempontja. Nagyobb részük elsősorban a készülék árát tekintette meghatározónak választásakor, míg a fennmaradó csoport a telefon tudását nevezte meg döntő tényezőként. Halvány tendencia mutatkozik az életkor szerinti tagozódásra. Az idősebbeket inkább az ár, s kevésbé a tudás érdekli (de két képviselő esetében ennek épp az ellenkezője volt megfigyelhető). Ennek fényében valószínűleg az egyéni anyagi helyzet és a technikai újdonságok iránti fogékonyság is szerepet játszhatott döntéseikben.

A mobilhasználat intenzitása erős megfelelést mutat a képviselő által használt készülék finanszírozásának. Azok havi számlája, akik az önkormányzati szerződés hatálya alatt álló, teljes finanszírozású készüléket használnak (három fő) 50-100 ezer forint közötti. Ők nem veszik figyelembe a tarifákat hívás kezdeményezésekor, és részben a tarifarendszert sem ismerik. Azok, akik előre meghatározott 10 ezres juttatást kapnak, jóval kevesebbet beszélnek, és a tarifarendszer tekintetében is tudatosabbnak bizonyultak.

Hívás-fogadás/szűrés és a döntéshozó napirendje

„A” kerületben különösen szembetűnő a két meginterjúvált képviselő közötti különbség a nem kívánt hívások elleni védekezésben. Aktív úr semmiféle védelmi stratégiára nincs felkészülve. A nap nagy részében bekapcsolva tartott készülékét (csak tenisz közben kapcsolja ki saját bevallása szerint) minden esetben felveszi. Passzív úr ezzel szemben a nap nagy részében kikapcsolva tartja telefonját. Ám ha hívják, ő is felveszi mindenképp, bízva abban, hogy azon kevés személyek valamelyike keresi, akinek szándéka szerint megadta a számát.

„B” kerületben is különböző stratégiákat ismerhetünk meg a nem kívánt hívások kezelésére. A vizsgált öt képviselő közül ketten semmilyen védekezési stratégiával nem rendelkeznek. Nincsenek számukra nem kívánt hívások, csak a feltétlenül szükséges időszakokban kapcsolják ki telefonjukat. A fennmaradó három képviselő viszont erősen hagyatkozik a „passzívak” körében nagy népszerűségnek örvendő számkijelzéshez, és ez alapján szelektál, pl. az egyikük úgy, hogy némára állítja készülékét, és csak a kívánatos hívókat hívja vissza.

A bekapcsolva tartási stratégiák is változatos képet mutatnak. Két „B” kerületi

képviselő több készülékkel is rendelkezik. Ők mást tartanak otthon és éjszaka is bekapcsolva, mint amivel a hivatali ügyeiket intézik. Az egy készüléket használók közül van, aki már hazaérkezésekor kikapcsolja; van, aki csak éjszakára; és végül olyan is akad, aki még éjszaka sem kapcsolja ki. Abban nagyjából konszenzus mutatkozott, hogy bizonyos helyzetekben (tárgyalás, előadás) kikapcsolják, vagy legalább némára állítják.

Az elérhetőség köre: a mobilszám nyilvánossága

„A” kerületben Passzív úr telefonszámát a családján kívül csak néhány barátja és frakciójának néhány tagja ismeri, mobilkommunikációt csak velük folytat. Az önkormányzat hivatalosan nem tud mobiltelefonjának létezéséről. Ezzel szemben Aktív úr a tudomása szerint az egyetlen, aki az önkormányzat lapjában is közzétette telefonszámát, valamint a hivatal telefonközpontosát is felhatalmazta telefonszáma kiadására. Ennek értelmében ő szinte bármilyen körből kaphat telefonhívást. Mégis kevésbé jellemző például, hogy a többi képviselővel, a polgármesterrel, illetve más önkormányzatok dolgozóival mobiltelefonon beszélne. Újságírókkal is csak módjával tartja ezen a csatornán keresztül a kapcsolatot: ez függ az újság „hovatarozásától” is.

„B” kerületben a telefonszám nyilvánossága tekintetében megállapítható: túlzott óvintézkedéseket a meginterjúvált öt képviselő egyike sem tesz annak érdekében, hogy száma titokban maradjon, így a lehetséges érintettek széles köre tudomást szerezhet róla. Különbséget az jelent, hogy mennyit tesz közvetlenül a képviselő azért, hogy számát széles körben megismerjék. Ebben a tekintetben már nagyobb változatosságot mutatott a megkérdezett csoport, és kisebbségben maradtak azok, akik pl. az önkormányzat különböző elérhetőségein keresztül közvetlenül nyilvánosságra hozzák mobilszámukat.

Kivel beszélnek? Kapcsolatok, hálózatok

„A” kerületben Aktív úr úgy nyilatkozik, hogy az üzletfeleivel bonyolított kapcsolattartásban elengedhetetlen elsősorban a mobiltelefon használata. Passzív úr legfőképp a családi és baráti kapcsolattartásban tekinti fontosnak a mobilt. SMS-t mindketten kizárólag családtagoktól és barátoktól szoktak kapni. Aktív úr életében változást a mobil abban hozott, hogy az ún. „last-minute” ügyintézésben megnöttek a lehetőségei. Passzív úr elsősorban népes családjával való hatékonyabb kapcsolattartásban nevezte meg a mobil jótékony hatását.

„B” kerület öt képviselője mobilhasználati módjában a jókora eltérések dacára is fel lehet fedezni néhány közös pontot. Minden megkérdezett azt állítja, hogy időegyenlegén belül az önkormányzati vonatkozású beszélgetések kiemelt

súllyal (30-50%) szerepelnek. További közös vonás, hogy egységesen mindenki a hívásfogadást tekinti a mobil készülék legfontosabb funkciójának. Nagyobb a szórás viszont abban a tekintetben, hogy a nem önkormányzattal kapcsolatos beszélgetések inkább a családdal-barátokkal vagy az egyéni üzletfelekkel bonyolódnak. Ez nyilván nem a képviselői habitus, sokkal inkább a képviselőségtől függetlenül végzett tevékenység eredménye.

A mobiltelefon funkciói

Hasonlóan változatos a nem szöveg alapú GSM szolgáltatás (SMS, WAP) iránti érdeklődés. Az ezekre nyitott képviselők kisebbségben maradtak. A vizsgált képviselők körében a SMS nyújtotta lehetőségek kihasználása korlátozott képet mutatott. Az egyik képviselő például teljesen kizárta, hogy SMS-t fogadjon és küldjön. Azok, akik használják ezt az új eszközt, inkább a személyes kommunikáció eszközeként tekintik. Úgy tűnik, a hivatali kommunikáció még nem tette magáévá az SMS módszert, amit „B” kerületben könnyen magyaráz a tapasztalható puha költségvetési korlát.

A mobilkommunikáció tartalma, a mobil társadalom jelentése az önkormányzat számára

Mobilról vallott felfogásuk tekintetében is jól körülhatárolható – és cseppet sem meglepő – hasonlóságok figyelhetők meg a vizsgált képviselők körében. Valamennyien elsősorban a telefon munkaeszköz szerepét hangsúlyozták és azt a lehetőséget, hogy ezen a módon „mindig elérhetőek”. A biztonság és az információcseré szempontjai csak részben játszottak szerepet. Összhangban a mobil társadalmi megítélésének változásával, a presztízs szerepét valamennyi megkérdőjelezett minimálisra értékelte.

A mobil használatát illetően a képviselők egyik része az önkormányzati és üzleti tárgyalások kapcsán tartja nélkülözhetetlennek, másik része pedig a választókkal való kapcsolattartásban. Közös pont, hogy a mobil elterjedésének jelentőségét mindannyian elsősorban a praktikus szervezési feladatok felgyorsulásában, hatékonyabbá válásában határozták meg, amelynek következtében képviselői munkájukat is jobban tudják végezni.

Mobil portré: egy budapesti kerületi alpolgármester és az SMS-es döntéshozatal

A mintánkban szereplő egyik magas beosztású helyi politikus, az egyik budapesti kerület fideszes alpolgármestere 1998 óta rendelkezik hivatali mobiltelefonnal. Elsősorban munkaeszköznek tekinti, hivatali ügyekben csak ezen (vagy a titkárságán keresztül) lehet keresni, az otthoni száma a hivatal felé nem nyilvános. Mobilját általában este 10-ig tartja bekapcsolva. Ha tárgyal, kikapcsolja, vagy néma üzemre állítja a tárgyalás súlyától függően.

Nagyon fontos számára a hívószám-kijelzés: ez alapján szelektálja, hogy mely hívásokat veszi fel különböző helyzetekben. Olyan hívásokat, amelyek hívószáma nem jelenik meg, csak ritkán vesz föl, ha éppen jobban ráér.

A mobilon bonyolított beszélgetések hozzávetőleg 90%-át tekinti hivatali beszélgetésnek. Száma a szolgáltatónál elérhető, nem titkosított, ismeri a család, a barátok, a polgármester, valamennyi képviselő, a hivatali vezetők, sőt közel a teljes hivatal. Más önkormányzatok vezetői vagy az állami apparátus tagjai jellemzően a titkárán keresztül érik el, ők nem ismerik a mobilszámát. Az újságírók közül néhányan tudják a számát. Másoknál ez az adott helyzet függvénye: lehetséges, hogy nem adják meg újságírónak, ha a helyzet úgy kívánja. Az alpolgármesternek saját vállalkozása nincs, így ilyen jellegű beszédforgalom nem értelmezhető. A választók nem a mobilján, hanem a titkárán keresztül keresik. Ha a titkár a megkeresés jellegéből úgy ítéli, hogy az ügy nem tűr halasztást, megadhatja mobilszámát, de ez nem jellemző.

Az SMS-t előszeretettel használja valamennyi körrel folytatott kommunikációban. Elmesélte: a Fidesz frakció vezetőjeként gyakran van szüksége a testületi üléseken közös álláspont kialakítására, miközben folyik a tárgyalás. Ilyenkor SMS-en keresztül kommunikálnak a frakciótagok. Korábban, az SMS előtti időkben hasonló körülmények között szünetet kellett kérniük, erre viszont ezzel a lehetőséggel nincs többé szükség. Ennek eredményeképp a döntéshozatali folyamat zökkenőmentesebbé vált. A technikáról elmondta, ismeretei szerint valamennyi testület él ezzel a lehetőséggel, és teljes bizonyossággal állította, hogy a parlamenti ülések alatt is élnek a képviselők az SMS-adta lehetőségekkel.

Következtetések

Mobil döntéshozás „szükséghelyzetben” és „békeidőben”

A mobilhasználat az önkormányzati politizálás szintjén egyelőre minden szempontból az őskorszakánál tart. Bár a mobilkészülékek használata tömegessé

kezd válni a helyi politikusok és döntéshozók körében, a mobiltelefonok lehetséges technikai funkciói közül még csak a legalapvetőbbeket használják. (Ebbe a körbe a hívás és a hívásfogadás mellett az üzenetrögzítő és az SMS is éppen hogy csak beletartozik.) Ugyanez igaz a mobil kommunikáció adta esélyek kreatív kiaknázására. Vagyis azok a mobilhasználathoz köthető – még egyáltalán nem elemi erejű – hatások és változások, amelyeket kutatásunk során elemeiben tetten értünk, csupán egy lehetséges jövő kezdetére utalnak.

Amit a helyi döntéshozók mindhárom települési szinten – falvak, városok, budapesti kerületek – pozitívként érzékelnek, az az információkhoz való hozzáfutás átalakulása. A mobilhasználók számos esetben gyorsabban, több és lényegibb információhoz férnek hozzá, mint a mobilhasználat korszaka előtt. Mindez főleg a döntéselőkészítés fázisában érezteti pozitív hatását. Ám leginkább a fizikai értelemben vett, illetve a politikailag annak tekinthető „szükséghelyzetben” döbrentek rá a mobil nyújtotta előnyökre. Legyen szó hirtelen jött belvízről, avagy a nyári szabadságolások alatt történt puccsszerű iskolaigazgató váltásról, a döntéseket ilyen esetekben mobiltelefon használatával befolyásolták vagy hozták meg.

Mobiltérítés, privilégiumok

Ha a települési szinteken felfelé haladunk, azt figyelhetjük meg, hogy az önkormányzatok politikai és igazgatási vezetői – a polgármesterek és a jegyzők – szinte mindenütt térítéses mobilhasználatot kapnak. A képviselők a falvakban és kisvárosokban a szűkös anyagi források miatt nem részesülnek ebben. Érdekes módon a fővárosi kerületekben sem jellemző a térítéses mobilkészülék a képviselők körében. Ám itt ezt azzal magyarázzák, hogy úgyis van magánhasználatú mobiljuk, és a mobilozást a viszonylag magas költségtérítésükből kell állniuk. Pedig a kutatásból az a tendencia rajzolódik ki, hogy azok a képviselők, akik nem részesülnek a mobilhasználat ellentételezésében, kevesebbet kommunikálnak a köz érdekében, mint támogatott mobillal rendelkező politikus társaik. Vagyis a szűkkeblűség akár az önkormányzati munkát is gyengítheti.

Az önkormányzati vezetők mellett jellemzően az apparátusok és az önkormányzatokhoz kapcsolódó intézmények kulcsemberei részesülnek mobiltérítésben. Ebben a gyakorlati intéztnivalók mobil jellege (az orvos, a rendőr, a falvakban a mezőőr, stb. feladata) játszik meghatározó szerepet. A jellemzően pártpolitikát folytató budapesti kerületekben ez a kör kiegészül az önkormányzati bizottsági elnökökkel.

Feltűnő, hogy gyakorlatilag mindhárom települési szinten – falu, kisváros, fővárosi kerület – kivonták a testületek hatásköréből azt a döntést, hogy ki és milyen mértékű mobilhasználati támogatásban részesüljön. Jelenleg erről éppen azok döntenek – polgármester, jegyző –, akik maguknak a legtöbb esetben felső

korlát nélküli mobilhasználatot biztosítanak. A privilégiumok ilyenén elosztása a helyi vezetés oligarchikus tendenciáját erősíti. Jellemző módon a térítéses készüléket használók tendenciájukban alábecsülik magáncélú beszélgetéseik arányát.

Az oligarchikus tendenciát erősíti, hogy a mobiltérítés kérdéskörét nyilvánosan szinte soha nem tárgyalják, s a téma az intézményi köd homályába vész. A térítést pedig közpénzből végzik. Ezért indokolt leszögezni: az önkormányzat és más állami szervezetek gazdálkodásának átláthatóságához különösen jelentős közérdek fűződik. Ennek részeként a mobilszolgáltató és a település, illetve intézmény közötti szerződés közérdekű, ezért nyilvános adatokat tartalmazó dokumentum. Ugyanígy, az önkormányzat, illetve intézmény által a vezetőknek, tisztviselőknek, képviselőknek fizetett költségtérítés mértéke is közérdekű, nyilvános adat. Ezen információkat tehát bárki számára hozzáférhetővé kell tenni.⁸

Elérhetőség, nyilvánosság, mobil kapcsolatok

A helyi döntéshozók mindhárom települési szinten munkaeszközként, a kapcsolattartás, az elérhetőség, a biztonság és az információcsere garanciájaként tekintenek a mobiltelefonra.

A mobilhasználat gyakorisága és költsége nagyjából egyenes arányban áll a település méretével, illetve a hierarchiában betöltött szereppel. Egyszerűbben fogalmazva, a nagyobb város polgármestere többet telefonál, mint falusi társa, s úgy tűnik, tendenciájában ugyanez igaz a képviselőkre is. Magyarázható ez az elintézendő ügyek objektíve nagyobb számával, a település térbeli kiterjedéséből eredő szükségszerűségekkel, illetve a nagyobb költségkeret nyújtotta lehetőségekkel.

A helyi politikusok – a falvakban és a kisvárosokban – gyakorlatilag nem szűrik a hívásokat, mondván, a helyi problémák elől úgysem lehet kitérni. Ezen a szinten a felelősség még nem kizárólag áttételes és intézményi, hanem erősen közvetlen és személyes is. Így talán nem meglepő az a tapasztalat – amit egyébként szokatlannak kellene tekintenünk – , hogy a kisvárosok helyi politikusainak fele még éjjel sem kapcsolja ki a készülékét. A közvetlen felelősségvállalás, „a jó gazda” értelmében itt válik el legkevésbé a mobilhasználatban a magán és a közsféra.

⁸ Dr. Bayer Judit, „Szakvélemény: Közérdekű adatnak minősül-e az önkormányzat által az önkormányzati képviselő, illetve polgármesterek részére biztosított mobiltelefon esetén a mobiltelefon-szolgáltatóval kötött szerződés; az önkormányzat által fizetett költségtérítés; illetve az ilyen mobiltelefon számlája?” (Budapest, 2001. október 21. Kézirat.)

A mobiltelefonszámok nyilvánossá tételében is megjelenik az elérhetőség kötelezettségének igénylése, a fent említett felelősségi motívum. Ha nem is a többségnél, de interjúalanyaink jelentős kisebbségénél tapasztaltuk, hogy a teljes nyilvánosság, a korlátlan elérés, sőt a publikált mobilszám hívei.

A falvakban leginkább a saját hivatalukkal kommunikálnak legtöbbször a polgármesterek – lévén többségük nem főállásban látja el a feladatot. Emellett a jegyző, a képviselőtársak – és a magánéletük szereplői – a leggyakrabban hívott felek.

A kisvárosok szintjén – amelyek egyébként jellegükben nagyon közel állnak egy nagybácska községhez – már gyakoribb az érintkezés a képviselőtársakkal, előfordul a politikai jellegű egyeztetés is a döntések előtt.

A fővárosi kerületekben felbukkant a választókkal való kapcsolattartás eleme is, illetve szellemes megfogalmazásként a „last minute” döntéselőkészítés, ügyintézés. A jellemzően pártokhoz tartozó képviselők itt már frakciótársaikkal is sokat konzultálnak, politizálnak a mobilon.

A kutatás eredményeként feltűnő – és a települések méretével sem magyarázható –, hogy a polgármesterek, képviselők mennyire nem tartják mobilon keresztül a kapcsolatot a választókkal. Itt többek között feltehetően abba a – nem mobilspecifikus – jelenségbe ütközünk, hogy a jelenlegi politikai kultúrában a helyi képviselők a legjobb esetben is az ügyek felelős intézésére helyezik a hangsúlyt és kevésbé tartják fontosnak a választókkal való folyamatos kapcsolattartást, véleménycserét. Vagyis az, hogy egy eszköz lehetővé tenné ezt, még nem feltétlenül kényszeríti ki annak ilyen típusú tényleges használatát.

A mobil őskorszak hajnalán

Befejezésképpen térjünk vissza a bevezetésben említett kutatási irányokhoz. (A négy eredetileg jelzett kutatási irány közül a jogi szempontot a közpénzből költségterítést élvező mobilhasználatról fentebb már említettük.)

A mobiltelefon a *mediatizált kommunikáció par excellence* eszköze. Használata megfelelő információáramlás és hatalmi konstelláció (szövetségesek) mellett nélkülözhetővé teszi a testi jelenlétet – legalábbis időlegesen. Ennek kiemelkedő példái, amikor a távollévő polgármester belvív vagy politikai válsághelyzet esetén mobilon intézkedik. Egy másik esetben a távol levő képviselő hozzászólt a testületi ülésekhez, sőt ilyen módon szavazott is. Az utóbbi eljárás ma még kurióznak számít, s kérdés, valaha általánossá válik-e.

Állandósult azonban a közszféra és a magánszféra különös, időbeli egymásba hatolása. Bár teljes egybeolvadásról korántsem beszélhetünk, a mobiltelefon jellemző folyosókat nyit a két, korábban élesebb határral elkülönült szféra között. Az önkormányzati képviselők szinte kivétel nélkül főállás mellett töltik be funk-

ciójukat mindhárom települési szinten. Ugyanígy, a községi polgármesterek többsége is főállásban vagy vállalkozásban dolgozik máshol. Az interjúkból az következtethető ki, hogy a képviselők s e polgármesterek munkaidőben is figyelik önkormányzati tárgyú hívásaikat, s általában nem térnek ki a mobil eszmecsere, sőt adott esetben beavatkozás elől sem. Mindez fordítva is igaz. A képviselők az önkormányzati ügyek intézésének óráiban nemegyszer a szükséges munka- és üzleti ügyeiket is intézik, vagy legalábbis figyelik az erre vonatkozó hívásokat. Mindehhez harmadik lényegi kapcsolati körként adódik a családi-baráti hálóval való mobilkommunikáció.

Az életritmus korábbi határai így erodálódnak, a régebben elkülönülő köz- és magánéleti blokkok folyamatosan egymásba csúsznak. Ezt a mobil kommunikációs létet az állandó készenlét, a különböző vonatkoztatási rendszerekben való folyamatos válaszadási és megfelelési kényszer, a korábban időben elkülönült hálózatok párhuzamos működése jellemzi. (A párhuzamos működés a hálózati lét kulcsfogalma: az internet is párhuzamosan működő gépek – és részben emberek – tevékenységéből épül.) A személyes életvilág szintjét ennek megfelelően a társadalmi és személyes identitások egyidejű egymásra borulása, egyfajta leküzdhetetlen hagymalét jellemzi. E hagymalétben személyes és társadalmi identitásunk valamennyi kurrens rétege állandóan jelen van: végletesen soha nem szoríthatjuk egy elemét sem háttérbe, hiszen bármikor érkezhethet mobil hívás, amelyet ezesetben nem tudnánk megválaszolni. Az állandó készenlét eredménye a mindnyájunk által ismert jelenség: laza társaságban ülve ismerősünk munkahelyi hívást kap. Hirtelen más emberré változik, arca elkomorul, hivatalos és kemény lesz, átváltozik munkahelyi emberré. A mobillétet egyfajta *kontrollált, határok között tartott skizofrénia* jellemzi, amelyben különböző személyiségeink egyidőben vannak jelen, s a mobil csörgése vagy rezgése után hirtelen realizálódnak. Ezt az élményt igen jól ismerik a helyi politikusok, döntéshozók, akik folyamatosan a munkahely, az önkormányzat és a magánélet hálózatai között mozognak.

A jelen kutatásban a mobil szerepének a döntéselőkészítésben játszott jelentőségére, illetve a mobil privilégiumok oligarchisztikus elosztására találtunk adatokat. Csak egy esetben, kivételesen jelent meg az önkormányzati ülés közben küldött kör-SMS a döntéshozás konkrét elemeként. A további kutatási kérdések között egyfelől *politikai, demokráciaelméleti* szempontok, másfelől a települések *politikai menedzsmentjének* gazdasági és lobbihatékonyságára vonatkozó kérdések merülnek fel.

A jelen előkutatásból az rajzolódott ki: egy jövőbeli teljesebb vizsgálat során alaposabb elemzést igényelne, hogy mutat-e szoros összefüggést az aktívabb mobil- és internethasználat és a település forrásszerző képessége. Akadt ugyanis olyan településvezető, aki a mobilhasználat egyik legfontosabb terepeként a pályázati forrásvadászatot jelölte meg. Egy jövőbeli kutatás az új kommunikációs

technológiák használata és a település sikeressége közötti összefüggést vizsgálhatná.

Ennek részeként érdekes lenne megnézni, hogy a mobilkészülék funkcióinak kihasználása, vagyis a településvezetés műszaki nyitottsága megfeleltethető-e az egyéb területeken megnyilvánuló innovatívabb képességeknek.

Egy következő kutatásban mélyebbre kellene ásunk: vajon a falu demokratizmusa mutat-e korrelációt azzal, hogy a polgármester (és a képviselők) a mobilhasználatban és az e-demokrácia eljárásaiban – az interneten – a nagyfokú nyilvánosság hívei-e? Úgy gondoljuk, e kérdések bevonásával érdemes volna reprezentatív kutatást végezni a hazai települések mobilhasználatáról. Végül nyilván fontos lenne megvizsgálni a pártok, a parlamenti képviselők és parlamenti pártfrakciók, valamint a minisztériumok és a közigazgatás különböző szintjein elhelyezkedő hivatalok mobilkommunikációját a mobilkorszak hajnalán.

A kutatási program előző szakaszának részeként született írásomban¹ a modern kommunikáció jelenségeivel kapcsolatos két alapvető beállítódást különböztettem meg: a *felhasználók akusztikus*, az ember eredeti, szóbeli kommunikációjához illeszkedő, a képi és szöveges információt is „körbebeszélő”, naiv attitűdjét és a *dokumentumszerkesztőknek* a képi és hangzó információt is zárt, meghatározott terjedelmű, szerkeszthető és szerkesztendő, archiválható és archiválandó dokumentumként, voltaképpen szöveggként értelmező tudatos módszerét. Már az e megkülönböztetést körvonalazó példákban is utaltam rá, hogy a felhasználókból és *dokumentumszerkesztőkből* álló társadalom képe hatalmi viszonyokat is ábrázol és leírja a modern közvélemény szerveződésének a módját. Ez utóbbival kapcsolatban párhuzamot vontam a mind a *chirographicus*, mind a *typographicus* írásos kultúrákban az írást az élőlőz felé közvetítő rétegnek a politikai nyilvánosságot formáló szerepe és a modern dokumentumszerkesztők tevékenysége között.

Ebben a tanulmányban az emberi kultúrák legtöbbjében igen régóta fennálló *bi-medialitásnak* és napjaink *poli-medialitásának*² a politikai közösség szerkezetére gyakorolt hatását tárgyalom. Különös figyelmet fordítok a mindenkori szellemi elitnek azon képességére, hogy a különböző médiumok világában egyaránt otthonosan mozogván képes az egyik tartalmának általa megválasztott darabjait a másikon

¹ Mester Béla, „Dokumentumok az akusztikus térben: Szöveg és beszéd mobiltelefonon át”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *Mobil információs társadalom* c. kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 45–54.o.

² A *bimedialitás* viszonyai között él egy társadalom, ha kommunikációját két, jól elkülönülő médium határozza meg. Klasszikus példa az a *chirographicus* [kézírásos] írásbeliség, ahol az írás már a társadalom életének nélkülözhetetlen tényezőjévé vált, azonban a népesség igen nagy része még írástudatlan. A *poli-medialitás* kifejezést arra az állapotra alkalmazom, amelyben kettőnél több médium dominál a közvélemény különböző szegmenseinek formálódásában. Ez az állapot többnyire együtt jár azzal, hogy nem tudjuk világosan megmondani, pontosan hány médium létezik és hol vannak a határaik. Így a film, a televízió és a videó az elemzés szempontjától függően tekinthető egy vagy több médiumnak. A *multimédia* kifejezést, annak elterjedt, tisztán technikai használata folytán itt célszerűnek látszott elkerülni. Mivel az egyes médiumokon keresztül való kommunikációhoz szükséges tudás mindkét esetben egyenlőtlenül van meg a társadalomban, felértékelődik azok szerepe, akik egyszerre több médium világában vannak otthon, és képesek ezek között átjárni.

keresztül kifejezni olyan emberek számára, akik nem képesek ellenőrizni a forrást.

A művelődéstörténetre mindeddig a legmélyebb benyomást gyakorló médiumpáros az írásbeliség és a szóbeliség volt, amelynek *bimedialitása*, bár nagyon is eltérő hangsúlyokkal és arányokkal, az írás megjelenésétől nagyjából a 19. század végéig meghatározta a magaskultúrák szerkezetét. Nem véletlen, hogy a több médiumot felölelő összetett társadalmi kommunikáció pusztá léte is e ketősség régebbi, a mai kutató előtt távlatában határozottabban körvonalazódó ókori és középkori példáinak a vizsgálata során tárult föl, és innen nyerte mai bináris fogalmi szerkezetét is. (Általában hajlamosak vagyunk *egy* uralkodó és *egy* alárendelt médiumot feltételezni.) Bármily nagy legyen is azonban a művelődéstörténetben és a kutatástörténetben e *bimedialitás* jelentősége, mégis éppen a jelen kutatás során kell hangsúlyoznunk korlátozott hatókörét, mert a modell túlfeszítése, egészének vagy egyes elemeinek analógiás alkalmazása az emberi kommunikáció *egészére* a kutatóban a jövőt illető indokolatlan reményeket táplál, vagy még alaptalanabb borúlátás okozója.

A téma klasszikus kutatói közül szinte egyik sem volt mentes frissen feltárt fogalmainak kora kritikájával összefüggő túlértékelésétől. A torontóiak közül McLuhan ugyan többnyire megtartóztatta magát a médiumokkal kapcsolatos személyes attitűdjének megfogalmazásától, de időközben nyilvánosságra került magántermészetű megnyilatkozásaiból tudjuk, hogy érzelmei meglepő módon inkább a könyvkultúrához kötődtek. Ong ezzel szemben nem rejt véka alá optimizmusát a *typographia* kora után következő időkkel kapcsolatban.³ Az új médiumok társadalomra gyakorolt hatásának ellentétes előjelű, de végletes eltúlzása véleményem szerint csaknem mindig az oralitáshoz, illetve az írásbeliséghez kötődő régi kulturális sztereotípiákból származik. Ha az egyénnek az alfabetizációval bekövetkező „törzsetlenítését”⁴ pozitív civilizatorikus folyamatnak gondolom, nem lehetek túl lelkes a törzsiséggel összefüggőnek gondolt oralitás visszatérésének a gondolatára, míg ha az írásbeliséget egynek tekintem az emberi szellem elidegenedésével, ugyanazt a visszatért oralitást ugyanúgy valami új törzsiség jelének látva új aranykorként ünnepelhetem azt. A régebbi médiumhoz kapcsolódó közösséget egyfelől organikusabbnak, másfelől primitívebbnek láttató beidegződé-

³ A két beállítódás ilyen értelmű összehasonlításáról lásd a következő tanulmány záró bekezdéseit: Michael Heim, „Heidegger and McLuhan: The Computer as Component”, Heim *The Metaphysics of Virtual Reality* c. kötetében, New York–Oxford, Oxford University Press, 1993, 54–72.o. (Magyar nyelven, Demeter Tamás fordításában: „Heidegger és McLuhan: A számítógép mint komponens”, a Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor által szerkesztett *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig* c. kötetben, Budapest: Áron Kiadó, 1998, 269–283.o.)

⁴ A kifejezést ebben az értelemben először Marshall McLuhan használja. Lásd: *The Gutenberg Galaxy*, Toronto: 1962. A kifejezés a műnek jelen kézirat elkészültének napjaiban, Kristó Nagy Gyula fordításában megjelent magyar változatában az 58.skk.o.-n szerepel. (A *Gutenberg-galaxis*, Budapest: Trezor Kiadó, 2001.)

sektől nem mentesek az egy meghatározott médiumra vonatkozó reflexiók sem. Ez az ambivalencia üt át például Herder gondolatain is, amikor egyfelől úttörő módon vet számot a modern *közönség* szerepével és fogalmával, másfelől pedig visszakíváná a régi, intenzív és hangos olvasás normáját az annak megfelelő közösségszerveződési móddal együtt.⁵ Tetten érhető e beállítódás jóval később is, Balogh József írásaiban azokon a lapokon, ahol a hangos olvasás egykori meglétének precíz filológiai bizonyítékai mögül előbukkan a hangos olvasás, mint saját korának konzervatív és konzerválandó kulturális alakzata, egészen Herderre emlékeztető fordulatokkal,⁶ de még, ha jól értem könyvének ezt a vonulatát, Derrida szövegének bizonyos túlfeszítettségéért is ez a sztereotípiá felelős.⁷ Egészen újszerű, de ebbe a körbe tartozik az az etnográfusi attitűd, amely a modern médiumok oralitását a folklór oralitásának az írásbeliség elnyomása alóli felszabadításaként ünnepli.⁸ A kutatók részéről megnyilvánuló minden, hasonlóan erős érzelmi reakció abból a hiedelemből ered – ez némelyeknek remény, némelyeknek iszonyat – hogy strukturált társadalomban is létezett és a jövőben újra létezhet egyetlen, homogén médium által monopolizált nyilvánosság. Ezt a – nézetem szerint helytelen – feltételezést elkerülendő a következőkben súlyt fektetek annak bemutatására, hogy a kommunikáció és a gondolkodás története a primer csoportnál nagyobb emberi társadalmakban nem az egyik uralkodó médiumtól a másik felé tart, következésképpen a *bimedialitás* és *poli-medialitás* nem átmenet az egyik médium monopóliumából a másikéba, hanem éppen ez utóbbi a mindig fennálló állapot. A többmédiumú kommunikáció szerkezeti átalakulásainak sorában az egymédiumú nyilvánosság csupán pillanatnyi illúzió, idealizált önkép, legfeljebb többé-kevésbé termékeny elméleti modell.⁹

⁵ Herder munkásságának erről a vonásáról magyarul lásd: Neumer Katalin, *Gondolkodás, beszéd, írás*, Budapest: Kávé Kiadó, 1998, különösen a 111.skk.o.

⁶ Balogh Józsefnek a hangos olvasásról szóló fontosabb szövegeit új kiadásban lásd: Balogh József, *Hangzó oldalak. Voces paginarum*, Budapest: Kávé Kiadó, 2001. Balogh József írásaiban többször is visszatér a hangos olvasás mint a modernnél teljesebb, értékesebb szövegkezelési mód és kulturális attitűd gondolata, legtöbbször a néma olvasás középkori elterjedésének taglalásakor, leglátványosabban viszont akkor, amikor védi a korabeli pedagógiában még élő hangos olvasás gyakorlatát és tiltakozik a néma olvasás térhódítása mint valami káros amerikai technicizmus ellen. Erre vonatkozóan lásd: „A hangos olvasás és írás. Újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához”, fenti kiad., 132–151.o., különösen a 148.skk.o.

⁷ A *Grammatológiának* a könyvkultúra végét jósoló és mindezt szinte apokaliptikus vízióban megfogalmazó passzusaira gondolok. Magyarul lásd: Jacques Derrida, *Grammatológia. Első rész*, Szombathely–Párizs–Bécs–Budapest: Életünk–Magyar Műhely, 1991, 28.skk.o.

⁸ A jelenség egyik újabb elemzését lásd: Fosztó László, „Nyomtatott folklór. Mass media és népi kultúra”, a Keszeg Vilmos által szerkesztett *Írás, írott kultúra, folklór* c. kötetben, Kolozsvár: 1999 (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 7.), 300–309.o.

⁹ Ezeknek az ideális önképeknek a klasszikus példája a *homo typographicus* mint kulturális norma és mint elemzések elméleti kerete.

A következőkben néhány példa segítségével áttekintjük a történelem alapvető médium-komplexumait az e médiumokat különbözőképpen kezelni tudó emberek és a létrejött kommunikációs tér szerkezete szempontjából. Az emberiség történetének egészen korai szakaszát, a szóbeliségen belül is a kevésbé struktúrált kommunikációs szerkezetű közösségeket kivéve úgy tűnik, hogy a hatalomtól sohasem független művelődési viszonyok mindig hierarchikusak voltak (ami persze nem nagy felfedezés), és ez a hierarchia a gondolkodás és a kommunikáció éppen rendelkezésre álló médiumairól való eltérő jellegű tudásban, az egyes médiumok kezelési technikáiban fejeződik ki igazán markánsan. A jelenség a *bimedialitás*, majd a *poli-medialitás* már említett fogalmai segítségével ragadható meg.

A bimedialitás előzményei az orális társadalmakban

Már tagoltabb orális vagy *szemi-orális*¹⁰ társadalmakban is tetten érhető a mi szemszögünkől homogénnek látszó médiumhoz, a szóbeliséghez való eltérő viszony. Az orális ember gondolkodásának sokat emlegetett időtlensége és reflektálatlansága inkább a „közemberekre” jellemző, akik számára hozzáférhetetlen a „hivatásos emlékezők” iskolában tanult, részletesen szabályozott szövegkezelési technikája. A *szájhagyományról* szóló sztereotípiáink sokszor olyan lefejezett, „hivatásos emlékezőit” elvesztett társadalom gyakorlatára vonatkoznak, amelyben a hagyományozott szövegeknek többé nincs különösebb funkciójuk.¹¹ Az „emlékezők” szervezett oktatása mnemotechnikai eszközök elsajátítására épül

¹⁰ Szemi-orálisnak azokat a kultúrákat nevezem, amelyek technikailag ugyan rendelkeznek a saját nyelvüket, nyelvváltozataikat rögzítő írásrendszerrel, az általuk fontosnak tartott nagy szövegeket, például törvénygyűjteményeket, mítoszokat, eposzokat azonban továbbra is szájról szájra adják tovább. Ilyen Európában a népvándorlás legtöbb népének, például a pogány-kori és a korai keresztény izlandiaknak a kultúrája, vagy az archaikus görög írásbeliség. Az írás szerepe itt legtöbbször az emlékéllátás, például a sírfelirat, vagy a rövid praktikus feljegyzés.

¹¹ Tipikusan ilyen szövegek a mítosszal szemben a népmesék. Meletyinszkij a népmeséket, főként ausztrál példák alapján, a rituális koherenciáját veszített mítoszból eredezteti. „Amikor feloldották azokat a speciális megkötéseket, amelyeket a mítoszok elmondásakor be kellett tartani, s a hallgatók közé ‘avatatlanokat’ (asszonyokat és gyerekeket) is beengedtek, a szövegmondó óhatatlanul a kitalálásra s a mulattató elem kibontakoztatására kezdett törekedni. ... A totemikus mítoszokból elhagyják a totemösök mitikus vándorlására vonatkozó szent információt, ehelyett hangsúlyozottabban emelik ki a totemösök családi viszonyait, veszekedéseiket és verekedéseiket, a legkülönbözőbb kalandos momentumokat, amelyek nagyfokú szabadságot biztosítanak a variációkra és ezáltal a kitalált elemek szaporítására. A szakrális jelleg elvesztésével csökken a hit, hogy az elmondottak megfelelnek a valóságnak.” Jeleazar Meletyinszkij, *A mítosz poétikája*, Budapest: Gondolat, 1985, 431.o. Ezek szerint az orális hagyomány képlekenysége, állandó, rekonstruálhatatlan átfogalmazása nem annyira az élőszó médiumából következik, hanem a hagyománynak vagy egy részének funkcióvesztéséből és degradálódásából.

és magában foglalja az emlékezet segédeszközeivel, rímekkel, ritmusokkal, sajátos nyelvi fordulatokkal és archaizmusokkal telített szövegek megértését is. Az oktatás során szerzett műveltségük olyan típusú tudásszerkezetet jelent, amely a közember számára elérhetetlen. A különbség nem pusztán mennyiségi: a hivatásos emlékező nem csupán több szövegre és pontosabban emlékezik, hanem a viszonya is más a szövegekhez, és ennek tudatában is van. A „hivatásos emlékezők” rétegének műveltsége sokban hasonló a későbbi írott kultúra alkotóiéhoz, mint ennek egy-egy vonására a különböző területek kutatói rá is mutatnak. Így Kirk utal arra, hogy a tisztán mitikus gondolkodás korszakát a görögöknél vissza kell helyezni valahová a neolitikumba, vagyis a görög etnogenezis előtti időre,¹² majd a görög mítosz tudatos szerkesztési, manipulálási korszakairól beszél, amelyek közül legalább egy a szóbeliség korára esik,¹³ végül egyenesen *fogalmi nyelv* kialakulását feltételezi a mítosz világán belül.¹⁴ Olyan tevékenységet tulajdonít tehát az archaikus görög „hivatásos emlékezőknek”, amelyet szokásosan az őket időben követő literátorok sajátosságának szokás gondolni. Jan Assmann megkülönbözteti a központi politikai intézményekkel rendelkező orális társadalmaknak az írásbeliséghez közelítő emlékezetét az *akefális* társadalmakétól, kiemelve a polinéz főnökök hosszú és pontos nemzetségtábláit,¹⁵ majd a másik oldalról közelítve kimutatja, hogy az írásbeli kultúrákban az uralom által irányított felejtés szerkezete ugyanolyan formában van meg már az oralitásban is. A némely orális társadalomban kiépített többszintű iskolarendszer egyik legrészletesebb leírása a nagyobb népességű polinéz szigetekről származik.¹⁶ A magyar tudományosságban legutóbb Szécsi Gábor fogalmazta meg általános érvénnyel, hogy az orális kultúrák szövegalkotóinak – ellentétben hallgatóikkal – olyan reflexióval kellett rendelkezniük saját szövegükre és a hagyományra, valamint

¹² G. S. Kirk, *A mítosz*, Budapest: Holnap Kiadó, 1993, 269–270.o.

¹³ Uo. 283.o.

¹⁴ Uo. 278–279.o.

¹⁵ Jan Assmann, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999, 71.o.

¹⁶ Tahiti példaként a nemesség ifjainak szervezett alsó szintű oktatás (történelem, heraldika, földrajz, hajózás, asztronómia, asztrológia, számolás, időszámítás, mitológiai szövegek és genealógiai sorozatok szó szerinti megtanulása) a *fare-ha'api'ira'a* (a tanulás háza) falai között folyt, amit a rítusok, imák, jóslások, misztikus gyakorlatok elsajátítása követhetett a *fare-'aira'a-upu*-ban (a fohászkodás elsajátításának háza) azok számára, akiket papnak szántak. Ez az oktatási szerkezet alkalmas arra, hogy magába foglalja a dokumentumkészítés különböző formáit. A nem-íráshoz dokumentumok közül a hajózási térképvázlatokat oktatási segédeszközként Polinézia-szerte alkalmazták. (Minden kapitány képes volt bármikor visszaemlékezni a megfelelő ábrára, de a hajózás során ezt csak elméjében rekonstruálta és csak akkor rajzolta le, ha egy ifjúnak meg akarta tanítani.) Ugyanebbe a fajta iskolarendszerbe épült be az orális emlékezet segédeszközeként a Húsvét-sziget írása, sőt, egy rövid időszakban néhol az európaiaktól átvett latin betű is. Lásd: Rockenbauer Zoltán, *Ta'aroa. Tahiti mitológia*, Budapest: Századvég Kiadó, 1994, 124.o.

olyan absztrakt közönség-fogalommal kellett dolgozniok, ami a mi korunkból nézve az írásbeliség előképének tűnik.¹⁷ Ezeket a sajátosságokat a legtöbb kutató az írásbeliség jellemzőjének tartja, ami azzal jár, hogy az orális társadalmakban való megjelenésük meglepetést és zavart kelt az elemzés során.

A hagyomány tehát a „hivatásos emlékezők” számára szöveggént jelenik meg már az összetettebb orális kultúrákban is, szinte az írásbeliségre jellemző módon, míg a közösség többsége számára a reflektálatlan oralitás világa a gondolkodás egyetlen közege. Az így képződő tudásmonopólium a birtoklója számára hatalmi helyzetet jelent. (Ezt a hatalmat nem szerencsés mechanikusan felfogni: a legfőbb döntéshozó ritkán azonos a legfőbb „emlékezővel”, inkább utóbbi válik az előbbi tanácsadójává, vagy éppen egyenrangú döntéshozók által egyaránt elismert orákulummá, akiből azonban nem lesz önálló döntéshozó. Jellemző, hogy a „hivatásos emlékező” a legtöbb kultúrában csak akkor szólalhat meg, ha erre az arra jogosult személy vagy intézmény – a főnök vagy a népgyűlés – megfelelő formák között felkéri.) E tudásmonopólium kihasználásának legegyszerűbb esete a kollektív emlékezet általuk őrzött tartalmainak irányított aktualizálása, esetleg kifejezett manipulálása. Sokszor idézett példa az iliász hajókatalógusának valószínű manipulációja Athén Szalamisz fölötti uralmának legitimációjaként, de jellemző az egyik nevezetes hivatásos emlékezőnek, Izland koraközépkori *törvénymondójának* elismerő kijelentése egy, a Njál-sagában elbeszél per során: „Több nagy törvénytudó él ma, mint gondoltam, válaszolta Scapti [a Törvénymondó]. Mondhatom neked, ez [a perben az ellenfél folyamodványa] annyira helyes, hogy semmit sem hozhatunk föl ellene. Én viszont azt gondoltam, hogy én vagyok az egyetlen ember, aki ismeri a törvénynek ezt a sajátosságát most, hogy Njáll meghalt, mert legjobb tudomásom szerint ő volt a másik, aki tudta.”¹⁸ A kérdéses perrendtartási szabály az alperes szerencséjére valamely törvénytudónak ismert, addig már több tisztséget viselt tekintélyes embernek jutott mégis eszébe, nem az egyszerű „gyűlésbeliek” egyikének, akinek nem hitték volna el. Ha sem a peres felekben és tanácsadóikban, sem az esküdtekben nem merül föl kétely, akkor a törvény ellen ítélnék úgy, hogy ennek később semmilyen nyoma nem marad. (A törvénytudó csak akkor szólhatott volna közbe, ha eldöntetlen vita után az esküdtek vagy valamelyik peres fél a vonatkozó törvény pontos szövegét, ezzel együtt értelmezését kérte volna tőle, ekkor viszont kötelező lett volna az ő jogértelmezése alapján ítélni.) Az izlandi gyakorlat annak is példája, hogy a strukturált, szilárd szövegekkel rendelkező hagyomány nem feltétlenül kötődik szigorúan hierarchizált társadalomhoz: a törvénytudó itt nem királyi

¹⁷ Szécsi Gábor, *Tudat, nyelv, kommunikáció. Vázlatok a kortárs analitikus filozófia problémáiról*, Budapest: Áron Kiadó, 1998, 177.skk.o.

¹⁸ *Njál's saga*, Penguin Books, 1960, ford. Magnus Magnusson és Hermann Pálsson, 308.o.

szolga, hanem minden szabad ember választott tisztségviselője, a közös északi germán jogi, mitológiai és költészeti hagyomány mégis sokkal inkább megmarad itt, mint az óhaza királyi udvarában. (Ahol pedig sokszor izlandi az udvari költő.) A tudásmonopólium kihasználásának durvább példája a több társadalomban, leg-tisztábban a maoriknál megfigyelt *kettős mitológia*: egy mítosz- és kultuszrendszert használ a nép, a *manahune* és egy másikat a nemesség, azzal a különbséggel, hogy míg az arisztokrácia ismeri mindkét rendszert, addig a népnek fogalma sincs róla, hogy urai világképeének egészen más a szerkezete, mint az övének. A képzett papi réteg feladata ápolni mindkét kultuszt, sőt, önmaga és az arisztokrácia számára valamilyen magyarázó viszonyt teremteni a két igazság között.¹⁹

A „hivatásos emlékezők” tehát bizonyos *reflexióval* kezelik pontosan hagyományozott szövegeiket, amely lehetővé teszi a hagyomány tudatos szerkesztését, sőt, az emlékezés tudatos technikáival nem rendelkező réteg manipulálását. Az orális kultúrák közembere számára viszont már a pusztá hozzáférés is a nem neki szánt szövegekhez annyit jelentene, mint másik, születésileg meghatározott közösség vagy réteg szemével látni a világot, ami persze gyakorlatilag lehetetlen. (Aki megpróbálja, többnyire halál a büntetése.)²⁰ A maori *manahune* (köz-nép) és más, hasonló helyzetű csoportok számára az urai által létrehozott mitológia virtuális valósága és virtuális kultusza az egyetlen létező valóság. Az, hogy az ember világképe általában kulturálisan determinált – nem „d” valóságot látjuk, hanem azt, amit kultúránk látni enged –, persze nem új megfigyelés, és köz-hely számba megy a mindenkor kultúra hatalmi kötöttségeire való hivatkozás is. Ennek ellenére mégis minden új, vagy újnak látszó médium virtuális világát önkéntelenül virtuálisabbnak látjuk az előzőétől, pedig a történelem folyamata valójában inkább az áttörhetetlen virtuális világképektől a nyitottabb, reflektálhatóbb világok felé halad.²¹

¹⁹ Rockenbauer Zoltán, i.m. 125.o.

²⁰ Karakteres példák a szóbeli hagyományozásra mindig nagy súlyt fektető indiai kultúrából Manu törvényeinek azok a részei, amelyekben azoknak a szolgarendű embereknek a szigorú büntetéséről rendelkeznek, akiket rajtakapnak, hogy valahogyan megtanulták a Védákat.

²¹ Nehezen érthető ezért az újabb irodalomból például Manuel Castells *valóságos virtualitás*-fogalma, illetve az, hogy mi vonatkozna benne speciálisan a mai információs korra. Castells azt mondja, hogy korunk tömegeit olyan virtuális kultúra veszi körül, amit gazdaságilag és kulturálisan előnyösebb helyzetűek termelnek, és amelyik a hátrányosabb helyzetűek egyetlen valóságává válik. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy minden kulturális világ lényege szerint csak virtuális lehet, ez a virtuális kultúra pedig szerkezetében hatalmi viszonyoktól terhelt már legalább a neolitikum óta. Lásd kötetünkben Nyíri Kristóf könyvismertetését „Castells, *The Information Age*” címmel. A valóságos virtualitás kultúrája kifejezés Castells munkájának harmadik kötetében, az utolsó alfejezetben fordul elő (350.o.). A megfelelő szövegrészletet az ismertetés idézetként közli.

A bimedialitás klasszikus esete, a chirographia

A szóbeliség utáni kultúrákban az eltérő műveltségű egyének eltérő viszonya a különböző médiumokhoz, annak hatalmi vonzatával együtt világosabban nyilvánul meg mind e közösségek tagjai, mind a kutatók számára. Inkább az lesz a veszély, hogy a későbbi társadalmakban megjelenő *poli-medialitást* majd túlságosan is az élőszó és az írás kettősségének az írás megjelenésétől nyilvánvaló *bi-medialitásának* mintájára, vagy egyenesen annak változataként fogják föl. A *bi-medialitás* fogalmát először a *chirographia* médiumára, a (kéz)írattekercek és a (kézzel írott) kódexek kultúrájára dolgozta ki a művelődéstörténet a huszadik század első felétől, kezdve Balogh Józsefnek az ókori hangos olvasást felfedező munkásságától a középkori olvasóközönség rétegeinek ma is élénk kutatásáig, ha nem is mindenki ezt a terminust használja elemzéseiben. A jelenség olvasápszichológiai, ebből eredő ismeretelméleti és művelődéstörténeti vonatkozásait ma már terjedelmes szakirodalom taglalja, e hosszú évezredek szellemi elitjeinek a két médium közötti átjárási képességéből eredő hatalmi lehetőségeit azonban már kevésbé vizsgálják.

Az írásbeli hagyomány kezelői előbb a szóbeliség korában már létrejött intézményekben (iskolákban, szentélyekben) hagyományozzák a szövegeket. Szerepük szorosan kötődik a rítushoz vagy a közigazgatási praxishoz, nem sokban különböznek az orális kultúrák „hivatásos emlékezőitől”, mint ahogyan az általuk gondozott „hagyományáram”²² szerkezete is hasonló az élőszóbeli kollektív emlékezetéhez. A szerepét valamelyest mindvégig megőrző rituális koherencia fölötte csak fokozatosan nyer dominanciát a textualitás. Az írásbeli hagyomány gondozóinak mozgástere a közösség tagjainak hatalmi manipulációjában is az „emlékezők” lehetőségeit idézi: a hagyományáramból mindig a megfelelő elemet vehetik elő, míg a hatalmi szempontból éppen „nem aktuális” szövegeket a háttérben tarthatják.²³

²² Leo Oppenheim eredetileg csupán a mezopotámiai kultúrára alkalmazott kifejezése.

²³ A *chirographicus* kultúrákon belüli átalakulásokban, azok sokszínűségében természetesen óriási jelentősége van az egyes írásrendszerek eltéréseinek – ezt a *typographicus* kor is nagymértékben megörökli –, valamint a kézírásban alkalmazott anyagoknak, technikai eljárásoknak. (Elég, ha itt csupán a papír feltalálásának jelentőségére emlékeztetünk.) Ezt a jelentőséget azonban az európai kulturális hagyomány sokszor a neveltségességig túlhangsúlyozza. Rousseau-tól Hegelen keresztül egészen napjainkig öröklődik a vad népek / piktográfia – barbár népek / logográfia – civilizált népek / alfabetikus írás megfeleltetés. Ennek 20. századi példaként itt elég Eric A. Havelock egyébként relatív elméletének kifejtése közben felbukkanó néhány árulkodó megfogalmazásra rámutatni. Havelock éles határt von az „igazi”, magánhangzót is jelölő alfabétum és az összes azt megelőző írásforma között, és erre igyekszik visszavezetni minden kulturális különbségséget, sőt, ha ilyeneket nem talál, akkor ő maga konstruálja meg azokat. Így „The Pre-Greek Syllabaries” című tanulmányában az egész „primitív” Ószövegről állítja, hogy az nem irodalom – szemben az Újszövegséggel. (A tanul-

Több lehetősége van a hagyományt kanonizált szövegekben őrző, későbbi *chirographicus* kultúrák *írástudóinak*. Hatalmi elkötelezettségük kevésbé egyértelmű, legalábbis nem adminisztratív jellegű, viszont nélkülözhetetlen közvetítők a szöveg és az olvasó között. Ezt a kulturális állapotot írja le Jan Assmann²⁴ a szöveg-értelmező-hallgató együtteseként felfogott kommunikációs modellben. Assmann szentírási példája ennek illusztrálására Fülöp apostol és az etióp kincstárnok (Károli fordításában komornyik, valójában udvari eunuch) párbeszéde: „Vajon érted-é, a mit olvasol?” „Mimódon érthetném, ha csak valaki meg nem magyarázza nékem.”²⁵ (Sokatmondó apróság, hogy a maga idejében Herder is ugyanezt a bibliai helyet idézte saját kora jellemző olvasási szokásait illető kritikája során. Úgy tűnik, a modern *publikum* fogalmának egyik első elemzője is csak a hivatásos értelmezők régi rendjének közbejöttével tudta elképzelni a szövegek megértését e közönség átlagos tagja számára.)²⁶ Az *írástudók* előtt a mindenki számára azonos szövegek normatív értelmezésének lehetőségével tágabb tér nyílik a közgondolkodás befolyásolására, mint elődeik számára, ugyanakkor tevékenységük sokkal átláthatóbb, ellenőrizhetőbb az interpretálandó szöveg kanonizált, tehát ellenőrizhető formája és rétegüknek az eddigieknél kevésbé hierarchizált, szociológiailag nyitottabb volta következtében. Először nyílik arra lehetőség, hogy ellenőrzésképpen megkérdézzék a hagyomány másik őrét vitás kérdésekben, és *mindkét* írástudó magyarázata *egyszerre* legyen legitim és vitatható a kanonizált szöveg közös platformján.

Az írásos elitkultúra önmagáról alkotott modelljeiben megjelenik annak az igénye is, hogy e kultúra képviselői visszaállítsák a jobbra még mindig az oralitás médiumában gondolkodó köznép fölötti régebbi típusú, korlátlanabb uralmat, ugyanakkor megőrizték saját, fejlett textualitáson alapuló gondolkodási technológiájukat. Az utópikus megoldás az írásbeliség és szóbeliség médiumainak dichotómiája: írásbeli kultúra az elitnek, orális a népnek. Ennek az utópiának mes-

mányt lásd Eric A. Havelock *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences* c. kötetében, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982, 60–76.o.) Később, „The Greek Alphabet” című írásában (uo. 77–88.o.) általános érvénnyel állapítja meg, hogy irodalom, különösen elbeszélés csupán az igazi vagy teljes alfabétumot használó kultúrákban lehetséges, sőt, az ENSZ-ben folytatott vitákat is a különböző írásrendszerű kultúrák konfliktusára vezeti vissza. Az írásfajták eltérésének efféle mindent megmagyarázni képes modellként való használatát elkerülendő, csak nagy óvatossággal, a magyarázat korlátait állandóan hangsúlyozva és az ellenpéldáknak nagy teret adva lehet bevonní a kérdést a mostanihoz hasonló vizsgálatba, ami ilyen formában szétfeszítené e tanulmány kereteit.

²⁴ Jan Assmann, i. m. 95.skk.o.

²⁵ Ap. csel. 8. 30–31. Károli Gáspár fordításában.

²⁶ Herder említett Biblia-hivatkozására Neumer Katalin könyve hívta fel a figyelmemet (Neumer Katalin, i.m. 112.o.).

tere Platón az írásban gyökerező fogalmakat taglaló dialógusai közé iktatott, az oralitást idéző mítoszaival. Platón dramaturgiai és stíluszempontokból gyakran dicsért eljárása akkor válik félelmetessé, ha meggondoljuk, hogy e mítoszok sokszor bevallottan kitaláltak: alkotójuk nem hisz ugyan bennük, de tudja, hogy akiknek meséli azokat, mítoszokban gondolkodnak, és így próbálja befolyásolni őket. Platón utópiája a köznépeknek a már említett maori kettős mitológia totális virtuális valóságát szánná, míg az elitnek megőrizné az írásbeliség fogalmi kultúráját.²⁷

A *chirographicus* kultúra későbbi évszázadaiban a közvetítők hatalmi szerepe továbbra is tetten érhető, azonban megjelenése egyre bonyolultabbá válik. A hatalmat látszólag csupán az írás közvetítése jelenti a szó szerint írástudatlan, vagy csupán az írásos gondolkodás komolyabb technikáit nem ismerő tömeg szóbelisége számára. Többnyire e kultúrák önképe is ezt sugallja: az európai középkor például meglehetősen tisztán kidolgozza ennek a sokréttű közvetítésnek a szabályait és fogalmait. Bonaventura hierarchikus rendszere a Szentírás Szerzőjétől és más megbecsült szerzőktől és szövegeiktől megkülönbözteti a *compilatorokat*, *commentatorokat* és szövegeiket. A szövegek, szerzők és befogadók e sorát folytatva végül eljutunk a nem író, csak olvasó egyszerű paphoz és a prédikációját hallgató írástudatlan gyülekezetéhez.²⁸ Ugyanakkor létezik ellenkező irányú közvetítés is, hiszen a szöveg érvényes, kanonikus olvasata sokáig szóban, a tanítványi lánc révén öröklődik, és csak ennek a birtoklása hoz valakit hatalmi helyzetbe. Ez a szóbeliség természetesen nem azonos a közrendű emberek írásbeliség alá szorított kommunikációjával, inkább az oralitás hivatásos emlékezőit felkészítő iskolák örököse. Nem olyan egyszerű tehát a helyzet, hogy pusztán az újabb technika, az írás monopolizálása lenne a hatalom alapja, mint az a korai írásbeliség kultúráiról alkotott közkeletű képünkben következne, hiszen kiderül, hogy az érvényes tudás nem szerezhető meg a szöveg puszta elolvasásával. Sokszor nem két különböző médium logikája szerint gondolkodó rétegek, mondjuk a szóban hagyományozott szokásjog szerint élő parasztok és az írott törvényt képviselő írástudók állnak szemben egymással, hanem – és az idő haladtával a hasonló helyzetek lesznek mind gyakoribbak – a valamilyen orális hagyománnyal

²⁷ Kutatásunk első szakaszában készült írásomban (ld. fent, 1-es jegyzet) ebben az értelemben hivatkoztam *Az állam* 414b–415e ismert mítoszára a különböző értékű emberfajtákról.

²⁸ A különböző fajta dokumentumok tartalmának ilyen típusú közvetítése a mind kevésbé professzionálisan olvasó, majd írástudatlan befogadók irányába nem tűnik el a *chirographicus* kultúrával, sőt, a könyvnyomtatás lehetőségei bizonyos vonásait fel is erősítik. Jól példázza ezt a közelmúlt egyik, 17–18. századi anyagot feldolgozó olvasástörténeti tanulmányának fejezetcíme: *Az írástudatlanok olvasmányai*. Lásd: Dominique Julia, „Az olvasás és az ellenreformáció”, a Guglielmo Cavallo és Roger Chartier szerkesztette *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban* című kötetben. (Budapest: Balassi Kiadó, 2000, 268–304.o.)

is rendelkező, emellett úgy-ahogy olvasni is tudó közemberek kerülnek az egyik oldalra, a mind az orális emlékezésben és a retorikában,²⁹ mind az írásbeliség logikájában hivatásszerűen kiképzett közvetítő réteg pedig a másokra. E mind bonyolultabbá váló viszonyok között inkább mondhatjuk, mint bármikor azelőtt, hogy a hatalom nem annyira az egyik vagy másik médium technikájának a birtoklásában, hanem inkább a médiumok közötti átjárás képességében, a közvetítés lehetőségében rejlik.

A mindenkori köznép számára a kiforrott *chirographia* kultúrája nagyobb szellemi szabadságot biztosít az előzőeknél: lehet tudni arról, hogy másféle tudás is létezik, habár idegen, többnyire tiltott szövegekben, és az is nyilvánvaló, hogy a saját kultúra szövegének is lehet más, bár „helytelen és eretnek” értelmezése. Ezek megismerése jobbra ugyanúgy össze van kötve másik társadalmi rétegbe, idegen közösségbe való átlépéssel, kivételes esetben új értelmezési közösség alapításával, mint a szóbeliség társadalmában, azonban ezek a lépések, habár igen nehezek és veszélyesek, legalább elvileg nem lehetetlenek, mint a szokásosan *elsődleges oralitásnak* nevezett kommunikációs modell esetében.

A homo typographicus bennünk élő fogalmai

A kultúra világának az individuális gondolkodás szabadságát gátló, illetve elősegítő elemekre bontása, ami a legtisztábban a világi cenzúra és az ellene való tiltakozás fogalmaiban és gyakorlatában jelenik meg, a *typographia* korának jellegzetes gondolkodásmódja.³⁰ Ez nem azt jelenti, hogy a *homo typographicus* világa azonos lenne az individuális szellemi szabadsággal, hanem inkább azt jelzi, hogy a ma használt szabadságfogalmak *typographicus* kötöttségűek. A *homo typographicus* világa persze sohasem létezett tisztán *mono-mediális* valóságként, hanem csupán tendenciaként, még inkább követendő kulturális normaként és modellként, ha tetszik, *virtuális valóságként*. Az sem következik kijelentésemből, hogy az egyéni gondolkodás szabadságát elősegíteni és a cenzúra ellen til-

²⁹ Az idézett elemzések általában a szövegahagyományozás módjára fókuszálnak mind az orális, mind a chirographicus kultúra vizsgálatában, és kevés figyelmet szentelnek annak, hogy a szóbeli és/vagy írásbeli megnyilatkozások társadalmilag határos módját is szervezett oktatásban sajátítják el a legkülönbözőbb kultúrák tagjai. Felszólalni valamely gyűlésben látszólag nem igényel különösebb műveltséget, hiszen a legtöbb ember képes anyanyelvét technikailag helyesen beszélni. (Nem néma és nincs az érthetőséget veszélyeztető beszédhibája). Ez azonban kevés a társadalmi hatáshoz, mint azt az Iliász sok gyűlés-jelenete közül az az egy mutatja plasztikusan, ahol műveletlen közember is élni kíván a szólás jogával.

³⁰ A modernitás politikai közösségének *typographicus* modelljével és önképével részletesebben foglalkoztam közelmúltban megjelent Locke-tanulmányaimban. (A bibliográfiai adatokat ld. jelen kötet végén, a „Tanulmányok szerzői” rovatban.)

takozni ma teljesen értelmetlen lenne, az viszont igen, hogy sok tekintetben *post-typographicus* korunkban újra végig kell gondolnunk, mit is értünk szabad egyéni gondolkodáson és annak cenzúrázásán.

A *typographicus* kultúra feltételezi, hogy mindenkinek a fejében egymástól függetlenül megszületnek a gondolatok, azután némelyiket engedik kinyomtatni, némelyiket viszont betiltják. Törekvéseink, politikai opcióinktól függően, arra irányulnak, hogy ezt a gátat, a cenzúrát leromboljuk, vagy éppen megerősítsük. A politikai szabadságokra vonatkozó minden mai normánk, gondolati panelünk ebből a fogalomkörből származik, aligha van euro-amerikai kultúra, amelyben a szabad sajtó megteremtésének, a cenzúra megszüntetésének ne lenne fontos, identitást meghatározó legendáriuma. Mivel ebből az örökségből származik a politikai és szellemi szabadság eddigi egyetlen világos fogalma, és mivel a művelődéstörténet tanúsága szerint valóban e modell dominanciája idején volt az individuum eddig a legönállóbb, legszabadabb és leginkább mentes a manipulációtól, nehéz belátni, hogy ma, nem annyira a *Gutenberg-galaxis*, hanem inkább a *homo typographicus* idealizált önképének a végén lassan e fogalmak érvényességének a végéhez is eljutottunk. Különösen nehéz a belátás, ha egyelőre nem találtunk helyettük újakat. Úgy tűnik például, hogy az utóbbi évtized Közép-Európájában különféle folyóiratokkal, művészeti dokumentumokkal kapcsolatos, blaszfémia-váddal társított betiltási kísérletek már csak e régi gondolkodásmód paródiái. Senki nem gondolja komolyan, hogy kis példányszámú szépirodalmi és művészeti folyóiratok betiltása vagy szabadsága döntő befolyást gyakorolhat a politikai közvéleményre, azt sem nagyon, hogy blaszfémia-váddal tényleg be lehet tiltani valamit. A betiltást követelő és ellene tiltakozó rituálét ennek ellenére elvégezzük e nyomdatermékek körül. E jelenség is mutatja, hogy hagyományos politikai szabadságfogalmaink és jelképeink játéktere egyre inkább szimbolikus, és csak szimbólum-voltában értékes térré válik, közben nem találjuk, talán nem is keressük eléggé a politikai közvélemény valóságos működését leíró új fogalmakat és a gondolatszabadság új, a politikai közösség minden tagja számára jelentéssel bíró jelképeit.³¹

³¹ Abban, hogy *typographicus* eredetű szabadságfogalmainknak a mai helyzet elemzésére való részbeni alkalmatlanságát beláttam, jelentős szerepet játszottak a kolozsvári Tranzit alapítvány által 2001. szeptember 27-29-én, *Regional Conference on Censorship in Present and Recent Europe* címmel szervezett közép-európai konferencia műhelybeszélgetéseinek tapasztalatai. A konferencia anyagai között jelen kötet megjelenésével közel egyszerre lát napvilágot „Censorship and/or Editorship: Rule over the Minds in Oral, Chirographic, Typographic Societies and in Our Digital Age” című írásom, mely a cenzúra és a sajtószabadság kifejezéseket a *typographicus* kor jelenségeiként igyekszik megvizsgálni, éppen *typographicus* kötöttségükben látva a mai használatuk körüli fogalmi zavarokat.

Korunk post-typographicus poli-medialitása

A szellemi szabadság kérdése korunk politikai közösségeiben nem annyira éles kontúrú individuumoknak és hasonlóképpen élesen határolt dokumentumoknak a viszonyában fogalmazódik meg, hanem inkább abban, hogy miként lehetséges a közös fogalmak és értékek bizonyos, a közösség működőképességét még/már biztosító szintjét és az egyéni gondolkodás szabadságában megnyilvánuló flexibilitást egyszerre megvalósítani. A kultúra közösségének létrehozása mindig valamely a különböző médiumok között mozgó elit dolga lesz és ez az elit mindig beleáll a társadalom hatalmi erőterébe, egyben alakítva is azt. Az egyes médium-konglomerátumok által meghatározott kultúrákban, mint láttuk, a két követelmény, az elegendő közös kulturális elem és a változékonyság különböző módon írható le a közösség nem-kiváltságos tagja szempontjából.

Úgy tűnik, a mai helyzetben és főként a közeljövőben az internet és a mobiltelefon egymáshoz való viszonya, a későbbiekben pedig a mobil tartalomszolgáltatás sokszínűsége és függetlensége mond majd sokat egy politikai közösség nyilvánosságának a szerkezetéről. Az internetes tartalmaknak a szükségképpen mindig szűkebb műszaki paraméterekkel rendelkező mobiltelefonra és felhasználójának zajos-beszédes környezetére alkalmazott „fordítása” egyre inkább szükséges lesz, de ahol túl sok ember túl kizárólagosan veszi igénybe ezt a „fordítást” internet-használat, könyv- és újságolvasás nélkül, ott a társadalom politikai nyilvánosságának valamilyen torzulását, régebbi képzettségbeli, művelődési lemaradását diagnosztizálhatjuk. Az internet/mobiltelefon arányok nemcsak az anyagi lehetőségeket tükrözik – minél szegényebb az ország, arányában annál több a mobiltelefon az internet-csatlakozáshoz képest –, hanem a néhány évtizeddel korábbi olvasásszociológiai alakzatokat is követik. A rendszeresen sokat olvasók korábbi magas aránya ma sűrű internet-hozzáférést és intenzív használatot eredményezhet, míg a nyomtatott könyvhöz és az olvasási szokásokhoz képest erős előadó-művészet, a kultúrának ünnepi, a dokumentumszerűséggel szemben inkább eseményzerű jellege, ha öröklötten alacsony szintű olvasottsággal párosul, a mobiltelefon túlsúlyára vezethet. Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a művelődési szokások kialakulásának többgenerációs folyamatához képest új eszközökről van szó, így igen veszélyes a rövidtávú, üzletpolitikai és törvénykezési sajátságokkal jól magyarázható folyamatokat összekeverni nagyobb trendekkel. Arra is figyelemmel kell lenni, hogy mindig egymáshoz képest számított arányról van szó: sűrű internet-penetrációjú országban kisebb ugyan a mobiltelefon kommunikációs szerepe a Világhálózathoz képest, abszolút számokban

mégis lehet elterjedtebb és nagyobb forgalmat lebonyolító eszköz, mint másutt, ahol erős a Világhálóval szembeni kommunikációs túlsúlya.³²

A szabadság új fogalmai felé

A *poli-mediális* társadalmunkra igazi tömegbefolyást gyakorló médiumoknak sok tekintetben a *pre-typographicus* korokkal analóg kontrolljára *typographicus* eredetű politikai kultúránk vészjelző-rendszere csak gyengén, vagy sehogyan sem riaszt. A zárt dokumentumként megjelenő könyv betiltása mindig és mindenütt botrány, míg az előttünk, felhasználók előtt nem-dokumentumként megjelenő internetes, wapos és egyéb mobil hírszolgálati, valamint televíziós, rádiós, mozgóképes tartalmaknak a szűrése, létrejöttük közbeni befolyásolása inkább összemosható a szervezett viták moderátorainak legitim eljárásával, és semmi képpen sem tűnik szentségtörésnek.

A kommunikáció politikafilozófiájának feladata az lehet, hogy a cenzúra ellenében felépített 18–19. századi szellemi szabadságkonceptiók módosításával és továbbépítésével megfogalmazza a *moderáció* etikáját és politikáját. A *homo typographicus*, akinek örök érdeme a modern politikai szabadság fogalmainak a megalkotása, feltételezte, hogy a gondolat a külvilágtól függetlenül jön létre az egyénben, elég tehát arról gondoskodnunk, hogy szabadon dokumentálható, terjeszthető és vitatható legyen. Az e gondolatban idealisztikusan megnyilatkozó individualizmus értékeit megőrizve az új szabadságfogalmaknak nem annyira a kész gondolat terjesztésének szabadságával kell törődnie, hanem a „hálózott individuum” azon jogának biztosításával, hogy elméjében a gondolatok egyáltalán megszülethessenek, mégpedig olyan gondolatok, amilyeneket ő akar. Ennek nehézségeihez képest a már megszületett gondolatok terjedése szinte magától megtörténik majd.

³² A felhasználóknak a különböző médiumokhoz való eltérő viszonyáról már folytak kutatások. Kötetünkben erre vonatkozóan lásd a Krajcsi Attila, Kovács Kristóf és Pléh Csaba végezte, a különböző elektronikus kommunikációs eszközök használatát vizsgáló összehasonlító felmérés eredményeiről szóló tanulmányt.

Bizalom és komplex gazdaság

A tradicionális társadalom keretei között az egyének gazdasági tevékenységének koordinálását a közösség végzi el. A gazdasági tranzakciók bizonytalanságának redukciója a közösség által teremtett bizalom révén válik lehetségessé. A sikeres koordináció létrehozásának azonban ára van: az egyének közötti személyes kapcsolatokon alapuló bizalom úgy redukálja a gazdasági tranzakciókhoz kötődő bizonytalanságból adódó komplexitást, hogy egyúttal redukálja a lehetséges gazdasági cselekvésekből felépülő gazdasági rend komplexitását is.¹ A modern társadalom a piaci koordináció megteremtésével az egyének közötti személytelen kapcsolatokon alapuló komplex gazdasági rendszert hozott létre. A modern gazdaság ily módon képes a gazdasági tranzakciók bizonytalanságának redukálására a gazdasági komplexitás redukciója nélkül. A személytelen kapcsolatokon alapuló gazdasági tranzakciók azonban nem támaszkodhatnak többé a személyes kapcsolatokra épülő bizalom bizonytalanságot redukáló szerepére. A modern gazdaságban az egyének közötti tranzakciók stabilizálásához a személyes kapcsolatokon nyugvó bizalmat a pénzbe vetett bizalommal helyettesítik: a pénzbe vetett bizalom lép a közösség tagjai iránt érzett személyes bizalom helyére.²

Az eladók és a vevők közötti személytelen kapcsolat feltételezése azonban inkább elméleti posztulátum, mint valóság. A piacot tényleges működésében az egyes gazdasági szereplők társadalmi kapcsolatainak, a piac társadalmi beágya-

¹ Vö. Niklas Luhmann, *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion Sozialer Komplexität*, Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1968, 44.o.

² „Ennélfogva a pénz révén az egyes számára az egész gazdasági rendszer komplexitása szöszterint teljességgel kézzel megfoghatóvá válik....A mechanizmus működőképessége azonban előfeltételezi azt, hogy a pénz maga bizalmat élvez.” (Niklas Luhmann, i.m. 45–46.o.) „Akinek pénze van, annak nem kell másokban megbíznia. A pénz intézményébe vetett általánosított bizalom helyettesíti a bizalom igazolásának azt a megszámlálhatatlanul sokféle és fáradságos módját, amely szükséges volt ahhoz, hogy egy kooperatív társadalomban egy globális aktus révén biztosítsák a létszükségletek kielégítését.” (Uo. 48.o.)

zottságának a szerepe nem elhanyagolható.³ Ha abból indulunk ki, hogy a piaci tranzakcióknak költségei vannak, akkor megvizsgálhatóvá válnak a piac társadalmi peremfeltételeinek gazdasági hatásai: a piac társadalmi beágyazottságának éppen adott sajátosságai növelhetik vagy csökkenthetik az árucseréi tranzakciós költségeit. A kapitalista gazdaságban a termelési és szabályozási folyamatok tartalma és intézményesülési formái változnak, tehát a piac is változik. Az ipari társadalom átalakulása információs társadalommá a kapitalizmus mindezidáig legutolsó, igen jelentős formaváltozása.⁴

Tömeges testreszabás (mass customization)

Az információs társadalom létrejötté a gazdaság vonatkozásában az információs technológiának a termelés és szabályozás folyamataiba való behatolását jelenti. Az információs technológia alkalmazása a gazdasági szereplők számára lehetővé teszi a tömegtermelés paradigmájának meghaladását. Az ipari technológiára és a hierarchizált nagyüzemre épülő tömegtermelés egyes vonásaiban – különösen a rugalmas specializáció technológiájával szembeállítva⁵ – közel esett a piacot személytelen kapcsolatok rendszereként bemutató elméleti modellhez. A sztenderdizált termékeket előállító, a munkafolyamatokat homogén egységekre bontó tömegtermelésben mind a termékek, mind a munkaerő, mind a fogyasztó egyes egységei egymással helyettesíthetővé váltak. A tömegtermelési rendszert jól reprezentálják Henry Ford szavai: „Gépkocsikat úgy kell csinálni, hogy az egyik gépkocsi olyan legyen, mint a másik, mindegyik legyen egyforma, a gyárból úgy jöjjenek ki, hogy egyformák legyenek – mint ahogyan a tűgyárban előállított egyik tű olyan, mint a másik, és a gyufagyárban előállított egyik gyufa olyan mint a másik.”⁶

Ez a piac nem igényli a szereplők közötti személyes kapcsolatokat és személyes bizalmat. Ha az egymással versengő termelők termékei nem különböznek egymástól, s a fogyasztók számára viszonylag kis információs költséggel egymással jól összehasonlíthatóak, akkor a termelők rákényszerülhetnek arra, hogy a vevőkért árak csökkentésével vetélkedjenek, s ezzel profitjukat csökkentsék. E hatást ellensúlyozandó a nagyvállalatok igyekeztek termékeiket márkanévvel

³ Vö. Mark Granovetter, „Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness”, *American Journal of Sociology* 91. köt. 3.sz., 1985. november, 481–510.o.

⁴ Vö. Manuel Castells, *The Information Age: Economy, Society and Culture*, I–III. kötet, Cambridge, MA és Oxford: Blackwell, 1996, 1997, 1998.

⁵ E szembeállításához vö. Michael J. Piore és Charles F. Sabel, *The Second Industrial Divide*, New York: Basic Books, 1984.

⁶ Henry Ford szavait idézi az Alfred D. Chandler Jr. által szerkesztett *Giant Enterprise: Ford, General Motors, and the Automobile Industry* kötet, New York: Harcourt, Brace, and World, 1964, 28.o.

révén differenciálni, s ezzel a személytelen, atomizált szereplők közötti versenyt a márkanevek által megszemélyesített eladók monopolisztikus versenyévé változtatni.

A tömegtermelés globális piacokat hozott létre. A tömegtermékeket előállító nagyvállalatok gazdasági sikerei piacaik méreteitől függtek: a skálahozadék (economics of scale) alkalmazásához kötődő versenyképesség nagy termelési szériákat és nagy fogyasztói piacokat igényelt. A tömegtermelés a nemzeti határokon és a lokális közösségeken túlnyúló globális piacokat teremtett. Ezek az új, személytelen kapcsolatokra épülő globális piacok ugyanakkor nem a lokális közösségek felbomlásán keresztül, hanem azok felett, azokat meghagyva, egy másik dimenzióban jöttek létre. A személyes kapcsolatokra épülő lokalitást nem veszélyeztette a tömegtermelés globalitása, már csak azért sem, mert a tömegtermelés különböző központjai az egyes lokalitásokhoz kapcsolódtak.

Az információs társadalom kialakulása, az információs technológia behatolása a termelésbe a tömegtermelést mindkét fentebb jelzett vonatkozásában átalakította. Az információs technológia lehetővé tette a tömegtermelés termékeinek egyénítését. A piaci versenyben a termelők most már termékeik testreszabásával, a fogyasztók egyéni, egymástól eltérő preferenciáinak kielégítése révén kísérhetnek meg piaci előnyökhöz, növekvő piaci részesedéshez jutni. A fordizmust felváltó új korszak szellemét jól érzékeltetik Jeff Bezos szavai: „Ha 3 millió ügyfelem van a Hálón, akkor 3 millió üzletre van szükségem a Hálón.”⁷

A tömegfogyasztó az új termelési és piaci paradigmában egyénített, személyes fogyasztóvá válik, akivel az eladónak a piaci verseny nyomása alatt személyes kapcsolatokat kell kiépítenie. Az eladó és vevő közötti bizalom jelentősége ezzel felértékelődik. Az információs technológiára épülő, a termékek tömeges testreszabását megvalósító új termelési és szabályozási paradigma a piac működésében a pénzbe vetett személytelen bizalom érvényesülését kiegészíti a személyességre való törekvéssel. E két tendencia eredőjeként a piac most már a személytelen személyesség elvét követi. Az információs technológia továbbá lehetővé teszi olyan globális virtuális közösségek kialakulását, amelyek már veszélyt jelenthetnek a lokalitáshoz kötődő személyes kapcsolatok rendszerére. Az alábbiakban e két problémát tárgyaljuk.

⁷ Jeff Bezos az Amazon.com vezető menedzsere. Szavait idézi Ben J. Schafer, Joseph A. Konstan és John Riedl, „Electronic Commerce Recommender Applications”, *Journal of Data Mining and Knowledge Discovery* 5. évf. 1-2. sz., 115.o., ld. <http://www.cs.umn.edu/Research/GroupLens/research.html>.

Elektronikus kereskedelem (e-commerce)

Az elektronikus kereskedelem (e-commerce) lehetővé teszi a fogyasztó számára, hogy csökkentse a kínálati oldallal kapcsolatos információk megszerzésének költségeit. Másrészt viszont az eladók is igen olcsón juthatnak információhoz a vevők egyéni preferenciáiról. A vevők például kereső programok (search engine-ek) használatával kereshetik meg a keresett termék legolcsóbban kínált változatát, az eladók pedig számítógépes elemző programok futtatásával juthatnak adatokhoz vevőik személyes preferenciáiról, vásárlási szokásairól.⁸

Az elektronikus kereskedelemről a hatékonyság növelését várják, mivel az csökkenti a csere és a keresés tranzakciós költségeit, javítja a keresleti oldal informáltságát, s növeli a versenyképességet a kínálati oldalon.⁹ Ha a vevők informáltsága megnő, akkor az azonos termékek árai közelítenek a piacon található legalacsonyabb kínálati árhoz, növelve ezzel a fogyasztói többletet, a fogyasztó jólétét. Mivel azonban az információs technológia nem csupán a vevőnek az eladóról szerzett információit növeli meg, hanem az eladónak a vevőről szerzett tudását is, a fogyasztó jólétének növekedése bizonytalanná válik. Az eladó ugyanis a vevő egyéni preferenciáiról begyűjtött információkat felhasználva képes lehet arra, hogy más és más vevővel szemben más és más árat érvényesítsen (árdiszkrimináció), illetve a termékdifferenciálás és az egyéni testreszabás stratégiáját követve a kínálati oldal szereplőit megnehezíthetik a fogyasztók számára a termékek összehasonlítását, csökkentve ezzel a piac átláthatóságát.¹⁰ Az

⁸ Vö. Corinna Schulze és Jeffrey Baumgartner, „Don't Panic! Do E-commerce. A Beginner's Guide to European Law Affecting E-commerce”. Kiadta a European Commission's Electronic Commerce Team (Information Society Directorate General), 2000–2001, 10.o., ld. http://europa.eu.int/ISPO/ecommerce/books/dont_panic.pdf. – „A célzott hirdetések létrehozása során az eladók többé nem ütköznek a nyers demográfiai adatok korlátaiba. Most már a cyberközösségek és az online érdekcsoportok a fogyasztókat a korábbiakhoz képest sokkal aprólékosabban szegmentált csoportokba tagolják.” (Soon-Yong Choi, Dale O. Stahl és Andrew B. Whinston, „Electronic Payments and the Future of Electronic Commerce”, Center for Research in Electronic Commerce, University of Texas at Austin, 1997, ld. <http://cism.bos.utexas.edu>.)

⁹ Vö. Varun Grover and Pradipkumar Ramanlal, „Six Myths of Information and Markets: Information Technology Networks, Electronic Commerce, and the Battle for Consumer Surplus”, *MIS Quarterly* 23. köt. 4. sz., 1999. december, 465–495.o., és Jonathan Coppel, „E-commerce: Impacts and Policy Challenges” (2000), ld. <http://www.oecd.org/eco/eco>, 14.o.

¹⁰ Yannis Bakos, „The Emerging Role of Electronic Marketplaces on the Internet”, *Communications of the ACM*, 41. köt. 8.sz., 1998 augusztus, 9.o. – Varun Grover és Pradipkumar Ramanlal, „Playing the E-Commerce Game”, *Business & Economic Review* 47. köt. 1.sz., 2000. október–december, 9–14.o.

elektronikus kereskedelem kiélezi ugyan az eladók vevők iránti versenyét, de e versenyben az eladók nem eszköztelenek, s törekedhetnek arra, hogy a testreszabás és az árdiszkrimináció révén biztonságos és jövedelmező piaci szegmenseket hasítsanak ki maguknak.¹¹ Az elektronikus kereskedelem tehát nem feltétlenül eredményez sűrűlődsmentes, tökéletes piacot.¹²

A kínálati oldalon a túlélés kényszere megköveteli a keresleti oldalon álló szereplőkkel való személyes kapcsolattartást, a kínált tömegtermék és/vagy szolgáltatások személyre szabását, a személyes személytelenség elvéhez igazodást. Ez a folyamat egyúttal új elemmel terheli meg a piaci szereplők közötti bizalmat: a vevőknek bízniuk kell abban, hogy az eladók nem használják fel tetszésük szerint a róluk gyűjtött információkat. Az információs technológia alkalmazásának következtében az eladók és a vevők közötti kapcsolat több, mint gazdasági szerződés. A gazdasági tranzakciók során az eladó olyan, a vevő személyéhez kötődő információkhoz juthat, amelyek felhasználását egy a vevő és az eladó közötti társadalmi szerződés szabályozhatja.¹³

¹¹ „A piaci folyamatoknak ez az értelmezése egy skála két szélső pontját írja le: az egyik a tökéletes árdiszkrimináció, amikor a kínálati oldal szereplői a teljes fogyasztói többletet elsajátítják és a piacok a legkevésbé hatékonyak; a másik a tökéletes verseny, amikor a piacok a leghatékonyabbak, mert a többlet teljes egészében a fogyasztóknak jut. Minthogy a valóságban az eladók és a fogyasztók ellentétes motivációit tételezhetjük fel, a legtöbb piac e két szélsőség között található. Az ellentétes erők játéka határozza meg a tényleges piaci szerkezetet. Például, a termékek homogenizálása megnöveli helyettesíthetőségüket, és a keresés költségeinek csökkenése lehetővé teszi a vásárlás során az árak összehasonlítását. Ennek eredményeként a piac hatékonyabb lesz. Megfordítva, az eladók és vevők közötti információs aszimmetria, valamint a termékekről és az árakról beszerezhető információk költségeinek különbsége kevésbé hatékony piacokat eredményez. Ez utóbbi esetben a fogyasztói többlet egy részét az eladók sajátítják ki, minthogy az árak nem a piaci erők eredőjeként, hanem az eladóknak a vállalati hierarchiában hozott döntései alapján jönnek létre.” (Varun Grover és Pradipkumar Ramanlal, „Six Myths of Information and Markets”, id. hely.)

¹² Túlzott optimizmusról árulkodnak tehát Mark Kvamme-nak, a USWeb/CKS elnökének szavai: „Michael Dellnek, a Dell Computer alapítójának mondását parafrázálva, az Internet eredménye a ‘nulla változó költségű tranzakció, ennél csupán egy dolog lenne jobb, a gondolatátvitel’.” (John W. Cioffi, „Analytical Summary and Report”, elhangzott a *Digital Economy in International Perspective* konferencián, Washington, D.C., 1999. máj. 27. ld. <http://e-conomy.berkeley.edu/events/deip/summary.htm>.)

¹³ „Magától értetődőnek tűnik, hogy a Háló csereviszonyai mind gazdasági, mind társadalmi szerződést magukban foglalnak. Az eladóval kötött gazdasági szerződést a javak és a szolgáltatások pénzre való cseréje jellemzi. Mivel az eladó a fogyasztó engedélye vagy tudta nélkül a fogyasztóra vonatkozó személyes információkhoz juthat, ez az információcsere nem része a quid pro quo-n alapuló tranzakciónak, és így egy társadalmi szerződés körébe esik.” (Donna L. Hoffman, Thomas P. Novak és Marcos A. Peralta, „Information privacy in the marketplace: Implications for the commercial uses of anonymity on the Web”, *Information Society* 15. évf. 2. sz., 1999. április-június, 133.o.)

A mobil kereskedelem (m-commerce)

A mobil kereskedelem az elektronikus kereskedelem egyik változatának tekinthető. A mobiltelefon sajátos eszközként illeszkedik a személytelen személyességet megteremtő tömeges testreszabás piaci folyamataiba. A mobiltelefon egyrészt lehetővé teszi az eladó és vevő közötti „személyes” kommunikációt. A mobiltelefon személyesebb és közvetlenebb kapcsolatot teremt a piaci szereplők között, mint az Internet.¹⁴ Másrészt a kínálati oldalon álló piaci szereplők felhasználhatják a mobiltelefon azon tulajdonságát, hogy a mobiltelefon jelzései alapján a készülék hordozójának térbeli elhelyezkedése pontosan meghatározható. A mobiltelefon segítségével az eladók a tömegtermelés termékeit a lokalitás dimenziója mentén képesek testreszabni.¹⁵

A mobil-kereskedelem e sajátosságát Funk a lefedettség és a gazdagság (reach and richness) terminusaiban értelmezi. Eszerint a helyfüggő szolgáltatások a rögzített internetes szolgáltatásokhoz képest átváltást tesznek lehetővé a lefedettség és a gazdagság között. A térben rögzített terminálok tartalmában gazdagabb információkat szolgáltatnak mint a mobiltelefonok, de az információk elérhetősége, az igénybevétel kiterjedtsége szűkebb: a mobil eszközökkel bármely pillanatban, bármely helyen, éppen a helyhez kapcsolódóan változó szükségleteinknek megfelelően juthatunk információhoz, vásárolhatunk javakat, szolgáltatásokat.¹⁶

¹⁴ M. Rao idézi egy menedzser szavait: „Az Internet világában tanultak egy része alkalmazható a vezeték nélküli világra, de a vezeték nélküli felhasználói környezet közvetlenebb, személyesebb és türelmetlenebb...” (Madanmohan Rao, „Internet ushers in fourth wave of banking and finance innovation”, *EM-Wire* 2001. március 27.)

¹⁵ Elemzők és mobil szolgáltatók egyaránt felhívják a figyelmet a mobil eszköznek a lokalitáshoz kötődő felhasználási lehetőségeire. „A hálózatok tudják, ki vagy és hol vagy. Ez hatalmas cselekvési lehetőségeket kínál.” (Madanmohan Rao, „Asia Leads World In Wireless Internet Technology, Markets”, *EM-Wire* 2001. április 5.) – „A kereskedőknek a tranzakcióknál messzebbre kell látniuk. Például, a mobiltelefonok bárhol elérik a fogyasztókat. Az eladók személyre szabott figyelmeztetésekkel ápolhatják a vevői lojalitást, megteremthetik olyan helyhez kötődő szolgáltatások nyújtásának a lehetőségét, amelyek a fogyasztókat vásárlásra ösztönzik, és márka-tudatosságot építhetnek opt-in hirdetésekkel.” (Michael Pastore, „M-Commerce? Maybe M-Games? Yes”, *M-Commerce Times* 2000. szeptember 17., ld. <http://www.mcommercetimes.com/Marketing/58.>) – „A hirdető pontosan azokat érheti el, akiket el akarnak érni, pontosan azon a helyen, ahol el akarják őket érni – és gyakran közvetlen válaszreakciókat kapnak.” (*The Economist*, „Ring in the new”, 1999. október 9. [„Telecommunications”, 28-29.o.]) – „A mobil Internet eszköz kényelmes módja lesz annak, hogy a helyi információkkal és szolgáltatásokkal kísérletezzenek. A helyi lényegében olyan keresési paraméter lesz, amely szűkíti a felhasználónak juttatott információkat. A mobil eszközök visszahelyezik jogaiba a geográfiát az Interneten.” (*The Economist*, „Geography and the net. Putting it in its place”, 2001. augusztus 24.)

¹⁶ „A ‘lefedettség’ (reach) és a ‘gazdagság’ (richness) közötti átváltás a helyfüggő szolgáltatások kritikus mozzanata. A helyspecifikus információ éppen olyan könnyen megszerezhető a rögzített vonalú Internetről, mint a mobil Internetről. Repülőjegyeket, hotelszobákat és bérautókat az asztali szá-

A mobiltelefonon keresztül továbbá az eladók bármilyen helyen és bármely pillanatban elérhetik a vevőket. Ez lehetővé teszi a lokalitáshoz szabott marketing stratégiák alkalmazását. Ugyanakkor e lehetőség valóra váltása korlátokba is ütközik: a vevő bombázása a lokalitáshoz kötött vásárlási információkkal a mobil eszközökön keresztül megsértheti a vevő magánszférájának határait. A vevő a mobil marketingnek az intim szférába betolakodó személytelen személyességével szemben védeni fogja személyességének határait. Ez azt jelenti, hogy csak olyan cégek élhetnek majd a mobil marketing eszközeivel, amelyeket a fogyasztó felhatalmaz erre, s csak abban a körben, amelynek határait a fogyasztó állapítja meg.¹⁷ A másik korlát, amellyel a mobil eszközökön révén a lokalitáshoz kötődő tömeges testreszabási stratégiának szembe kell néznie, az információs túlterheltségből származik. A mobil eszközök révén hálózatokba kapcsolódó egyének rákényszerülnek arra, hogy szelekciós mechanizmusok alkalmazásával redukálják az információs túlterheltségből származó komplexitást.¹⁸

Lokalitás versus globalitás

Az információs technológia révén olyan globális hálózatok jöhetnek létre, amelyek most már nem a lokalitás felett, hanem a lokalitásba behatolva, azt átalakítva működhetnek. Az Internet egyre inkább képes arra, hogy az egymással kapcsolatba lépő piaci szereplők közötti személytelen viszonyt a személyesség dimenziójával gazdagítsa. A hálózati egyéneket a személytelen személyesség viszonyai kapcsolják össze. Ez az új személytelen személyesség versenyezhet a lo-

mítógépen is le lehet foglalni, és a helyi bárokkal, éttermekkel, áruházakkal valamint vonatokkal kapcsolatos információk is megszerezhetők az asztali számítógép segítségével. A különbség az ilyen típusú foglalások és információk és a másfajta típusú információk között abban rejlik, hogy terveink gyakran változnak, miközben egy specifikus helyen vagyunk. Ilyenkor egy olyan nagy lefedettséget biztosító eszköz mint a mobiltelefon szükséges ahhoz, hogy új információkat szerezzünk, vagy új foglalásokat tegyünk. Ily módon a helyspecifikus információ egyedi sajátossága az, hogy nagy lefedettséget igényel.” (Jeffrey L. Funk, „The Mobile Internet Market: Lessons from Japan’s i-mode System” [2000], http://e-conomy.berkeley.edu/conferences/9-2000/EC-conference2000_papers/Funk.pdf, 6.o.)

¹⁷ „...a mobil e-kereskedelem érdekes lehetőségekkel rendelkezik, de a fogyasztók elidegenítésének is igen erős eszköze lehet. Csak óvatosan szabad a helyhez kötődő technológiát arra használni, hogy az embereketvételi ajánlatokkal célozzuk meg a telefonhívásokon keresztül. Senki sem akar vacsorája kellős közepén erőszakos vételi ajánlatokat hallgatni. Nem számít, mennyire pontosan célzott az üzenet, ha rossz időpontban hangzik el. A drótnélküli eszközök ezt lehetővé teszik. Az m-kereskedelemnek vannak lehetőségei. De ugyanúgy, mint más új technológiák esetében, a helyes használatához tudni kell a különbséget aközött, mikor tesszük elégedetté a fogyasztót és mikor bosszantjuk fel.” (Grant Buckler, „Mobile users want service, not pitches”, *Computing Canada* 27. évf. 3.sz., 2001. február 9., 21.o.)

¹⁸ Ilyen, az információs túlterheltséget csökkentő egyéni stratégiákat mutat be Carsten Sørensen, „Don’t call us, we’ll call you” (*LSE Magazine*, 2001. nyári szám, magyar fordítását ld. http://21.sz.phil-inst.hu/ktar/sorensen_lse.htm.)

kalitáshoz kötődő személyességgel, és ki is üresítheti, visszaszoríthatja azt. A globális virtuális közösségek személytelen személyessége veszélyeztetni látszik a lokális közösségek személyes kapcsolatrendszerét. De valóban ez a helyzet?

Van Alstyne és Brynjolfsson elemzése szerint az információs technológia által kinyitott virtuális és globális tér, amely jelentősen csökkenti a globális kapcsolat-felvétel tranzakciós költségeit, egyúttal elszegényítheti a lokális kapcsolatokat. „Ily módon a közösségeknek a földrajzi határokon túlnyúló összeolvadási folyamatában a lokális heterogenitás utat engedhet a virtuális homogenitásnak.”¹⁹

Ennek oka az, hogy a kapcsolatok megteremtésének és fenntartásának erőforrásai szűkösek. Az egyének felszabadulása az érintkezés lokális, térbeli korlátai alól a lokális kapcsolatok felszámolódását, visszaszorulását is eredményezheti.²⁰ A személytelen személyességre épülő homogén virtuális közösségek javíthatják tagjaik gazdasági teljesítményét, a lokális heterogenitást áthidaló közvetlen személyes kapcsolatok gyengülése azonban veszteséggel is jár, érvelnek a szerzők.

E balkanizálódásnak nevezett folyamatnak szerintük a szereplők preferenciáinak változása szabhat gátat: ha az egyének többre értékeli a heterogenitást, mint a célok homogenitását, akkor a lokalitás heterogenitása felértékelődhet a homogén célokhoz kötődő globális és virtuális közösséggel szemben.²¹

Ez az elemzés azonban nemcsak a kapcsolatok kiépítéséhez és működtetéséhez szükséges erőforrások szűkösségét tételezi fel, hanem a globális kapcsolatok iránti bizalmat is adottnak veszi, továbbá az Internet által lehetővé tett kapcsolatokat a lokalitáson kívül állóként előfeltételezi. Márpedig az információs technológia révén fenntartott kapcsolatokat nem csupán a virtuális, hanem a lokális közösségi szálak erősítésére is felhasználhatják, és fel is használják.²² A helyhez

¹⁹ Marshall V. Alstyne és Erik Brynjolfsson, „Electronic Communities: Global Village or Cyberbalkans?” (1997), ld. <http://web.mit.edu/marshall/www/papers/CyberBalkans.pdf>, 4.o.

²⁰ „Amikor a geográfia nem korlátozza többé az interakciókat, akkor az emberek olyan egyéb kritériumok alapján válogathatják ki ismerőseiket, mint a közös érdekek, a státusz, a gazdasági osztály, az akadémiai tudományterület, vagy az etnikai csoportok. Az eredmény könnyen a balkanizálódás növekedése lehet, olyan dimenziók mentén, amelyek sokkal lényegesebbek, mint a geográfia.” (Alstyne és Brynjolfsson, i.m. 5.o.) – „Az Internet elősegítheti az egyének és a csoportok de facto kivonulását közvetlen földrajzi környezetükből. Mivel az idő korlátozott, ha az emberek több időt fordítanak az online közösségekben folytatott interakciókra, szükségképpen kevesebb időt fordítanak a földrajzi közösségekkel vagy éppen a családtagokkal kapcsolatos interakciókra.” (Uo.)

²¹ „Nagyobb kapcsolódási készségével a sokféleség és az esetlegesség iránti igény csökkenti az interakciók balkanizálódását.” (Alstyne és Brynjolfsson, i.m. 17.o.)

²² Wellman több tanulmányában érvel úgy, hogy az Internet erősítheti a személyes és lokalitáshoz kötődő kapcsolatokat. Vö. például Barry Wellman, „Computer Networks As Social Networks”, Science 2001. szeptember 14., 2031–2034.o. – Barry Wellman és Keith Hampton, „Living Networked in a Wired World”, *Contemporary Sociology* 28. évf. 6.sz., 1999. november, 648–654.o. – Keith N. Hampton és Barry Wellman, „Long Distance Community in the Network Society. Contact and Support Beyond Netville”, *American Behavioral Scientist* 45. évf. 3.sz., 2001. november, 477–496.o.

kötött információs technológia tehát a lokalitásban szétszórt kapcsolatokat is fenntarthatja. Ezen túlmenően, a mobiltelefon használata is hozzájárulhat a lokalitás iránti nyitottság erősítéséhez. Egyrészt, a mobiltelefon ösztönzi a lokális és személyes kötődések megerősítését, miközben alacsonyan tartja az érintkezés költségeit. Az e-mail is alkalmas lehet személyes és helyi kötődések megerősítésére, és a mobiltelefon is alkalmas lehet globális kapcsolatok ápolására. A mobiltelefon ugyanakkor nem versenyezhet az e-maillal a globális és virtuális kötődések ápolásában: az utóbbi használatának költségei nem érzékenyek a távolság változásaira, míg az előbbi költségei igen. Ugyanakkor a mobiltelefon alkalmas lehet a személyes és lokális kapcsolatok megerősítésére. A mobiltelefon által létesített beszélgetések az élőhang személyessége révén megerősíthetik a személyes kapcsolatokon alapuló hálózatokat. Ez a hatás kevésbé fontos a virtuális közösségek közötti szálak megerősítése szempontjából. A mobiltelefon az SMS révén is a személyes kapcsolatokat erősíti, éppen azért, mert üzenetei tartalmilag korlátozottak, szemben az e-mailben közölhető tartalmak korlátlan lehetőségeivel. Az SMS funkciója nem feltétlenül fontos tartalmak közlése, hanem a kapcsolat fenntartásának gesztusa. A mobiltelefon továbbá képes a kapcsolatok fenntartásához szükséges erőforrások szükségességének csökkentésére. A mobil aktor térbeli mozgása során olyan időmennyiséget fordíthat lokális kapcsolatainak ápolására, amely egyébként nem hasznosulna.²³

Az elektronikus pénz (eMoney)

Az elektronikus pénznek nem az a sajátossága, hogy lehetővé teszi a gazdasági szereplők számára a különböző bankoknál nyitott számlák kölcsönös jóváírásán alapuló pénzköltést, mutat rá White.²⁴ Ez, mint írja, már a 13. században lehetséges volt. Ami változott, az az egyes betétek közötti pénzmozgás engedélyezésének módja. Az 1200-as években a számlák közötti pénzmozgáshoz, tehát a fizetéshez, a tranzakciókban résztvevő szereplőknek személyesen találkozniuk kellett a bankárral, s élőszóban kellett engedélyt adniuk a kifizetésre. Az 1300-as évektől a pénzmozgások jóváhagyásának folyamatában az írásban adott nyilatkozat felválthatta a szóbeli közlést. Az írásbeliség terjedésével már nem volt szükség a felek személyes találkozására, s ez jelentősen csökkentette a pénzmozgatás tranzakciós költségeit. Az elektromos telegráf bevezetése azután az

²³ A töredékidők mobil eszközök révén történő hasznosításának lehetőségét elemzi Laki és Palló a tudományos munka vonatkozásában. Vö. Laki János és Palló Gábor, „A tudományos kommunikáció átalakulása”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *Mobil információs társadalom* c. kötetben (Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001), 108.o.

²⁴ Lawrence H. White, „The Technology Revolution and Monetary Evolution” (1996), ld. www.cato.org/moneyconf/14mc-7.html.

1900-as évektől kezdődően megteremtette a távolból, azonnali hatállyal és papír nélkül történő pénzáttalások lehetőségét. Az információs technológia alkalmazásán alapuló elektronikus pénz tovább csökkenti a pénzmozgások költségeit, írja White.

Az információs technológia tehát nem csupán az elektronikus kereskedelem, hanem az elektronikus pénz előtt is megnyitja az utat. Az elektronikus pénz azért válhat a papírpénz kiegészítőjévé vagy helyettesítőjévé, mert használata olcsóbb és kényelmesebb lehet. Az elektronikus pénzt nem kell szállítani, nehezebb ellopni. Ugyanakkor az elektronikus pénz csak akkor terjedhet el, ha a gazdasági aktorok bíznak benne, ha tehát elfogadják, illetve, ha a pénzmozgások során megőrizhető a kifizető anonimitása.²⁵ Az elektronikus pénz kialakulása olyan spontán folyamat, amely megkérdőjelezheti az állam szerepét a pénzteremtés folyamatában. Elektronikus pénzt teremthetnek magánbankok, magánszemélyek, magánvállalkozások. Többen lehetségesnek tartják, hogy az elektronikus pénz térnyerésével megvalósul Hayek javaslata az állami pénzt kiszorító magánpénzek versenyéről.

A pénz a 21. században bizonyosan legalább annyira különbözni fog a jelenlegi század pénzétől, mint amennyire a mi pénzünk különbözik a megelőző századétól. Mint ahogyan az aranyra vissza nem váltható papírpénz a fém pénzre visszaváltható papírpénz helyére lépett, a jövőben azok az elektronikus úton kezdeményezett számlajóváírások és hitelek lesznek a meghatározó fizetési módok, amelyek megteremtik az állam által kibocsátott fizetési eszközökkel versengő privát pénz lehetőségét.²⁶

²⁵ „A létező papírpénz kétségkívül kényelmetlen (használata fizikailag körülményes, szállítása és felhasználása nehézkes, könnyen ellopható) és folyamatosan veszít ‘piaci részesedéséből’ más olyan fizetési rendszerekkel szemben (csekk, hitelkártya, elektronikus átutalás), amelyek jobban kielégítik az elektronikus kereskedelem modern világának igényeit. E hátrányoktól eltekintve azonban a készpénz meglehetősen egyszerű dolog: hordozható, azonnal felismerhető, mindenki azonnal elfogadja anélkül, hogy jelentkeznének a más fizetési rendszerek esetében felmerülő költségek, és teljesen anonim. Minden olyan készpénzforma, amely képes megőrizni ezeket a tulajdonságokat és egyúttal felhasználható az elektronikus kereskedelem világában, rendkívül vonzóak bizonyul majd. Létrehozóinak pedig jelentős összegű pénzt hoz, legyen ez a pénz digitális vagy más fajta.” (David G Post, „E-Cash: Can’t Live With It, Can’t Live Without It”, *American Lawyer* 1995. február, ld. http://www.cli.org/Dpost/x0008_ECASH.html.)

²⁶ Jerry L. Jordan (President and CEO, Federal Reserve Bank of Cleveland) szavait idézi Turk (Geoffrey Turk, „Money and Currency in the 21st Century”, 1997. július, ld. <http://www.goldmoney.com/futuremoney.html>). Hasonlóképpen: „A modern társadalmak már régóta alkalmazkodtak ahhoz a tényhez, hogy a pénzt az állami kényszer teremti és nincsen más belső beváltható értéke mint az, hogy a törvény kényszere nyomán a hitelező köteles elfogadni azt bármely általa vagy adósai által támasztott és még nem teljesített követelés teljesítésére. Az elektronikus kereskedelem kialakulása egy újabb evolúciós szinthez vezethet, egy olyan pénzügyi rendszerhez, amelyben az elektronikus

Ha az elektronikus pénz az állam ellenőrzése alól kiszabaduló magánpénz formáját ölti, akkor ez azt is jelenti, hogy mozgásának nem szabnak korlátot a nemzetállam határai. Az elektronikus pénz a lokalitástól elszakadó, globális, nemzetek feletti pénz lesz.²⁷

Az elektronikus pénz ugyanakkor tekinthető a lokalitáshoz kötődő, a lokalitás dimenziója mentén kialakuló tömeges testreszabáshoz igazodó fizetési eszközként is. E funkciójában az elektronikus pénz olyan mikro-tranzakciók eszköze lehet, amelyre más pénzforma nem, vagy csupán nagyobb költséggel alkalmas.²⁸

A digitális készpénz ideális a mikro kifizetéseként ismert, a 10 dollár értéket meg nem haladó tranzakciók számára. A hitelkártyával vagy elektronikus átutalásokkal teljesített mikrokifizetések általában nem gazdaságosak, elsősorban azért nem, mert e tranzakciók működési költségei magasak. A digitális készpénz lehetővé és pro-

pénznek nem lesz többé feltétele a jogilag érvényes fizetési eszközre való átváltása. Lesz olyan elektronikus pénz, amelyet az állam garantál, és lesz olyan, amelyet olyan magánkibocsátók, akik élvezik a piac abszolút bizalmát. Ilyen magánkibocsátók biztonságosabbnak tűnhetnek, mint sok állam (mint ahogyan már ez az eset a nemzetközi kötvénypiacokon). A végső elektronikus pénz nem tartozna egy országhoz sem és meghatározott arányokban korlátozás nélkül kicserélhető lenne más tradicionálisabb fizetési eszközökkel. Ez a pénz lehetne egy egészen új fizetési eszköz, saját névértékkel – a 'kibernetikus tallér' – visszautalva a korai transzeurópai fizetési eszközökre és az amerikai dollár elődjére." (Andreas Crede, „Electronic Commerce and the Banking Industry: The Requirement and Opportunities for New Payment Systems Using the Internet”, JCMC 1. évf. 3. sz., 1995. december, ld. <http://www.ascusc.org/jcmc/vol1/issue3/crede.html>.)

²⁷ „Az eredmény valószínűleg egy olyan új, globális kereskedelmi piac létrehozása lesz, amely megengedi azt, hogy az árukat a helytől függetlenül elektronikus úton rendeljék meg és fizessék ki. Ez új intézményi struktúrák kialakítását, és a fennálló elavult jogi és kereskedelmi rendszerek változását teszi szükségessé.” (Crede, i.m.) – „...a digitális pénzt nem korlátozzák nemzeti határok. Először, a digitális pénzt használó személyek transznacionálisak, mivel az Interneten bárhol vásárolhatnak javakat és szolgáltatásokat. Másodszor, a digitális pénzt kibocsátó bankok transznacionálisak, mert nem csupán az amerikai bank, hanem más bankok is kibocsáthatnak dollár alapú digitális pénzt. Másik pépen fogalmazva, a digitális pénz keresletének és kínálatának nincsenek nemzeti határai.” (Tatsuo Tanaka, „Possible Economic Consequences of Digital-Cash”, *First Monday* 1996. március, ld. http://www.firstmonday.dk/issues/issue2/digital_cash/index.html.)

²⁸ „A fogyasztók számára a fő vonzerő a kényelem: a kártya használata csökkentené annak szükségességét, hogy feleslegesen érméket tartsanak maguknál olyan kis értékű vásárlásokra, mint újságok, kávé, különböző érmével működő automatákból származó tételek megvétele, és meggyorsítaná a tranzakciókat, mert a fogyasztóknál mindig ott lenne az 'éppen szükséges váltópénz'. A kisebb tranzakciók lebonyolítására az elektronikus pénztárca kényelmesebb lenne, mint a csekk vagy a debit kártya. Mivel a bankszámlától függetlenül működik, az elektronikus pénztárca a felhasználóknak a magánszféra jobb védelmét ígéri, és megszabadítja őket attól, hogy kiadásait csekkönyvben tartásuk nyilván. Az elektronikus pénztárca még a kiadások kordában tartását is elősegíti, mivel a felhasználó csak a kártyán lévő összeget költheti el.” (John Wenninger és David Laster, „The Electronic Purse”, *Current Issues in Economics and Finance* 1. évf. 1. sz., 1995. április, 2.o., ld. http://www.ny.frb.org/rmaghome/curr_iss/ci1-1.html.)

fitábilissá teszi a néhány centes kifizetéseket mind a kifizetést fogadó kereskedő, mind a digitális készpénzt kibocsátó számára. A digitális készpénz egyik érdekes tulajdonsága az, hogy a pénzügyi tranzakciókban a titkosság (privacy) különböző szintjeit engedi meg. A DigiCash elektronikus pénze csupán a tranzakcióban résztvevő kifizető titkosságát (anonimitását) biztosítja. Az a személy, akinek fizetnek, felfedi magát akkor, amikor a kibocsátónál ellenőrzi az elektronikus készpénz valódiságát. A digitális készpénz egyéb fajtái magukban foglalják mindkét fél anonimitását, vagy éppen egyikét sem. Ideális esetben az egyének választhatnak majd e különböző rendszerek között, és eldönthetik, milyen szintű titkosságot szeretnének elérni egyes tranzakcióikban.²⁹

A mobiltelefon maga is alkalmazható a lokalitáshoz kötődő mikro-pénzmozgások közvetítésére. A mobil eszköz olyan elektronikus pénztárcaként funkcionálhat, amellyel a telefon tulajdonosa mikro-kifizetéseket teljesíthet. Nem valószínű ugyan, hogy a mobil eszközök vagy általában az elektronikus eszközök rövid távon kiszorítják a ma cirkuláló egyéb pénzformákat, de feltehető, hogy a mikro-tranzakciók világában a mobil pénzeszköz terjedni fog.³⁰

Prognózisom szerint a belátható jövőben ezek az új fizetési eszközök csupán a gazdaság kis és mikro-tranzakciókat használó részére gyakorolnak majd jelentősebb hatást. Hacsak a jogi szabályozás nem változik jelentősen, a fogyasztók, akiknek debit és hitelkártyás tranzakcióit védik a jogi szabályok, e kártyákat fogják nagyobb összegű kifizetések céljaira használni. Végül is miért használják elektronikus készpénzt, amikor használhatok hitelkártyát is, és letilthatom a kifizetést, ha az eladó nem teljesíti azt, amit ígért? Ily módon, az elektronikus pénz viszonylag szerény összehatást gyakorol majd a kereskedelemre, a pénzkínálatra és a gazdaságra. Továbbá, az elektronikus készpénz hasonlóképpen szerény hatást gyakorol majd az adókra és a társadalmi morálra.³¹

Az információs technológia nem csupán a tömegtermelés testreszabását, hanem az áruk és szolgáltatások cseréjét közvetítő pénz testreszabását is lehetővé teszi. A piaci verseny a pénzformák versenyét is jelenti.

²⁹ Turk, i.m.

³⁰ „...az elektronikus pénztárcák feltehetően csupán a rutin tranzakciókban használt kis névértékű fizetési eszközök és érmék töredékét váltják fel, legalább is a belátható jövőben.” (Wenninger és Laster, i.m. 5.o.)

³¹ Michael Fromkin, „The Unintended Consequences of E-Cash” (1997), ld. <http://www.law.miami.edu/~fromkin/articles/cfp97.htm>.

A jelenlegi, térben körülhatárolt piacokon működő nemzeti fizetési eszközökkel és módozatokkal szemben a digitális fizetési eszközöket és rendszereket a sajátos termékekhez és szolgáltatásokhoz, illetve az ezekkel kapcsolatos online közösségekhez és piacokhoz igazodva fogják testreszabni. A területi határokon alapuló pénzpólitikának és szabályozásnak nincsen sok értelme e világméretű virtuális gazdaságban. A digitális fizetési eszköz jövőjét, csakúgy mint bármely más digitális termékét, a piaci kereslet és kínálat határozza majd meg.³²

Ugyanakkor, a nemzeti határokon túlnyúló pénzformák piaci versenye újabb kihívást jelent az állami szabályozás számára is.³³

Összegzés

A személytelen kapcsolatokra, a pénzbe vetett személytelen bizalomra épülő piac az információs technológia alkalmazásával a piaci tranzakciókban a személytelen kapcsolatokat a személytelen a személyesség viszonyaival váltja fel. A tömeges testreszabás piaci paradigmájában a keresleti oldal szereplői nem egymással helyettesíthető személytelen fogyasztó automaták, hanem olyan sajátos preferenciákkal rendelkező személyek, akiknek szükségleteit egyéniségükhöz igazodó módon kell kielégíteni. Az elektronikus kereskedelem eszközei mindezt lehetővé teszik. A mobiltelefon sajátos eszközként illeszkedik a személytelen személyességet megteremtő tömeges testreszabás piaci folyamataiba. A mobiltelefon egyrészt lehetővé teszi az eladó és vevő közötti „személyes” kommunikációt. Másrészt, a mobiltelefon segítségével az eladók a tömegtermelés termékeit a lokalitás dimenziója mentén képesek testre szabni. Az információs technológia a globalitás és lokalitás új viszonyát teremti meg, veszélyeztetve a lokális heterogenitásra épülő kapcsolatrendszereket. A mobil eszközök ugyanakkor szerepet játszhatnak a lokális és személyes kapcsolatok fenntartásában az új globális érintkezési viszonyok között is. Az elektronikus kereskedelem elősegíti az elektronikus pénz térnyerését. Az elektronikus pénz pedig hozzájárul a globális piacok kifejlődéséhez. A mobiltelefon mint az elektronikus pénz egy lehetséges formája ugyanakkor alapvetően a lokalitáshoz és a mikrotranzakciók világához kötött. A modern piacokon nemcsak az áruk, hanem a pénzek is versenyezhetnek egymással. Az információs technológia hatására a termékek tömeges testreszabása kiegészülhet a pénz testreszabásával.

³² Soon-Yong Choi, Dale O. Stahl és Andrew B. Whinston, „Electronic Payments and the Future of Electronic Commerce”, Center for Research in Electronic Commerce, University of Texas at Austin, 1997, ld. <http://cism.bos.utexas.edu>.

³³ A bevételeik növelésében érdekelt államok törekedni fognak az elektronikus pénz ellenőrzésére és szabályozására. A kérdés az, milyen mértékben veszélyeztetni majd e beavatkozás az egyének magánszféráját, a tranzakciók titkosságát. Vö. Post, i.m.

A kommunikációs technológia legújabb lehetőségei, kivált az Internet és a mobil információs eszközök, a tudomány nehezen konceptualizálható új formáiban is elvi jelentőségre tesznek szert. Elvben képesek biztosítani a tudományos (alapvetően természettudományos) tudás egységét, koherenciáját, mégpedig nemcsak technikai értelemben. Egy korábbi írásunkban¹ megmutattuk, milyen bensőséges viszony keletkezett az informális tudományos network és az Internet között, miközben a network már a tudomány legkorábbi időszakában, pl. Tycho Brahe esetén a 16. században is nélkülözhetetlen szerveződési módnak bizonyult. Arra a következtetésre jutottunk, hogy az Interneten szinte a tökéletességig fejlődő informális network hozzájárulhat a klasszikus akadémiai tudomány² formális szervezeti rendszerének felbontásához. Most azt mutatjuk be, hogyan funkcionál az új kommunikáció az átalakult akadémiai rendszerben, melyről némelyek föltételezik, hogy szétbomlasztotta a tudomány hagyományos belső rendjét, felszámolta egységét s a tudományt az igaz tudás letéteményesének kapuőrző (gatekeeper) szerepéből instrumentummá fokozta le.

Először áttekintünk néhány elméletet, melyek a tudomány megváltozott jellegét igyekeznek leírni. Megkíséreljük ezt kiegészíteni saját elgondolásunkkal, melynek központi fogalmát „projektvilágnak” nevezzük, és megkeressük az új kommunikációs technológia szerepét mindezekben az elméletekben. Utána bemutatjuk, hogyan működik az Internet a tudomány egyik sajátos fajtájában, a Nagy Tudományban, és hogy ez a működés hogyan számolja fel a fragmentációt. Végül azt mutatjuk meg, az előadottak fényében milyen változások regisztrálhatók a tudományfilozófia néhány hagyományos témakörében.

¹ Laki János – Palló Gábor, „A tudományos kommunikáció átalakulása”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *Mobil információs társadalom* c. kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 101–109.o.

² Az „akadémiai tudomány” kifejezést itt és a továbbiakban az angolszász szokásnak megfelelően használjuk. Nem csupán az akadémiai intézetek munkáját, hanem a tudományos minősítéssel rendelkező kutatók egyetemeken, illetve kutatóintézetekben végzett, elvi jelentőségű kutatását értjük rajta.

Elméletek

Nagy Tudomány

Csak az atombomba paradox tudományos sikerét követő reflexiók tudatosították, hogy a második világháború során döntő változás következett be a tudomány rendszerében. 1963-ban jelent meg Derek de Solla Price könyve, melyben a „Nagy Tudomány” (Big Science) terminussal ragadta meg a változások lényegét.³ Price már támaszkodott a Nobel-díjas fizikus, Alvin Weinberg 1961-ben megjelent írására, mely igen kritikusan tárgyalta a nagybani (large-scale) tudományt.⁴ Voltaképpen mindketten annak a megfigyelésüknek adtak hangot, hogy a tudomány új korszaka köszöntött be, melynek során nem csak a ráfordítások összege és a tudományban foglalkoztatottak száma növekedett meg példátlanul, hanem a hardver monumentalitása is „az egyiptomi piramisokéhoz és a középkori Európa nagy katedrálisaiéhoz fogható”. Megváltozott a Kis Tudomány tudósáról alkotott kép: „a magányos hosszú hajú zsenié, aki műhellyé átalakított padlásszobában vagy pincehelyiségben senyved, a társadalom kivetettjeként, majdnem teljes szegénységben, és akit csak a benne égő szenvedély űz előre”. A Nagy Tudomány tudósát, Price szerint, a közvélemény olyan személynek látja, „akit Washington kitüntetett, akit a ‘Bostoni körút’ minden kutatóintézete igyekszik megkaparintani, és aki egy elit szellemi közösség tagjaként, sorsdöntő politikai és műszaki kérdésekben hallatja szavát”.⁵ A Nagy Tudomány példáiként Price a Manhattan tervet, az űrrakétákat, a radart és a számítógépet hozta fel. Ámde azt is észrevette, hogy ilyen nagyszabású tudományos vállalkozások már a tudomány korai időszakában is előfordultak: létezett, többek között, Tycho Brahe modellértékű műhelye, Uraniborg.

A második világháború után (főleg a részecskefizikában, csillagászatban és biológiában) egyre több olyan kutatás indult, melyet mérete alapján Nagy Tudománynak lehetett tekinteni, de ez nem járt a Kis Tudomány eltűnésével. Mivel azonban a Nagy Tudomány számos olyan jellegzetességet mutatott a tudomány-szervezés, tudománypolitika és a legszorosabban vett kutatás terén, mely eltért a Kis Tudomány körében tapasztaltaktól, indokoltnak látszik éppen a Nagy Tudományt tekinteni a legújabb tudományos rendszer egyik mintájának. Egy 1992-ben megjelent tanulmánykötet szerzői arra a megállapításra jutottak, hogy itt

³ Derek de Solla Price, *Kis tudomány – Nagy tudomány*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979. A könyv először 1963-ban jelent meg Amerikában.

⁴ Alvin Weinberg, „Impact of Large-Scale Science on the United States”, *Science* 134 (1961), 161–165.o.

⁵ Price, *Kis tudomány...*, 21.o.

nem egyszerűen a nagy méretű vagy igen drága műszerekkel végzett kutatásról van szó (jóllehet ez az elem meghatározó jelentőségű maradt), hanem arról is, hogy a kutatás tárgyát egyre pontosabb mérőrendszerekkel észlelik, egyre pontosabb adatgyűjtéssel és elemzéssel, miközben új intézményi formák, politikai és társadalmi szerveződések jelennek meg. A Nagy Tudomány fő jellegzetességeinek a következőket tartják: 1) Nagymértékű forráskoncentráció egyre kevesebb intézetben. 2) Ezekben az intézetekben egyre specializáltabb tudással dolgozó személyzet működik, s a teoretikus és a műszerépítő mellett színre lép a team-vezető, a laboratóriumi menedzser és a biznisz koordinátor. 3) A tudomány retorikájában megjelenik a társadalmi, politikai célokra történő utalás, az egészségügy, a gazdasági és katonai érdek, azaz az intellektuális relevancia mellett a tudományon kívüli érdekek figyelembe vétele is.⁶

Később részletesen elemezzük a Nagy Tudomány elvi jelentőségét és a kommunikációs technológia hatásait, melyeket az 1992-ben publikált, idézett kötet szerzői csaknem egy évtizeddel ezelőtt még nem vehettek észre.

Állandósult állapot

Price a Nagy Tudományra vonatkozó elgondolását tudományometriai adatokkal hozta összefüggésbe. Kimutatta, hogy a tudomány különféle mutatóinak növekedése egyre gyorsul. John Ziman az 1990-es években megfigyelte, hogy ez a gyorsulás elvileg sem folytatódhat a végtelenségig, és hogy a tudomány valamilyen állandósult állapotba (steady state) került. Ez utóbbi lényege, hogy a fejlett országok nemzeti jövedelmüknek évente körülbelül ugyanakkora hányadát fordítják tudományra, nem pedig a Price-féle növekvő hányadot, mely 2030-ra már elérte volna a GDP 20%-át, ami mégiscsak abszurdum.⁷

Ebben az állapotban a kutatóhelyek akut pénzügyi forráséhséggel küszködnek. Állandó tárgyalásba kerülnek finanszírozóikkal, véli Ziman, melynek következtében a kommunikáció új dimenziót kap. Megjelenik a menedzser a tudomány rendszerében („a kutatási tanácsok és más finanszírozó testületek forrásallokáció helyett forrásmenedzselést végeznek”), mégpedig több ponton. Tevékenysége nem nagyon tér el az üzleti életben forgó menedzserétől, mi több, „a menedzseri funkciók és a tudományos vezetői szerepek összekapcsolódnak”.⁸

⁶ Bruce Hevly, „Reflections on Big Science and Big History”, a Peter Galison és Bruce Hevly által szerkesztett *Big Science: The Growth of Large-Scale Research* c. kötetben, Stanford: Stanford University Press, 1992, 356–357.o.

⁷ John Ziman, *Prometheus Bound: Science In a Dynamic Steady State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

⁸ Uo. 4.o

Az agyonterhelt tudománymenedzserek persze éppúgy függenek az információcsere sebességétől, mint az üzletemberek (a mobil telefon nélkülözhetetlen eszközükké válik). A másik következmény, hogy a tudományt új fogalmak szerint értékelik: input és output indikátorokkal, elszámolhatósággal (accountability), kritikus tömeggel, prioritási jogokkal stb. Ziman szerint a kutatás elválik az oktatástól, az eszközök koncentrálnak és a network segíti a hozzáférést.⁹ Az egész kutatásra jellemzővé válik a finalizáció: „a kutatási programokat specifikus elméleti vagy gyakorlati célnak rendelik alá”.¹⁰

Tovább általánosítva megfigyeléseit, Ziman arra a megállapításra jutott, hogy a tudomány posztakadémiai fázisba érkezett. Ennek jellemzője, hogy elévülnek a hagyományos tudományos értékek, mint például az, hogy a tudomány köztulajdon, a tudós fő motivációja az igazság keresése, állításai univerzálisak, a tudomány elvileg érdeksemleges és a kétely, illetve a bírálat joga mindenkit megillet. A posztakadémiai tudományban a kutatás egyéni tevékenységből kollektív tevékenységgé alakul, a kutatók olyan problémákon dolgoznak együtt, amelyeket nem maguk választottak. Ez a fajta tudomány közkinccs helyett „szellemi terméket” hoz létre, és nem törekszik egységes, egyetemes tudományos világkép kialakítására.¹¹

Mód 2

Ziman diagnózisát radikalizmusban és sarkos megfogalmazásban fölülmúlta, ám a lényegi mondanivaló tekintetében osztotta egy elméleti munkacsoport: Gibbons, Limoges, Nowotny, Schwartzman, Scott és Trow, akik kidolgozták a rengetegszer idézett (és persze vitatott) Mód 2 elméletet.¹² Eszerint a tudomány voltaképpen tudástermelés, melynek hagyományos módját Mód 1-nek, megváltozott módját Mód 2-nek nevezik. A Mód 1 a tudománynak a központi irányítású egyetemeken meghonosodott diszciplináris struktúráját követi. Másrészt maga a kutatómunka egyéni kezdeményezésem és kreativitáson alapul, minőségellenőrzését maguk a tudósok végzik. A mennyiségi növekedés és a belső differenciá-

⁹ Uo. 6.o.

¹⁰ Uo. 23–24.o.

¹¹ Ezt az elgondolását először a Royal Societyben tartott Medawar Lecture-ében fejtette ki: John Ziman, „Post-academic Science: Constructing Knowledge with Networks and Norms”, London: 1995, a szöveg megjelent magyarul: John Ziman, „Elveszti-e objektivitását a tudomány?” *Természet Világa* 127 (1996/11), 486–488.o.

¹² Michael Gibbons – Camille Limoges – Helga Nowotny – Simon Scharztzman – Peter Scott – Martin Trow, *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, London: Sage Publications, 1994.

lódás következtében ebből a mintából sarjadt ki a Mód 2, mely egyre dominánsabbá válik, de nem számolja föl a Mód 1 típusú tudástermelést.

A Mód 2-re jellemző:

1. A tudástermelés „az alkalmazás kontextusában” folyik. Ez azt jelenti, hogy eleve felszámolódik a tudomány felosztása egyfelől tiszta vagy alaptudományra, másfelől alkalmazott tudományra, mint a Mód 1 esetén, amelyben feltételezték, hogy érvényesül egy logika, amely szerint a tiszta tudomány a természetről szerez tudást csupán a diszciplína belső parancsa, illetve a kutatók egyéni érdeklődése folytán, majd mások, más keretek között ezeket az eredményeket konkrét gyakorlati esetekre alkalmazzák. A Mód 2-ben a kutatás eleve gyakorlatias célt tűz ki, és a természetre vonatkozó hiányzó ismeretet saját szükségleteinek megfelelően pótolja, anélkül, hogy a Mód 1-ben működő kétlépcsős logikát használná. Az alkalmazott és a tiszta tudományos eredmény megkülönböztethetetlené válik.

2. A tudástermelés transzdiszciplináris. Sokféle specialista vesz benne részt, attól függően, mit követel meg a feladat. Az elmélet szerint a transzdiszciplinaritás négy sajátossággal rendelkezik: (a) alapvetően problémamegoldó, de problémáit nem a már létező alaptudás alkalmazásai képezik, hanem közvetlenül a felhasználás veti fel őket, (b) nem diszciplináris természetű, azaz elágazhat számtalan irányban anélkül, hogy valamely diszciplína elméleti struktúrájának vagy módszertani elveinek megfelelően, (c) az eredményeket azonnal kommunikálják a résztvevőknek, anélkül, hogy az ismeret diffúziójáról külön kellene gondoskodni, d) a transzdiszciplinaritás dinamikus, alakulásai megjósolhatatlanok.

3. A Mód 2 szervezeti szempontból heterogén és diverz. Ezen az értendő, hogy (a) az egyetemeken kívül részt vesznek benne a nem-egyetemi kutatóintézetek, kutatócentrumok, állami ügynökségek, ipari laboratóriumok, konzultánsok. (b) Az egyes helyszíneket elektronikus és személyes, formális és informális kapcsolatháló köti össze: a kommunikációs network. c) A specialitások egyre finomabb felosztása következik be, melynek révén a tudástermelés egyre távolabb kerül a diszciplinaritástól. Mindennek lényeges eleme, hogy az egyes résztvevők karrierjében jellemzővé válik a nagy mobilitás: egyik feladattól a másikhoz lépnek, közben állást, helyszínt változtatnak.

4. Az új tudástermelési mód érzékeny a számonkérhetőségre (social accountability) és reflexív. Számol tevékenysége egészségügyi, környezetvédelmi, kommunikációs, privát életet sértő és hasonló következményeivel, ezért kutatócsoportjaiba ennek specialistái is bekerülnek: filozófusok, antropológusok, szociológusok mellett jogászok, orvosok és mások is részt vesznek a kutatásban. Az ő feladatuk a kutatásra adott sokféle reflexió biztosítása.

5. A minőségellenőrzést – a Mód 1-től eltérően – nem a peer review biztosítja, hanem a piaci siker, a társadalmi elfogadottság, a költséghatékonyság és hasonló kritériumok.

Általánosságban tehát az mondható a Mód 2 elméletéről, hogy a kreativitást csoportjelenséggé teszi, specialistákat foglalkoztat egész diszciplínákban jártas szakemberek helyett. A tudástermelést kiragadja az egyetemi, azaz akadémiai keretek közül és szélesebb intézményi bázisra helyezi, kutatóit pedig kisvállalkozóvá változtatja. („Karrierjüket stratégiai szempontból gondolják át, és így sok tudós kisvállalkozóvá válik, meglazítja diszciplináris kötelekeit, miközben szaktárgya homályos határterületeit kutatja.”) Egyszersmind eltünteteti a diszciplináris határokat, de nem a tudomány egységesítése érdekében, hiszen éppen az egység értelmetlenségét vallja. „A tudományos fejlődés olyan állapotot ért el, amikor sok tudós elvesztette az első elvek iránti érdeklődését. Úgy gondolják, a természeti világ túlságosan komplex ahhoz, hogy olyan egységes leírást lehessen adni róla, mely átfogó és hasznos abban az értelemben, hogy további kutatást vezéreljen.”¹³

Másfelől ezen elmélet szerint a kutatók realisták. „Hisznek abban, hogy létezik valamiféle realitás ott kinn, amellyel megfelelő formájú kommunikációs kapcsolatot létesítettek, mégpedig nem csupán verbális vagy konceptuális értelemben, hanem robusztus technikai értelemben is.”¹⁴

Az Internetet azonban a Mód 2 modell csak a tudástermelés helyszínei közötti nélkülözhetetlen mobilitás eszközeként tartja számon, miközben figyelembe veszi, hogy „maga a számítógép a tudomány új, erőteljes eszközévé vált, mely új nyelvet és képeket generál”. Továbbá: a számítógépek „a képek és az adatok más reprezentációi révén a reprezentációk teljességgel mesterséges világát hozzák létre, tanúsítva, mennyire kreatívak a tudományos kommunikáció ezen új formái”.¹⁵

Tripla helix

Henry Etzkowitz és Loet Leydesdorff a fenti megközelítésektől merőben eltérő, s egyre népszerűbb elméletet dolgozott ki.¹⁶ Elgondolásuk – ugyancsak a fent idézettekétől eltérően – igen széles nemzetközi tényanyagon nyugszik, és jelentős mértékben matematizált modellt is nyújt. Szerintük a tudomány jelenlegi működését három tényező: az egyetem, ipar és állam közötti kommunikációs kapcsolat írja le. A három ágens összefüggését különböző kiinduló feltételek között lehet tárgyalni, ezért a modellnek létezik I-es, II-es, és III-as változata. Kiinduló feltevésük szerint a három ágens egymásbafonódása, egymáshoz való állandó

¹³ Uo. 23.o.

¹⁴ Uo. 42.o.

¹⁵ Uo. 39.o.

¹⁶ Henry Etzkowitz – Loet Leydesdorff (szerk.), *Universities and the Global Knowledge Economy: A Triple Helix of University-Industry-Government Relations*, London: Cassell, 1997.

igazodása révén határozza meg a tudomány rendszerét. („Tárgyalások és az interfészeknél szükséges fordítások hozzák létre az intézményi elrendezés átalakulásait.”¹⁷) Ha csupán két tényező működik, mindig előfordulhat, hogy a viszonyok megmerevednek; a három elem kölcsönhatása biztosítja, hogy a tudomány egésze spirál vonalon haladjon előre.

Alapelv a „szakadatlan átmenet” (endless transition), melynek során a három tényező között a modern piaci viszonyokhoz hasonló, a piaci erők, a politikai hatalom, az intézményi ellenőrzés, a társadalmi mozgalmak és az aktuális technológiai követelmények által alakított komplex dinamika érvényesül. Az egyes tényezők szakadatlanul átdefiniálják saját lényegüket, sőt az olyan alapfogalmakat is, mint a ‘piac’ vagy az ‘ipar’. Trilaterális networkok és hibrid szervezetek jönnek létre, melyekben új projekteket állítanak fel. Mindez a tényezők közötti állandó tárgyalások, viták és egyeztetések során zajlik.

A tripla helix elméletének kidolgozói szerint a Mód 2 (s vele a „posztakadémiai fázis”) gondolata merőben téves.¹⁸ Úgy gondolják, a Mód 2-nek tulajdonított jelenségek valójában megelőzték a Mód 1 jelenségeit, azaz a Mód 2 nem poszt-, hanem preakadémiai, prediszciplináris állapotot ír le: „ez a tudomány eredeti formája, mely megelőzi a 19. századi akadémiai institucionalizációt”.¹⁹ Érvelésük abból indul ki, hogy a network, már a legrégebbi időktől kezdve, minden tudományos tevékenység elválaszthatatlan része. Emlékeztetnek a bányászat és a hajózás szerepére a 17. században, és a későbbi német gyógyszeriparra, melyek messzemenően az alkalmazás kontextusának megjelenései. Elismerik, hogy a peer review rendszere mutat bizonyos válságjeleket, de inkább csak ott, ahol a verseny túl éles: mérsékelt verseny esetén kitűnően funkcionál. Végül a transzdiszciplinaritás eluralkodása helyett új diszciplínák születését látják, olyanokét, mint az anyagtudomány vagy a számítástudomány (computer science), melyeknek igazi helye továbbra is az egyetem.

Az utóbbi évek fejleményei szerintük azt bizonyítják, nem nagyon fontos a tudás születésének helyszíne: a kutatás és alkalmazás helyének szétválása az információáramlás jelenlegi körülményei között nem okoz komoly nehézséget, miközben az egyetem óriási előnye, hogy a diákok a kutatási erők igen jelentékeny részét adják. A diákok jelenléte és fluktuációja (végzésük után újak jönnek) rendkívül rugalmassá teszi az egyetemeket.

¹⁷ Henry Etzkowitz – Loet Leydesdorff, „The Triple Helix: An Evolutionary Model of Innovations”, ld. <http://www.Leydesdorff.net/list.htm>.

¹⁸ Henry Etzkowitz – Loet Leydesdorff, „The Dynamics of Innovation: From National Systems and ‘Mode 2’ to a Triple Helix of University–Industry–Government Relations”, *Research Policy* 29 (2000), 109–123.o.

¹⁹ Uo. 116.o.

A tripla helix modell megalkotói szerint posztakadémiai periódus helyett valószínűleg „második akadémiai forradalom” zajlik a második világháború, még inkább a hidegháború befejeződése óta”. A statikus ipari laboratóriumokkal és kutatóintézetekkel szemben „az egyetem oktatóintézményből olyan intézménnyé alakul át, mely a tanítást és kutatást kombinálja. Ez a forradalom javában tart ... és nem világos, hogyan oldódik fel a feszültség a két tevékenység között, de ezek kétségtelenül együtt élnek egy többé-kevésbé kompatibilis viszonyban, melyet mindkét oldal produktívna és költség-hatékony (cost effective) tart.”¹⁹²⁰

A tripla helix elmélete szerint tehát a kutatás legfontosabb színtere, maga az egyetem alakul át. Vállalkozói jelleget kezd öltetni, amennyiben részint nem élhet a másik két ágens nélkül, részint megindít saját vállalkozásokat, részint pedig fontossá válik számára a szabadalmak létrehozása, azaz a tudás birtoklása, a nem publikus, eladható tudás létrehozása.

Projektvilág

Saját (a fentieknél összemérhetetlenül kidolgozatlanabb) elgondolásunk szerint az idézett nézetekben található olyan közös pont, mely implicit maradt a szövegekben: a tudomány a második világháború óta növekvő mértékben projekteken dolgozik. A Nagy Tudomány és Kis Tudomány, a diszciplináris és transzdiszciplináris kutatás, az akadémiai és a rajta kívüli, a lokális és nemzetközi, a tiszta és alkalmazott, azaz szinte minden kutatás manapság projektrendszerben működik. Projektvilágban élünk.

A projektalapú kutatás nem egyidős magával a tudománnyal. Nem is nagyon régen a kutatás jelentős részét amatőr tudósok végezték, akik mindenféle projekt nélkül, saját magánvagyonukból vagy egyéb jövedelmükből kutattak, ahogy Lavoisier tette. Ma már alig hallani róluk. Kiveszőben van a korábban gyakori személyi támogatás is. Csak úgy, pályázat, tárgyalások és egyeztetések nélkül nem biztosítanak kutatási lehetőséget még az olyan kiemelkedő tudósoknak sem, amilyen Tycho Brahe volt. A kiemelkedő tudósok persze ma is előnyt élveznek, de nem úgy, hogy számolatlanul kapják a pénzt, csak foglalkozzanak amivel akarnak. Egyre kevésbé jellemző, hogy valamely intézmény pontosan leírt cél nélkül kapna kutatási támogatást, pusztán azért mert kebelében tudományt művelnek. Az sem jellemző, hogy egy diszciplína mint olyan kapna kutatási lehetőséget, például azért, mert a finanszírozó úgy dönt (mint ahogy a múlt század végén történt a németországi egyetemeken), szükség van mondjuk szerves kémiára.

²⁰ Uo. 118.o.

A kutatás egyre kiterjedtebbé és differenciáltabbá válása, valamint költségeinek növekedése azzal járt, hogy már a 20. század elejétől egyre inkább a feltételek határozták meg az eredményességet, s nem a tudományos zsenialitás. Mint-hogy a pénzügyi lehetőségek végesnek mutatkoztak, a tudósoknak valami módon be kellett bizonyítaniuk, hogy érdemes munkájukat támogatni, sőt, hogy az övéket érdemesebb, mint kollégáikét. Ez a projektvilág elvi alapja, még bőven az állandósult állapot előtt.

Az első világháborúban vesztes Németország katasztrofális gazdasági helyzetében csak úgy őrizhette meg centrális szerepét a tudományban, hogy létrehozott egy szervezetet – a Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft-ot (NDW) –, mely egyesítette a magán, állami és helyi, ipari és alapkutató intézményeket. Az NDW ezzel jogot nyert arra, hogy minden lehetséges forrást megcsapoljon és a pénzt saját belátása szerint ossza el. Az elosztást nem a hivatalnokok, hanem a testület által felkért szakemberek végezték, mégpedig jól megindokolt pályázatok alapján. A projektvilág kezdetei tehát a szűkösségre nyúlnak vissza. Az újszerű szervezeti megoldás lehetővé tette, hogy a komoly kutatás ne lehetetlenüljön el a kevés pénz szétaprózódása miatt. Sikerült – egyebek között – egy rendkívül jelentős Nagy Tudományos oceanográfiai projektet útjára bocsátaniuk, a „Meteort”, mely a tengeri áramlatokról alapvetően új ismeretanyagot gyűjtött össze.²¹

A húszas évek végétől (zajos belső viták után) projekt alapon működött a Rockefeller Foundation is. Itt azonban – szemben az NDW-vel –, nem peer review döntött, hanem az alapítvány tisztviselői (research officers), akik a mai, mobiltelefonon lógó projektmenedzser őstípusát hozták létre.²² A projekt-es eljárás hatalmas sikere, hogy szinte az egész modern molekuláris biológiát ők alapították meg.

A Manhattan projekt után azonban a hasonló alapítványok számára nagyon beszűkültek a lehetőségek. A Nagy Tudomány olyan összegeket igényelt, amelyeket csak gazdag államok tudtak előteremteni. A projektrendszer ugyanakkor általánossá vált, és néhány sziget kivételével eluralta csaknem az egész tudományt. Létrehozta a maga infrastruktúráját mind a pénzforrások megteremtésének, mind elosztásának oldalán, mind pedig a kutatók között.

²¹ Az NDW projekt orientált jellegét elemzi Jochen Kirchhoff, „Redirecting Research: Experiences in Research Policy from the Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft/Deutsche Forschungsgemeinschaft during the 1920s”, ld. <http://mpiwg-berlin.mpg.de/ringberg/Kirchhoff/kirchhoff.html>.

²² Ld. pl. Robert E. Kohler, „Warren Weaver and the Rockefeller Foundation in Molecular Biology: A Case Study in the Management of Science,” a Nathan Reingold által szerkesztett *Sciences in the American Context: New Perspectives* c. kötetben, Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1979, 252.o.

A projektvilágban a kutatók pontosan definiált célokkal pályáznak. Projektjeik irányulhatnak alap- vagy alkalmazott kutatásra, hangsúlyozhatnak diszciplináris érdekeket, szinte akármit, de pontosan meg kell mondaniuk, mi a céljuk. A finalizáció a projektvilágban általánosnak tekinthető. A projekteken lehet egyetemen, kutatóintézetben, garázsban vagy vállalati laboratóriumban dolgozni, a lényeg, hogy a végén el tudjanak számolni a társadalomnak, magánmegbízónak, alapítványnak, azaz az adományozónak.

Úgy tűnik, a projektvilág a monetarista rendszer adekvát intézménye. A kutatók valóban kisvállalkozók, maximum középvállalkozók, sőt az egyetemek maguk is vállalkozóként viselkednek a tudáspiacon. Másfelől a Nagy Tudomány mintha megfeleltethető lenne a multinacionális vállalatoknak, hatalmas nélkülözhetetlen potenciáljukkal és millió hátrányukkal. A globalizmust a tudományban azonban nem egyedül ők képviselik.

Minthogy a projekt valamely probléma megoldására vállalkozik, mely a tudomány akármelyik területéhez tartozhat, Mód 1 vagy Mód 2 szerintihez, tiszta vagy alkalmazott tudományhoz, lehet olcsó vagy drága, bizony nagy kérdés, mi sodorja össze a szerzett tudás szálait a finanszírozók, projektbírálok ilyen sokasága és heterogenitása esetén. Az elegáns, és konkrét kutatásra ösztönző tripla helix modell meggyőzően érvel ugyan a Mód 2 elmélet ellen, ám az egyetem-ipar-kormányzat együttműködés ugyancsak projekteket eredményez, s e projektek jól definiált, önálló problémák megoldására irányulnak.

A projektvilág a tudás széttöredezésével fenyeget. Ebben a rendszerben – önmagában – semmi nem biztosítja a tudomány egységét, az instrumentalizálódás elkerülését. A tripla helix egyetemekre helyezett hangsúlya ad ugyan némi reményt, de a modellben nincs olyan instancia, amelynek az lenne a feladata, hogy az egyetemen folyó projektmunkákat közös mederbe terelje.

Bár a kutatás projektrendszerű finanszírozása a tudomány fragmentálódásának irányába hat, megfigyelhetők az ellenkező irányú tendencia jelei is. Azt az állítást, hogy a 20. századi tudomány nem szükségképpen vezet a projektvilág tartalmi szétforgácsoltságához, legmeggyőzőbben a leginkább finanszírozás-függő, kizárólag projektekből álló Nagy Tudomány vizsgálatával mutathatjuk meg.

Még egyszer a Nagy Tudományról

Amerikában az 1920-as évek végén, 30-as évek elején, az ipar és az egyetemek közös vállalkozásainak eredményeként kezdett kialakulni az a tudományszervezési mód, mely utólag a Nagy Tudomány nevet nyerte. Megkísérelve egy durva korszakolást, a Nagy Tudomány fejlődését három szakaszra bonthatjuk: az 1930–1940 közötti évtizedet tekinthetjük az első, a második világháborút, vagyis az 1940–45 közötti időszakot a második szakasznak, s 1945 után kezdődött a harmadik, mely

(s ez a tézisünk) mára véget ért, vagy napjainkban éppen végetérőben van.

Az első két szakasz közös jellemzője a nem-akadémiai intézmények egyre erőteljesebb beavatkozása a tudományba. A nagy gazdasági világválságot követően az ipari versenyben egyre fontosabb szerepet játszott az innováció, mely természetes intellektuális forrását az egyetemeken találta meg. Az egyetemi és ipari szféra fokozatosan közeledett egymáshoz. Ennek folytatása volt, hogy a második világháború idején a tudomány jelentős hadiipari, katonai tényezővé vált. A gazdasági és katonai érdekek megjelenése azonban addig ismeretlen mértékben felerősítette a tudományban a titkos és nyilvános tudás, a szabad és korlátozott kommunikáció különbségét. Az első, 1930 és 1940 közötti szakaszban a helyi ipari vállalkozások szabadalmi, a második, 1940 és 45 közötti szakaszban főként a központi kormányzat katonai érdekei szabtak korlátot a tudományos információk áramlásának.²³

Mindkét időszakra jellemző volt az a törekvés, hogy pontosan meghatározott tudományos feladatok (a nylon előállítására irányuló projekt, Manhattan-terv) megoldására zárt, s a tudományos világ többi részétől gondosan elszigetelt kutatócsoportokat hozzanak létre. Szembekerültek egyfelől a kutatók tudományos, másfelől a kutatást nagy összegekkel támogató ipari konzorciumok finansiális, illetve a központi kormányzat nemzetbiztonsági érdekei. A megszerezett információk kontrollálása érdekében adminisztratív eszközökkel szabályozták a tudósok egymás közötti kommunikációját, korlátozták az akadémiai szabadságot. Titkosnak minősítették a jelentős innovációs és anyagi értéket képviselő berendezéseket éppúgy, mint a kutatás folyamatát, a megoldott részproblémákat és megszerzett empirikus adatokat. A hipotéziseket nem bocsátották nyilvános vitára, az eredmények ellenőrzéséhez nem hozták nyilvánosságra sem a laboratóriumi jegyzőkönyveket, sem a végeredmények háttérében álló elméleteket. A nem-tudományos szféra beavatkozása sokszor egészen a kutatás irányait meghatározó döntésekig is kiterjedt: döntést igénylő helyzetekben az infrastruktúrát biztosító szervezetek képviselői a konkrét célok közvetlen megvalósítása irányába terelték a kutatást. Mi több, beleszóltak a team tagjainak kiválasztásába. A nagy műszerekhez és megszerzett tudományos eredményekhez való hozzáférési jogot a tudományos érték mellett más szempontok (megbízhatóság) is befolyásolták.

Bár még a kialakulófélben lévő Nagy Tudományban sem mindig érvényesült szigorúan ez a modell (az atombomba előállításánál igen), már a 20. század első felében világosan kirajzolódott az a veszélyes tendencia, hogy a tudomány előbb-utóbb teljesen katonai, politikai és gazdasági érdekek irányítása alá kerül.

²³ Vö. Peter Galison – Bruce Hevly – Rebecca Lowen, „Controlling the Monster: Stanford and the Growth of Physics Research 1935–1962”, a Galison és Hevly által szerkesztett kötetben, 50.o. és 60.o.

A kommunikáció korlátozásával és a gondolkodásnak a konkrét projekt által kitűzött célra fókuszálásával megszűnik a tudományos tudás egységének megteremtésére irányuló törekvés, az egymással össze nem függő feladatok megoldására létrejövő Nagy Tudományos projektek mintha vastag falakkal szigetelődnének el egymástól.

Az 1945 utáni időszak Nagy Tudományának fejlődése azonban semmiképpen sem írható le egyszerűen úgy, hogy a kutatás irányítása fokozatosan a nem-akadémiai szféra kezébe csúszott volna át, s a tudomány egésze a Múd 2 vagy a „posztakadémiai” fázisba került volna. Éppen ellenkezőleg, az akadémiai és ipari-katonai kutatások határozott elkülönülése figyelhető meg. A nagy iparvállalatok és a hadsereg saját laboratóriumokat és kutatóbázisokat alakított ki, ezáltal lehetőséget biztosítva a tudósoknak a választásra: aki hajlandó a magas fizetésért és egyéb előnyökért elfogadni a kutatói szabadság korlátozását, választhatja az ipari és katonai kutatóhelyeket, míg azok, akik többre tartják az akadémiai szabadságot, az egyetemi szférában maradhatnak.

Az egyetemek továbbra is jelentős külső támogatásokat kapnak, de mérlegelhetik, hogy a pontosan meghatározott projektekre szánt pénzeket elfogadják-e vagy sem. A Stanford Egyetemen művelt Nagy Tudomány finanszírozási kérdéseit elemző W.K.H. Panofsky arról ír, hogy a második világháború után az anyagi támogatás jelentős része a központi kormányzattól származott, s ez sokkal kedvezőbb helyzetet teremtett, mint az, amikor a pénzt iparvállalatok adták. Az egyetem és a kormányzat között öt évente megújított keretszerződés jött létre, mely rögzíti, hogy milyen jellegű kutatásokra biztosít pénzt a kormányzat, de nem írja elő az egyetem számára a kutatás tudományos és technikai részleteit. A kormányzat nevezheti ki az egyetem által működtetett részecskegyorsító igazgatóját és helyettesét, de nincs joga őket leváltani, s nem szólhat bele a munkatársak kiválasztásába sem. A tanácsadók véleményének figyelembevételével az igazgató dönt a kutatási programról, s döntésénél csak a tudományos érdemeket és a program kivihetőségét veszi tekintetbe. A publikálást sem nemzetbiztonsági, sem gazdasági érdekekre hivatkozva nem lehet korlátozni, a szabadalmaztatási eljárás a kéziratnak a kiadóhoz való benyújtásával egyidejűleg kezdődik. Abban a ritka esetben, ha a kormányzat titkos kutatásra kívánná igénybe venni a gyorsítót, az egyetem nem kötelezhető e kutatások elvégzésére.²⁴

Vannak tehát a Nagy Tudománynak olyan rezervátumai, melyek megmaradnak az akadémiai szférában. Ezeken a területeken a tudományon kívüli tényezők beavatkozása alapvetően különbözik a korábbiától. Előfordulhatnak ugyan olyan rendkívüli helyzetek, melyekben a politika kénytelen szoros irányítás alá vonni a

²⁴ Vö. W.K.H. Panofsky, „SLAC and Big Science: Stanford University”, a Galison és Hevly által szerkesztett kötetben, 144–45.o.

tudományt, de ez semmiképpen sem azonosítható azzal a renddel, melyben a pénzt folyósító megrendelők előre meghatározzák az elvégzendő kutatás célját és menetét. Annak köszönhetően, hogy a támogatások jelentős része nem kötődik konkrét feladathoz, más esetekben pedig az egyetemek vezetése szuverén módon dönthet a meghatározott projektekre szánt pénzek elfogadásáról vagy elutasításáról, lehetőség van bizonyos fokú akadémiai függetlenség fenntartására.

Amint a Stanford Egyetem példája mutatja, önmagában az a tény, hogy a pénzügyi forrásokat a gazdaság vagy az állam biztosítja, nem vezet a tudomány „posztakadémiai” fázisának kialakulásához. Az akadémiai függetlenség korlátozásához csupán jogcímet biztosít a finanszírozás, a korlátozás megvalósításának tényleges eszköze az információcsere akadályozása, a tudományos kommunikáció kialakult intézményrendszerének kontroll alá vonása. Ez eredményezi a projektek izolálódását, az egyes kutatások szigetszerűvé válását.

A szigetszerűség az egyik döntő jellemzője a tudományszervezés azon típusának, melyet a továbbiakban „Brahe-modell”-nek nevezünk. Tycho Brahe a 16. században, Hveen szigetén felépített hatalmas obszervatóriumában, az intenzív tudományos kutatás olyan szervezési módját alakította ki, melyet alábbi jellemzői alapján joggal tekinthetünk a 20. századi Nagy Tudomány mintaképének.

- A kutatás hatalmas, zárt, e célra épített komplexumban (Uraniborg) folyt, mely a szorosan vett obszervatórium mellett papírmalomból, nyomdából és alkímista műhelyből állt.

- E komplexumban nem individuális, hanem hierarchikusan szervezett team-munka zajlott. (Eisenstein 50 asszisztensről tesz említést;²⁵ egyes források szerint²⁶ a segítők speciális hívórendszerrel Brahe-hoz voltak kapcsolva, így bármelyiküket bármikor magához rendelhette.)

- A team folyamatos és szisztematikus megfigyelést végzett (a csillagászati megfigyelések addig inkább alkalmyszerűek, látványos égi vagy sorsdöntőnek tekintett földi eseményekhez kapcsolódóak voltak).

- A nagyszámú megfigyelésből nagy adattömeget nyertek (Brahe 1000 égitest pozícióját határozta meg).

- Az obszervatórium megépítése és a kutatás fenntartása rendkívül pénzigényes volt, így csak központi (királyi) támogatással volt lehetséges.

- A támogatást a király jelentős részben a kutatás hasznosságára való tekintettel nyújtotta (a naptárkészítéshez, hajózáshoz valamint az asztrológiai számításokhoz szükséges volt az égitestek pályadatainak lehető legpontosabb meghatározása).

²⁵ Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communication and Cultural Transformation in Early-Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, 526.o.

²⁶ Arthur Koestler, *Alvajárók*, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1996, 387–88.o.

A „szigetszerű” tudományszervezési modellre nehezedő nyomás

Fentebb utaltunk rá, hogy az akadémiai függetlenséget védelmező tudósoknak 1945 után sikerült megakadályozni a „szigetelvű” tudományszervezési modell általánossá válását. A továbbiakban azt szeretnénk megmutatni, hogy az utóbbi mintegy 15 évben teljesen új korszak kezdődött a Nagy (és Kis) tudományban. Az új korszakot nem jelentéktelen mértékben a Nagy Tudomány belső természete tette szükségszerűvé, de kétségtelenül a tudományos kommunikáció eszközrendszerének átalakulása tette lehetővé.

Menedzselés

Egy nagy projekt beindítása hihetetlenül hosszadalmas és bonyolult folyamat: részben azért, mert hatalmas összegre van szükség, főként azonban azért, mert nagyon különböző érdekcsoportok (akadémiai, politikai, katonai és ipari) együttműködését kell megteremteni. Emellett a különböző tudóscsoportoknak is meg egyezésre kell jutniuk a megépítendő berendezéseket illetően. Csak akkor fogadtathatják el a beruházást a politikusokkal (s közvetve az adófizetőkkel), ha kimutatható, hogy sokrétű tudományos érdeket szolgál. Ahogyan Robert Smith a Hubble űrteleszkóppal kapcsolatban leírta,²⁷ az, hogy a berendezés milyen adatok gyűjtésére képes, vagyis mi a projekt konkrét tudományos célja, az égboltot kutató különböző csoportok (kozmológusok, az űr távoli szektorait vizsgáló csillagászok, bolygókutatók stb.) megegyezéseinek eredőjeként alakult ki. Az egyeztetés folyamatában többször újra kellett fogalmazni a projekt tudományos céljait, bizonyos alkalmazásokról le kellett mondani, más területekre pedig ki kellett terjeszteni az alkalmazhatóságot, s ennek következtében új technikai megoldásokat kellett kigondolni, újabb tudományos csoportokat kellett megnyerni. Látható, hogy a megépítendő nagy berendezésekre (s így a tudomány további fejlődésének irányára) vonatkozó döntés nem csupán a valóság metafizikai adottságaitól, nem is kizárólag a tudományos megfontolásoktól függ, hanem egy bonyolult társadalmi folyamat végeredménye.

A Nagy Tudomány projektjeinek létrehozása és működtetése azonban alapvetően eltér a fontos célokat megvalósító más társadalmi folyamatoktól, amennyiben nincsenek s nem is lehetségesek olyan politikai mechanizmusok, melyek a folyamat formális kereteit megadnák. A Nagy Tudomány projektjei ugyanis egyszerűek, kivételes események, melyek még akkor is erőteljesen különböznek más

²⁷ Vö. Robert W. Smith, „The Biggest Kind of Big Science: Astronomers and the Space Telescope”, a Galison és Hevly által szerkesztett kötetben, 184–211.o.

projektektől, ha ugyanolyan jellegűek. Két részecskegyorsító megépítése nem azonos időszakban, nem azonos társadalmi, nemzetközi és tudományos körülmények között történik, így a döntéseknek nincsenek kialakult rutinjai. Minden egyes valóban „nagy” tudományos projekt egyedi, a szükséges konszenzus létrehozása nem bürokratikus, hanem (Henry Lambright találó kifejezésével) „adhokratikus” folyamat.²⁸ Smith a következőképp ír az űrteleszkóp előkészítéséről: „A döntéshozatal [policy-making] ... különféle arénákban, folyton változó szabályok szerint és folyton változó szereplőkkel történt. Olyan folyamat volt, melyben soha senki nem tudta pontosan, mi történik.”²⁹

A döntés előkészítésének nincs intézményes mechanizmusa: kompromisszumok kereséséből, konszenzus-képzésből, koalíció-építésből, érdek- és nyomáscsoportok közötti egyeztetésekből és lobbyzásból áll. Nem elég megtervezni, valamely bizottságnál leadni a pályázatot, majd kivárni a döntést. Folyamatosan jelen kell lenni. Minél inkább jelen van valaki, annál sikeresebb, s folyamatosan jelen lenni csakis rugalmas, tér- és időbeli korlátokat nem ismerő kommunikációs rendszerrel lehet. Azok a projektek nyernek támogatást (azaz abba az irányba megy a tudomány), amelyeknek menedzserei a legotthonosabban mozognak az érdek- és nyomáscsoportok között. Azok a projektek, amelyeket olyan tudósok próbálnak megvalósítani, akik állandóan jelen vannak abban az informális kapcsolatrendszerben, ahol a konszenzus- és koalícióképzés zajlik, s a legjobban alkalmazzák az ehhez illő rugalmas kommunikációs rendszert, az e-mailt és mobil telefont. A szigeten élő, régimódi tudós, aki nincs intenzív informális kapcsolatban az elgondolt projekt tudományos és nem-tudományos szereplőivel, nem jut támogatáshoz – s a Nagy Tudomány esetében ez azt jelenti: kimarad a tudományból.

Adatbányászat

Azzal, hogy a Nagy Tudomány finanszírozása ipari vagy állami kézbe kerül, a kutatás napi gyakorlatában is új értékelési szempontok jelennek meg: ilyen például a költséghatékonyság. A rettentő drága berendezéseknek, a lehető legjobb kihasználtság érdekében, napi 24 órában kell működniük. Ennek következtében mágneslemezeken, fénykép- és röntgenfelvételeken és más hordozókon elképzelhetetlen mennyiségű mérési eredmény, adat halmozódik fel, s ezt minél rövidebb időn belül fel kell dolgozni. Csakhogy ehhez a munkához gyakran magasan kvalifikált, sőt elsővonalbeli tudósokra van szükség, mégpedig nagyon sokra.

²⁸ Vö. uo. 190.o., 12. jegyz.

²⁹ Uo.

Ez ismét a sziget-jelleg ellen hat: ha nem akarják, hogy a drága berendezések hiábavalóan halmozzák az adatokat, a feldolgozásba be kell vonni a világ más részein élő tudósokat is. Ennek kézenfekvő s elterjedőben lévő módja az, hogy a megfigyelési és kísérleti adatokat felteszik az Internetre, ily módon egy informális hálózatba kapcsolva össze a terület iránt érdeklődő, de a konkrét projektben részt nem vevő kutatókat. (Génbank, Protein Adatbank, Molekula-lap stb.) Az, hogy a Mars-szondák által készített számtalan felvételt hozzáférhetővé tették az Interneten, lehetőséget adott két magyar csillagásznak arra, hogy e megfigyelésekre alapozott hipotézist dolgozzanak ki a Mars pólusai körüli életjelenségekkel kapcsolatban.

A gazdaságosság kényszere más oldalról is nyomást gyakorol a Nagy Tudomány szerveződésére. Az 50-es években számos egyetem próbálkozott azzal, hogy saját ciklotront vagy szinkrotront építsen magfizikai kutatásaihoz, de ritkán sikerült megszerezni a szükséges pénzeket. A 60-as években a kormányok országos vagy regionális laboratóriumokra adtak pénzt: Angliában például összesen két ilyen eszközt építettek (a Rutherford Laboratory-t Oxfordban, s egyet Manchester és Liverpool között Daresbury-nél). De annak ellenére, hogy az alaputatásra szánt nemzeti költségvetés jelentős részét fölemésztették, még ezek sem voltak elég nagyok ahhoz, hogy versenyképesek legyenek az amerikai gyorsítókkal. Ezért a 70-es évektől az angolok az erre költhető pénzt a CERN-ben végzett kutatásokra csoportosították át. Az Egyesült Államokban ugyanígy koncentrálták az erőforrásokat a Chicago melletti Fermilab-re. Mára azonban már elavultak az e helyeken épített jobb gyorsítók is. Komoly viták folynak akörül, érdemes-e külön-külön harmadik generációs szupergyorsítókat építeni, nem lenne-e gazdaságosabb egyetlen interkontinentális beruházás (Supercollider), melyet a világ valamennyi nagyenergiájú részecskefizikusa használhatna.³⁰

Amennyiben ez a terv megvalósul (s elég valószínűnek látszik, hogy előbb-utóbb megvalósul), az adatok feldolgozásának nem is lesz más módja, mint az, hogy a központi gyorsítóval a világ különböző részein dolgozó kutatók online kapcsolatban legyenek. Az adatok nem csak a vezérlőterem monitorain jelennek meg, hanem egyidejűleg a világ számos pontján. Ez egyáltalán nem lesz valami forradalmian új megoldás, hiszen már ma is így működnek pl. a magas hegyek tetejére telepített teleszkópok. Nem kell a csillagászoknak a helyszínre utazni, a beállításokat saját egyetemi laboratóriumukból, távvezérléssel végzik, s ugyanitt kapják meg az adatokat is (a Hubble űrteleszkóppal alig is történhetne másként).³¹ Az igazi újdonságot az jelenti, hogy az Interneten hozzáférhető adatbankok adatainak utólagos feldolgozásával szemben az online összeköttetés lehető-

³⁰ Vö. John Ziman, *Prometheus Bound*, 55–56.o.

³¹ Uo. 57–58.o.

vé teszi a kutatás menetének befolyásolását: a világ távoli pontjain ülő kutatók azonnal diszkutálhatják az eredményeket, és javaslatokat tehetnek a kutatás következő lépéseire.

Mindebből az következik, hogy a kutatásokra fordított pénz egy részét át kell irányítani a telekommunikáció fejlesztésére, mert ezáltal válik lehetővé a drága eszközök gazdaságos kihasználása. Továbbá az is, hogy azok az országok, melyek kimaradnak a telekommunikáció fejlesztéséből, egyúttal kimaradnak a tudomány jelentős részéből is.

A gazdasági hatékonyság és a szellemi kapacitások jobb kihasználásának szükségessége egyaránt a részecskefizikusok világhálózatának kialakítása irányába hat. Sőt, nem is csupán a részecskefizikusokról van szó, hiszen a gyorsítók nagyenergiájú sugárnyalábjai egyidejűleg többféle kísérlet elvégzésére is használhatók (szeparátorokkal másodlagos sugarakat hoznak létre): vizsgálhatók velük komplex kémiai reakciók, biológiai struktúrák, ásványok stb. Emellett egyre több transzdiszciplináris kutatás folyik, melyekben a legkülönbözőbb tudományterületek képviselői dolgoznak együtt olyan problémán, mely nem illeszthető bele egyetlen diszciplína feladatkörébe sem. Jellegzetesen ilyenek a környezetvédelmi kutatások, melyekben kémikusok, meteorológusok, agrárszakemberek, erdészek, talajkutatók, biológusok, orvosok, jogászok stb. dolgoznak együtt. De ugyanez a helyzet az asztronómusokkal, aki együtt dolgozik a fizikussal egy új spektroszkóp kifejlesztésén, s ugyanakkor a számítástechnikussal, aki az adatok feldolgozásához használt szoftvert fejleszti ki, továbbá a kémikussal, aki a színképelemzésben segíti.

Az Internet teszi lehetővé az ilyen transzdiszciplináris kutatások flexibilis szervezését. Nem kell külön intézményeket létrehozni: a földrajzilag távol eső helyeken dolgozó szakértők együtt dolgozhatnak valamely projektben, és a következő projektben újrarendeződhet az együttműködés, más csoportok kapcsolódhatnak össze, anélkül, hogy bárki helyet változtatna.

Publikációcserkészet

A Nagy Tudomány hálózatba szerveződése nem állhat meg az adatok feldolgozásánál, hiszen a publikációk száma is robbanásszerűen növekszik. Ha nem teremtenék meg a közleményekhez való hozzáférés, valamint a tartalmak visszakereshetőségének valamilyen rendjét, a tudományos információk ugyanúgy elvesznének, mintha föl sem dolgozták volna az adatokat.

Egyebek között ezen segítenek a tudományos információkat strukturáló információs portálok. Például az élő természettudományok számára létrehozott portál (E-BioSci)³² közös európai szolgáltatásként kínál információkat, a bibliográfiáktól a teljes szövegeken át a kísérleti és megfigyelési adatokig. A portál fenntartóinak az a törekvése, hogy elmosssák a „nyers adatok” és a „szövegek” közötti határt. Az adatbázis egyes elemeihez hozzá vannak kapcsolva a rá vonatkozó tudományos közlemények és kísérleti leírások (s ugyanez fordítva: a tanulmányoktól is el lehet jutni a releváns adatokhoz). Mégpedig nem is csupán egyféle adathoz, hanem együtt látjuk a biokémiai, genetikai és más adatokat, miközben látjuk a molekulák háromdimenziós képét s az egyes összetevőkre és a közöttük fennálló kötésekre vonatkozó irodalmat.³³

Mindemellett a portál még publikációs fórumként is működik, ahol a színvonalat a peer review szokásos eszközeivel biztosítják. Azaz: nemcsak az adatok származnak innen, hanem az eredmények vissza is áramlanak és közös fórum is működik ezek megvitatására. A referált publikáció és moderált vitakör lehetőségével az adatok értelmezése körüli diszkusziót is fönntartja. Így a kutatások komplett és transzdiszciplináris kerete jön létre.

Nem meglepő, hogy vannak, akik a D. Crane által leírt „láthatatlan kollégium” mint informális kommunikációs hálózat idejétmúltságáról beszélnek, jelezve, hogy az mára továbbfejlődött, s kihelyeződött a kibertérbe. John Gresham szerint az Internet által biztosított korlátlan kommunikációs lehetőségek annyira megnövelik a „láthatatlan kollégium” méreteit, hogy e kiterjesztésben eltűnnek a centrum és periféria közötti különbségek, legalábbis csökken a korábban perifériusnak számító területek tudósainak fáziskésése.³⁴ Dr. Susskind stanfordi egyetemi tanár a los alamosi fizikai preprint archívumra utalva arról beszél, hogy mára az egész világ egyetlen szemináriummi teremmé változott. A tapasztalatok egyelőre azt mutatják, hogy elsővonalbeli fizikusok ugyanúgy böngésznek az archívumban és elhelyeznek cikkeket, mint undergraduate egyetemisták. A legnagyobb haszna persze azoknak a kutatóknak van, akik nem, vagy csak nagyon nagy késéssel juthatnának hozzá a hardcopy fizikai folyóiratokhoz, s így soha nem lenne esélyük sem arra, hogy hozzászóljanak egy olyan vitához, mely a fizika első vonalá-

³² Ld.: http://www.e-biosci.org/E-BioSci_overview.html.

³³ Mark Gerstein – Jochen Junker, „Blurring the Boundaries between Scientific ‘Papers’ and Biological Databases”, ld. <http://www.nature.com/nature/debates/e-access/Articles/gerstein.html>.

³⁴ John L. Gresham Jr., „From Invisible College to Cyberspace College: Computer Conferencing and the Transformation of Informal Scholarly Communication Networks”, *Interpersonal Computing and Technology: An Electronic Journal for the 21st Century*, 2. köt., 4. sz., 37–52.o., ld. <http://helsinki.fi/science/optek/1994/n4/gresham.txt>.

hoz, legfrissebb kérdéseihez tartozik, hiszen mire eljutnak hozzájuk a problémát felvető tanulmányok, már rég megszülettek a válaszok, s mire ezekre reagálnának, a vita már egy-két fázissal megint továbblépett.³⁵

Azzal, hogy a kapcsolatrendszer a kibertérbe kerül, nem csupán a „láthatatlan kollégium” kiterjedése nő meg, de megváltozik a kapcsolatteremtés lehetősége is. A Crane-féle „láthatatlan kollégium” az előzetesen meglévő személyes kapcsolatrendszerre épült: azok kaptak preprinteket, leveleket, meghívókat konferenciákra és közös munkára, akik már benne voltak a körben. Az elektronikus kommunikáció viszont nem igényli az előzetes ismeretséget: a tanulmányok végén, honlapokon vagy címtárakban szereplő e-mail címek, a bárki számára nyitva álló pre-print archívumok és vitakörök lehetővé teszik a kapcsolatteremtést. Ezzel a tudósok „láthatatlan kollégiuma” veszít exkluzív jellegéből, nyitottabbá válik, így biztosítva az egymástól különböző szemlélet- és gondolkodásmódok konfrontálódásának és szintetizálódásának esélyét. A közös megközelítésmód kialakításának különösen az növeli meg a lehetőségét, hogy a nagy „szemináriumi teremben” nem a teljesen kifejlődött és bizonyos körben elfogadottá vált elméletek konfrontálódnak, hanem a csíra formában létező, még az alakulás állapotában lévő ötletek.

Tudományfilozófiai konklúziók

Egyoldalúnak tekinthető tehát a 20. század második harmadában kialakított, a Nagy Tudomány által alkalmazott tudományszervezési mód. Ennek jellemzője, hogy az anyagi és szellemi kapacitások koncentrálása céljából nagy laboratóriumokat hoznak létre, ezeket azonban a gazdasági és katonai érdekek nyomására egymástól izolált, szigetszerű képződményekké próbálják alakítani. E törekvés több vonatkozásban gátolja a Nagy Tudomány hatékony működését, ámde a szigorúan „szigetszerű” működés valójában csupán felemás megvalósítása a Brahe-modellnek.

Fent említett művében Elizabeth Eisenstein úgy írta le Tycho Brahe-t mint az első olyan tudóst, aki (a nyomtatásnak köszönhetően) elődeivel és kortársaival folyamatos kommunikációban állt. Összehasonlította egymással a különböző korokból származó csillagászati táblázatokat, s a tapasztalt különbségek adták megfigyeléseinek vezérfonalát. Ugyanakkor levelezésben állt kortársaival is, akikkel adatokat cserélt és egyeztetett. Az általa működtetett obszervatórium részben az ott felhalmozott eszközöknek és összegyűlt megfigyelőknek (azaz a szigetszerű

³⁵ James Glanz, „Web Archive Opens a New Realm of Research”, *The New York Times* 2001. máj. 1., ld. <http://www.nytimes.com/2001/05/01/college/01ARCH.html>.

koncentrációnak) köszönhette sikerességét, de nem kis részben annak is, hogy részét képezte egy informális hálózatnak. A múltbeli és kortárs tudósok megfigyeléseit éppúgy hasznosíthatták, mint értelmezéseiket, vagy azt az előnyt, hogy ugyanazt az égitestet földrajzilag különböző helyekről figyelték meg. A tudomány teljes „Brahe-modell”-je tehát két részből áll: az anyagi és szellemi erőforrásokat egy helyre koncentráló „sziget”-ből, s az ezt körülvevő, térben és időben korlátlan informális hálózattól.

Az utóbbi 15 évben a Nagy Tudomány egyre inkább a teljes „Brahe-modell” megvalósítása felé halad, azaz a koncentrált kutatóbázisok mellett kiépül a tudomány valamennyi szereplőjét összekapcsoló informális hálózat, s ennek megvan a tudományfilozófiai következményei.

A 20. századi tudományfilozófia egyik legnagyobb vitája az empirikus és teoretikus szint viszonyával foglalkozott: létezhetnek-e elméletfüggetlen megfigyelési és kísérleti adatok, lehetséges-e az elméletek tapasztalati igazolása vagy cáfolata. Azzal, hogy bizonyos tudományokban hasadás keletkezett az adatgyűjtők és adatfeldolgozók között, ez a kérdés teljesen más fénybe került. Vannak báziselméletek, melyek testet öltenek a nagy műszerekben, s ezen keresztül az adatokban, de ezek az elméletek függetlenek az adatokat értelmező magasabb szintű elméletektől. A „feldolgozók” különféle interpretációihoz képest az adatok semlegesek, s ez lehetővé teszi a racionális vitát.

Ugyanennek a jelenségnek másik oldala is fontos. Azzal, hogy a tudományos portálok adatbankjaiban megszüntethetővé válik az adatok és a rájuk vonatkozó interpretációk közötti választóvonal, a tudomány empirikus alapzata más színben jelenik meg. A korábbiakban az interpretációkat egy összetartozó tudóscsoport dolgozta ki és legitimálta, ezzel lehetőséget teremtve az adatok bizonyosfajta értelmezésének dogmatizálódására. Az irodalommal összekapcsolt adatbankokban azonban ugyanazokra az adatokra vonatkozóan egyidejűleg minden lehetséges interpretáció megjelenhet, ráadásul úgy, hogy az érdeklődő közvetlenül kapcsolatba léphet az egyes elméletek képviselőivel. Egyfelől tehát lehetőség van a rivális elméletek viszonylag független adatok általi tesztelésére, másfelől ki van zárva az adatok egyoldalú értelmezésének hatalmi eszközökkel történő megerősítése.

Sőt, az állandó összekapcsoltságnak köszönhetően az értelmezés körüli vita egy fázissal előre kerül: a különböző megközelítéseket képviselő tudósok a kutatás folyamatában, azaz még azt megelőzően csapnak össze, hogy elgondolásaikat részletesen kidolgozták, azzal teljesen azonosultak volna. Ennek eredményeként a vita nem csupán racionális, de valóban konstruktív is lehet.

Nem is szükségképp elkeseredett polémiairól van szó. A tudományos alkotómunka maga is közösségivé válik. Azt vizsgálva, hogy a digitális könyvtárak milyen szerepet játszanak a kutatásban, Michael Lesk statisztikai adatokat közöl, melyek azt mutatják, hogy a 90-es években radikálisan megugrott az olyan több-

szerzős művek száma, amelyeknek szerzői nem azonos intézményben dolgoznak.³⁶ Az e-mailnek a kutatásra gyakorolt hatását vizsgáló Lubanski és Matthew pedig már 1998-ban talált olyan többszerzős munkát, amelynek szerzői sohasem találkoztak személyesen.³⁷

A közös empirikus bázis és a racionális, konstruktív diskurzus lehetőségének megteremtése mellett megfigyelhető a metodológiák egységesítésére irányuló törekvés is. A már említett „E-Bio” portál célja az, hogy globális kutatási infrastruktúrát teremtsen, s ennek érdekében nemcsak az archívumokhoz, adatállományokhoz való hozzáférést segíti elő, de megkísérli előmozdítani a hatékony kutatások közös módszereinek fejlesztését is.

Mindez azt mutatja, hogy a tudomány körül kialakuló informális hálózat akadályozza a tudás fragmentálódását, csökkenti az egymástól radikálisan különböző fogalmi sémák, adatbázisok és módszertani normák kialakulásának esélyét. Ha a tudományos kommunikáció világméretű, akkor nem játszanak benne szerepet lokális érdekek, nem alakulhat ki speciális tradíció a tudományban azáltal, hogy egy csoport pl. tanszéket szerez és folyóiratot alapít. Aki részesülni akar a hálózat adataiból és információiból, aki hozzá akar szólni az ott zajló vitákhoz, annak ismernie és használnia kell bizonyos fogalomrendszert, igazodnia kell a közös standardokhoz. Azt jelenti ez, hogy lejárában van a „szigetelt”-ségből eredő tudományos szubkultúrák ideje, megszűnőben vannak a relativizmus kommunikációtechnológiai feltételei.

³⁶ Michael Lesk, „Digital Libraries. A Unifying or Distributing Force?”, a Richard Ekman és Richard E. Quandt által szerkesztett *Technology and Scholarly Communication* c. kötetben, Berkeley: University of California Press, 1999, 360–61.o.

³⁷ Adam Lubanski – Lucy Matthew, „Socio-economic Impact of the Internet in the Academic Research Environment”, ld. <http://www.sosig.ac.uk/iriss/papers/paper18.htm>.

Peter Henrici¹ 1968-ban így fogalmazott: a „kommunikáció teológiája elvárás marad”, azaz „mai napig még körvonalaiban sem áll rendelkezésünkre a kommunikáció teológiája”². Nem hiszem, hogy ma, 33 évvel később, alapvetően mást mondhatna, bár azóta sok írás látott napvilágot. Hilberath³ szerkesztésében a Herder kiadó két éve fórumot nyitott német nyelvű szerzőknek épp erről a témáról, akik többségükben elégedetlenségüknek adtak hangot. Talán – és ez reményem ezen írásommal – ki kellene lépni a fórumra, és ott kellene előadni az Egyház téziseit az emberi kommunikációról, sőt a „piacra” – a görög agóra értelmében vett piac-fórumra – kellene vinnünk a kommunikáció teológiáját is, a filozófusok, a gondolkodók, és nem utolsósorban a kommunikáció szakemberei elé, hogy megtermékenyítsük a vitát. Jelen írásommal épp ezt teszem.

Henrici teológiai vázlata

Henrici tézisei pár mondatban összefoglalhatók. A kommunikáció a (keresztény) teológia *belső szerkezeti elve* („inneres Strukturprinzip”), egyértékű a kereszt és a dicsőség – alaposan kidolgozott – teológiájával. Meg kell azonban különböztetni a „kommunikáció teológiáját” a „kommunikatív teológiától”. A teológia *lényegében kommunikatív*, amennyiben feladata és célja, hogy megkönynyítse a kinyilatkoztatás, a kinyilatkoztatott igazság, közlését, közvetítését. Egyes iskolák, így a harmincas évek kerigmatikus teológiája az üzenet hirdethetőségét (*Verkündbarkeit*) helyezték kutatásaik középpontjába. A kommunikáció teológiája túlmutat ezen, és *Isten önközlését* helyezi a középpontba, melynek *tükröképe* az emberi kommunikációs készség (*Kommunikativität*). A kommunikáció ebben

¹ Jezuita filozófianár, aki a hatvanas években a római Pápai Gergely Egyetemen a Szociális Kommunikáció Szakmaközzötti Központját (Centro Interdisciplinare sulla Comunicazione Sociale) vezette; ma püspök.

² Peter Henrici, „Überlegungen zu einer Theologie der Kommunikation”, *Seminarium* 1986/4, 791.o.

³ Bernd Jochen Hilberath (szerk.), *Communio – Ideal oder Zerrbild von Kommunikation?* Quaestiones Disputatae 176. Freiburg-Basel-Wien: Herder, 1999.

a megvilágításban Isten és ember közös alaptulajdonsága (Wesenszug), az **üdv-történet** – vagyis a történelem olvasata Isten közreműködésének fényében – **kommunikációtörténet**, és cselekedetei – Istené és embereké – a „communio”, a közösség megvalósítását célozzák. A gyakorlati lelkipásztori munkának ennek a communio-teológiának jegyében kell lezajlania, abból kell ihletet merítenie. Ha ez igaz, akkor a lelkipásztori gyakorlat ma is fennálló nehézségei, amelyekről Hilberath és szerzőtársai beszámolnak, nem kizárólag a hierarchia és a hívek alkalmazkodási nehézségeit tükrözik a vatikáni zsinat szelleméhez, hanem a teológia változatlanul fennálló deficitjét is.

A bibliai és a zsinati Isten-kép központi eleme „Isten önközlése”, ahogy Rahner⁴ nevezte. A kifejezés csírájában Kierkegaard-nál és Karl Barthnál megtalálható. Rahner első olvasatban úgy értelmezte, mint Isten közvetlen és boldogító látását, misztikus találkozást, amelyben „*az adakozó és az adomány*” egybeesnek.⁵ Közérthetőbben – mert Rahner teológiája nem feltétlenül „kommunikatív” – **Isten ajándéka önmaga**. De ez csak a kiindulópont, és a misztikus látomás nem mindenkinek adatik meg. Rahnernél „Isten önközlése” egyetlen fogalomba tömöríti a kinyilatkoztatás Bibliából ismert sokszínű és sokrétű képeit Isten és a Világ viszonyáról. Az alapvető tézis az, hogy „Isten (mint ‘szeretet’) az, aki *önmagát* – bár végtelen és önmagának elégséges – *közzölni tudja és szabadon akarja*, és ezért mint Teremtő okozója a másik címzettnek, aki önközlésének célja a kegyelem aktusában... A Teremtés lehetősége így az önközlés mozzanatává válik, az önközlés a Teremtés előfeltétele, és ez az önközlés az Első és a Mindent Átfogó: *Deus caritas est*” – Isten szeretet.⁶ A szeretet tehát a kommunikáció másik neve. Nem pusztán egy tartalom, üzenet közlése, hanem önmagunké, és ezért *csak személyek között lehetséges*. Isten esetében a tartalom azonos az önközléssel, hisz Isten csakis önmagát közölheti. Az emberi kommunikáció, bár önmagában tökéletlen, erre a tökéletességre törekszik, efelé halad, anélkül, hogy elérhetné.

Henrici bírálja, hogy Rahner megkülönbözteti az isteni Önközlés mintegy formai okságát (*quasiformale Ursächlichkeit*), ellentétbe helyezve azt a Teremtés hatékony okságával (*Wirkursächlichkeit*). Rahner még teljesen az okság gondolati keretében gondolkodik. Ennek következtében teológiájából legfeljebb az ismeret metafizikájához juthatunk el, nem pedig az emberi kommunikációs készség elméletéhez. Ez az okság-függőség a Szent Ágostont követő Szent Tamásnál is megtalálható. Henrici hangsúlyozza, hogy Tamásnál kezd kirajzolódni a kommunikáció teológiája, amennyiben egyik leggyakoribb kulcsszava a „**communicatio**”

⁴ Karl Rahner, *Sacramentum Mundi*, német kiadás, IV.köt.

⁵ Karl Rahner – Herbert Vorgrimmler, *Selbstmitteilung Gottes. Kleines Theologisches Wörterbuch*. Freiburg: Herder, 1961, 333.o., idézi Henrici, i.m. 792. o.

⁶ *Sacramentum Mundi*, id. kiad., IV.köt., 523.o.

és annak származékai 2878 előfordulással (ez a teljes szókincs 0,03 %-a). Ez annál figyelemre méltóbb, mert a rokon „*communio*” és „*communitas*” szavakkal együttesen 3677 alkalommal szerepel, túlszárnyalva az ugyancsak lényeges és egyazon irányba mutató „*participatio*” szavát (3464 előfordulás). Lexikális kutatások bizonyossága szerint ezek a szavak épp az Aquinói-nál és Szt. Viktor-i Richárdnál váltak a teológiai szókincs szerves részévé.⁷

Itt szeretnék lándzsát törni a „*közösítés*” szavunk újrachonosítása érdekében. Ha *ex-communicatio* ki-közösítés, miért ne lehetne *communicatio* közösítés, kérdeztem pár éve (1995. november 22., Dobogókő, III. Külhoni Magyar Sajtótálalkozó),⁸ és javasoltam, hogy ebben az értelemben helyesbítsük az értelmező szótárt. Mekkora volt az örömöm, amikor az idei ünnepi könyvhéten felfedeztem A Magyar Nyelvújítás szótárának hasonmás kiadását, melyből kiderült, hogy Komjáti már 1553-ban jegyezte, és Sándor István 1808-ban felelevenítette *communem facio, publicum efficio, participem reddo* értelemben.⁹ Mint láthatjuk, a *communicatio* és *participatio* nemcsak Szent Tamásnál rokon kifejezések, hanem a magyar nyelv hagyományában is. Még meglepőbb, hogy a meghonosodott „ki-közösítés” sokkal későbbi keletű, mint a „közösítés”, hisz csak a XIX. század végén kezdtek használni. Czuczor és Fogarasi, a Magyar nyelv szótára¹⁰ szerkesztői még haboztak „*kiközönítés*” és „*kiközösítés*” között. Korábban „*kitiltásnak*”, vagy „*kiátkozásnak*” mondták az *ex-kommunikációt*. Időközben a „köz~” képzős szavaink nagy karriert futottak be. A korábban ismeretlen *közérdekű, közhasználatú, közkeletű, köztiszteletű, köztudomású* stb. képződmények egytől egyig a XIX. század második felében tűntek fel¹¹ – csak a *közrendű* korábbi keletű, már Senczi Molnár Albertnél is megtalálható 1604-ben! –, de azóta jócskán szaporodtak. Hadd utaljak csak olyan új szóalkotásokra, mint *közszolgálati* (média), *közbeszerzés, közhasznúság* stb. Eközben a *közösítés* eltűnt, míg a fogalom, amelyet magyarul tökéletesen kifejez, latin változatában kultúránk központi fogalmává és, sajnos, közhellyé is vált. Mindez jelzi és jelképezi, hogy valahogy kimaradtunk az

⁷ A. Di Maio, *Verbum Caro: Teologia trinitaria ed economia dell'essere. Indagine lessicale sulla „comunicazione” nel Commento alle Sentenze di San Tommaso*. Publikálatlan disszertáció, Róma: Pápai Gergely Egyetem, 1985. Idézi Henrici, i.m. 793.o.

⁸ Kiss Ulrich, „Kommunikáció=(ki)közösítés”, az *Elmés elmélekdedések a kommunikációról* c. összeállítás második részében. (III. Külhoni Magyar Sajtótálalkozó. Kézirat.) Javaslatomat egy évvel később a Finnugor Népek II. Világkongresszusán a közösségi médiára vonatkoztatva gyakorlatilag is elmélyítettem, „A 'Community TV' és a közösségi rádió(k) mint az információs társadalom és a tájékoztatás új korszaka” címen (1996. aug. 18.). Kéziratban.

⁹ Szily Kálmán, *A Magyar Nyelvújítás szótára: A legkedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* (1902). Újranyomtatva: Budapest: Nap Kiadó, 1999, 194.o.

¹⁰ 1862, 74.o.

¹¹ Szily, i.m. 191.o.

importált kommunikációs forradalomból, nem igazán honosodott meg, csak „be-
gyűrűzött”. Eközben a „kommunikáció” kifejezéssel nap mint nap találkozunk,
bár szótáraink ezt nem mindig rögzítik. Így sem a rendszerváltozás előtti magyar
szinonimaszótárban nincs helye a „*kommentár*” és a „*kommunista*” között,¹² sem
a legfrissebb helyesírási szótárban,¹³ ahol a „*kommunális épület*” és a „*kommunizmus*” – ez utóbbi elég szívósnak tűnik – között nem jutott hely neki. Közösítés
szavunk újrathonosítására a körülmények mégis kedvezőek. Ebben a kommuniká-
ció teológiája segíthet, mint gondolatébresztő, mint katalizátor.

Henrici ajánlja a Szentírás új olvasatát is a kommunikáció – és a kommuniká-
ció hiteles kereszt(y)én olvasatban mindig közösségépítő folyamat, *közösítés és
részesítés* – szemszögéből. Nagyobb figyelmet kell szentelnünk a Szentírásnak,
kultúránk monumentális emlékművének, amennyiben jobban odafigyelünk az
abban lecsapódó kommunikációs formákra és azok gazdagságára. Főképp fel kell
figyelnünk Isten önközlésének teológiájára, mely „*mint ütőér lüktet az egész
írásban*”.¹⁴ Kiindulópontunk az „Ige” jelentősége mindkét Szövetség könyveiben.
Az „Írás” is „Ige”, bátran tekinthetjük az emberi kommunikáció legtekintélyesebb
okmányának, és amikről tudósít, azok Isten igéi, az emberhez közvetlenül vagy
közvetve – prófétái által – intézett szavai, valamint az ember válaszai Istennek –
így a zsoltárokból –, de mindenekelőtt az Újszövetségben Isten Igéje Jézus Krisz-
tus személyében. Más szóval az *Írás közlés a közlésről*, a közlések közlése, meta-
közlés, meta-kommunikáció. Úgy is mondhatnánk, az elbeszélte események, tör-
ténetek legalább annyira tartalmazznak közlést, mint az idézett szavak, és talán
még túl is szárnyalják azokat közlésértékükben. Ennyiben elég meddő az a pró-
bálkozás, hogy Jézus „valós” szavait, igaz igéit kihantoljuk nyelvészeti és egyéb
módszerekkel a hagyományt rögzítő írásokból, hisz Jézus gesztusai és egyszerű
cselekedetei sokszor többet és mélyre hatóbban közölnek magáról és küldetésé-
ről, mint szavai. „... a kinyilatkoztatás eseményekben és hozzájuk bensőleg kap-
csolódó szavakban bontakozik ki” (Dei verbum 2). A héber „*debarim*” mindezt
egyetlen szóval fejezi ki: a magyar **Ige** ugyancsak! Lám, még az ige-hirdetés is
magába foglalja a cselekvés gyökerét! Jó erre emlékeztetni azokat, akiknek hiva-
tása és küldetése napjainkban a *kérygma*.¹⁵ Ez „*csupán egy tény ünnepélyes hir-*

¹² O. Nagy Gábor és Ruzsiczky Éva, *Magyar Szinonimaszótár*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.

¹³ *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenkettedik, szótári anyagában bővített lenyomat. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000.

¹⁴ „... ein Aufmerken auf jene Theologie der Selbstmitteilung Gottes, die die ganze Schrift gleichsam als ihr Lebensnerv durchzieht”, Henrici, i.m. 794.o.

¹⁵ A *kéüsszein* igéből származó főnév, a megváltás örömhírének prédikálása, hirdetése, az első meg-
hökkentő igehirdetés az ősegyházban, amely „azóta is visszhangzik”. A Krisztus-esemény hirdetése
és meghívás a megtérésre – foglalja össze Latourelle a *Fundamentális Teológia* szótárában a *kérygma*
lényegét, amelyet összehasonlít egy mindeddig „példátlan győzelem kikürtöléséhez hírnök által”.
(René Latourelle – Rino Fisichella, *Dizionario di teologia fondamentale*, Assisi: Citadella Editrice, 1990, 627.o.)

detését jelenti: *Jézus az Úr és Megváltó*.¹⁶ János evangélista a „logosz”-szal találta meg a héber cselekvés-szó megfelelőjét, és himnusza egy *kommunikációs folyamat leírása*, melynek íve az „Ige testté lőn” – „ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο” (Jn 1,14) esemény-meghirdetésétől a 18. vers „ἐκεῖνος ἐξηγήσατο” – „kinyilatkoztatta” igéig terjed. A görög *aorisztoz* igeforma *befejezettséget*, egyszeri cselekményt jelez. A kinyilatkoztatás, ellentétben a tájékoztatás pillanatszerűségével, mulandóságával „egyszer s mindenkorra”-ságot jelez.¹⁷ A református igemagyarázó az ἐξηγεῖσθαι-nak, az exegézisnek, „kijelenteni, megmagyarázni” értelmet kölcsönöz, és hozzáfűzi: „az Ige a hallgatótól engedelmességet követel, sőt az igemagyarázókat is arra inti, hogy ne ők magyarázzák az Igét, hanem engedjék az Igét megszólalni”.¹⁸ Henrici szerint a két ige a János-evangélium hermeneutikájának kulcsai. Jézus *kommunikatívan cselekszik*: jelen van az emberek között, beszél velük, de eszik és iszik is velük, tanítja is őket, gyógyítja is, tanúságot is tesz, de jeleket is cselekszik. A tettek és a szavak dialektikája végigvonul az evangéliumokon. Ez teljesen újfajta kommunikáció. A kommunikáció rehabilitációja, helyreállítása, újjászületése, azé a kommunikációé, amely a Biblia értelmezése szerint a paradicsomban szakadt meg. Jézus e kommunikációja mindenestül az Atya és a Fiú kommunikációjából fakad. Ismét János a tanú: „Tanításom nem tőlem való, hanem attól, aki küldött” (Jn 7,18), vagy másutt: „Az Atya ugyanis szereti a Fiút, s mindent megmutat neki, amit tesz” (Jn 5,20). Idézhetnénk még többször Jánost. János teológiájában Jézus kommunikációja *valójában az Atya kommunikációja az emberekkel a Fiún keresztül, az ő közvetítésével*.¹⁹ Jézus az Istenség belső kommunikációját teszi láthatóvá, transzparenssé az emberi kommunikációban. Ebben az értelemben Isten önközlése a szó legteljesebb értelmében. Sőt emberi kommunikációja a láthatatlan Isten „exegézise” (Jn 1,18). Ilyen értelemben az egész Biblia és a benne leírt és taglalt kommunikációs folyamat az isteni belső kommunikáció közlése, kinyilatkoztatása. Így nyer értelmet a *Communio et Progressio* (CP) két kulcsmondata: először is, „A földön élő Krisztus volt a legtokéletesebb ’kommunikátor’” (CP 11), másodszor, „A keresztény hit

¹⁶ Xavier Léon-Dufour (szerk.), *Biblikus Teológiai Szótár*. Magyar kiadás: Nagy Ferenc – Szabó Ferenc (szerk.), Róma: 1974, 571.o.

¹⁷ Az *aorisztoz* azt fejezi ki, hogy valamely cselekvés *lökésszerű hirtelenséggel indult meg*, azaz „pont”-szerűen, hirtelen létrejövő cselekvéseket jelöl (Lk 2,48). Aorisztoz áll a *mindenkor érvényes megállapításokban*, valamint olyan esetekben, amidőn azt akarjuk kifejezni, hogy egy cselekmény, mely a múltban egyszer már bevégződött, bármikor újra megtörténhetik (Róm 8,30). Kiss Sándor, *Újszövetségi görög-magyar szómagyarázat*. Segédkönyvek a Biblia tanulmányozásához. Budapest: Református Konvent Sajtóosztálya, 1956, xxiii.o.

¹⁸ Kiss Sándor, i.m. 153.o.

¹⁹ Vö. Jn 7,16.

szerint az emberiség egysége és testvérisége minden kommunikáció fő [kérdése].²⁰ Ennek gyökere és modellje a Szentháromság, az Atya, a Fiú és a Szentlélek örök kommunikációjának misztériuma, akik az egyetlen isteni létegenségben vannak” (CP 8).

Az isteni önközlés feltárulkozik számunkra a csúcseseményben, a Feltámadásban, amikor az Írás szavaival az Atya megdicsőíti a Fiút.²¹ A Feltámadás a halál felszámolása, a halál azonban a kommunikáció csődje, végső képtelenség mindennemű kommunikációra, még Istennel szemben is. Erről tanúskodik a zsoltáros panasza: „Hiszen a holtak közül ki gondol rád, a holtak országában ki dicsőít meg téged?” (Zsolt 6,6)²² A „por” nem dicsőítheti Istent, csupán az Élő. A próféták hasonló hírokat pengetnek: „Mert az alvilág nem dicsőít téged, és a halál nem magasztal” (Iz 38,18). A Feltámadás azt jelenti, hogy Jézus véglegesen Atyjánál van (Beim-Vater-Sein), de egyúttal azt is, hogy véglegesen az embereknél van (Beiden-Menschen-Sein).²³ János evangélista ezt ezekkel a szavakkal fejezi ki: „Rövid idő s már nem láttok, ismét rövid idő s viszontláttok” (Jn 16,16), majd: „Akkor majd örül szívetek, és örömtöket nem veheti el tőletek senki” (Jn 16,22). Máté evangélista pedig ezzel az ígérettel fejezi be evangéliumát: „S én veletek vagyok mindennap, a világ végéig” (Mt 28,20). Jézus tökéletes kommunikációja tehát nem az evangélisták által leírt jelenéseire korlátozódik, hanem az eljövendő időkre, az idők végezetéig, és ez Pál apostol tanúsága szerint a Szentháromság jegyében áll: „Urunk, Jézus Krisztus kegyelme, Isten szeretete és a Szentlélek közössége legyen mindnyájatokkal!” (2 Kor 13,13). Egyúttal hangsúlyozottan a Lélek kora: „Amikor eljön majd az Igazság Leleke, ő majd elvezet benneteket a teljes igazságra” (Jn 16,13). Az Igazság Leleke közösségépítő: „ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου πνεύματος” (2 Kor 13,13). Κοινωνία, azaz *communio* annyit jelent, hogy a Feltámadott tökéletes kommunikációjának gyümölcseként új, tökéletes kommunikáció jön létre az emberek között is. A pünkösdi válasza ez a babiloni nyelvzavarra.

Henrici szerint ezzel a kör „bezárult”. Kezdetben Isten saját képmására teremtette az embert, és saját belső kommunikációja – közlő közössége – jelképeként, hasonlatára férfinak és nőnek, kommunikációs párnak teremtette, amit a magyar „fele-ség” nyelvileg is jelez. A szöveg egyértelműen kapcsolja a „férfinak és nőnek teremtette” állítást a „saját képmására teremtette őket” állítással (Ter 1,27). A bűn lerombolja a közösséget és megszakítja a kommunikációt (Ter 3,8–10),

²⁰ A magyar fordítás sok tekintetben javításra szorul. Itt „fő kérdésnek” fordítja a főcélt („chief aim”). (Vö. Franz-Josef Eilers, *Church and Social Communication: Basic Documents*. Manila: Logos Publications, 1993. 75. o.)

²¹ Jn 7,39; 8,54; 12,16.23.28; 17,1.5.

²² Vö. Zsolt 30,10; Zsolt 88,11–13.

²³ A kommunikáció tehát együtt-lét értelemben közösség!

mind Istennel, mind az emberek között. A Biblia ezt narratív teológiával, mese-szerűen jeleníti meg: az ember elrejtőzik Isten elől (Ter 3,8), majd elhárítja a felelősséget, mind a férfi (12. vers), mind asszonya (13. vers). Az emberi szolidaritás legkisebb – de legintenzívebb kommunikációjú – egységében, a párkapcsolatban rendül meg, és ennek konzekvens kifejlődése Káin bűne. Itt is előbb Istennel szakad meg a kommunikáció – „*Káinra és áldozatára azonban nem tekintett*” (Ter 4,5–6) – , majd a testvérek között (8. vers). Isten, mint a paradicsomkerti jelenetben is, megkísérli kommunikációval helyreállítani a közösséget, megszólítja a gyilkost: „*Hol van testvéred, Ábel?*” – de a megszólított elutasítja a közeledést: „*Talán őrzője vagyok én testvéremnek?*” (Ter 4,9). A bábéli nyelvzavar mindezt globális szintre emeli, a becsvágyó emberiség kísérlete az első globalizációra csődöt mondott. „*Szerezzünk nevet magunknak, és ne szóródjunk szét a földön*” (Ter 11,4) – íme a program – , és „*az Úr szétszórta őket onnét az egész földön s abba kellett hagyniuk a város építését*” (Ter 11,8) – íme a szálnalmas eredmény. A bosszú logikája (Ter 4,23) katasztrófához vezet; az összeomlott torony ennek a jelképe. Az egész Biblia e széttépett kommunikációs hálózat foltozásáról számol be – izgalmas kommunikációelméleti szemszögből végigolvasni, elemezni – , míg Krisztusban helyre nem áll a béke. A béke, az áldott béke, a „shalom”, a Feltámadott köszöntése: „*Békesség nektek!*” (Lk 24,36): „*εἰρήνη ὑμῖν*” jelzi a kommunikáció restaurációját, új, zavartalan kommunikációt az emberek között is. E teológia szerint ez azonban az Egyház alapításával teljesedik be (Ef 2,14): „*Ő, a mi békességünk a kettőt eggyé forrasztotta, és a közékjük emelt válaszfalat ledöntötte, az ellenségeskedést kiküszöbölte saját testében.*” A *communio* egység és közösség, Krisztus önközlésének gyümölcse. Megnyitja az utat minden ember közössége felé: „*Nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindannyian eggyé lettetek Krisztus Jézusban*” (Gal 3,28). Ezáltal válik az Egyház maga is jellé, Isten önközlésének közlésévé.²⁴ Henrici ebben a páli teológia lényeges elemét látja, ti. hogy az egyház és az apostolok nemcsak hirdetik az egység misztériumát, hanem *létükben* és *cselekedeteikben* e misztérium jelei, hírnökei,²⁵ kommunikációja. Az egyház belső kommunikációja kifelé az isteni önközlés kommunikációja.

Dióhéjban ez Henrici páli és zsinati ihletű kommunikációs teológiája. Mint láttuk, a *communio* elválaszthatatlan a kommunikációtól, a közösség–egység a közössítéstől.

²⁴ Henrici, i.m. 797.o.

²⁵ Ahol a jel *szakramentum*, szentség lesz. Vö. alább a LG (*Lumen gentium*) tanításával.

A II. vatikáni zsinat „Communio” fogalma

A teológiában és egyházi diskurzusban a „communio” legkésebb a II. vatikáni zsinat óta kulcsszó. Magától értetődőnek tűnik, hogy úgy beszélünk **Isten háromságos közösségéről – communió-járól** – mint az egyházi közösség (communio) *ősképeréről* és eszkatológikus, azaz a végső időkre és végső dolgokra vonatkozó, *előképeréről*. A *Lumen gentium* (LG) kezdetű dokumentum, mely a zsinat tanítását közli az egyházzal, alapvetően trinitárius, háromságos egyháztant, egyházszemléletet, egyházképet tár elénk.²⁶ A dogmatikus konstitúció mintegy a zsinat „alap-törvénye” volt, ami az egyházi gyakorlatban azt jelenti, „*hogy a benne foglalt tanításokat a katolikus hívek lelkiismeretben kötelesek elfogadni*” – bár „*a zsinatnak nem volt szándékában új dogmát definiálni*”²⁷. Mindebből annyit érdemes megérteni, hogy a *Lumen gentium*, az **emberiség fénye**, konstitutív értékű, megalapozza – amennyiben elfogadjuk – az Egyházhoz mint közösséghez tartozást. Persze ez korántsem jelenti, hogy *minden hívő olvasta, ismeri, és magáénak vallja*, de tény, hogy az új egyházkép, amely az Isten-kép revízióját is magában hordozza, alaposan megrendítette a korábbi, és megváltoztatta mind az Egyházon belül a kommunikációt és ezzel a közösségi életformákat, mind a katolikus Egyház viszonyát a többi egyházzal és a világgal. Ezt Kelemen Vendel az 1975-ös szentévből az *eddig-ezentúl* párhuzammal is kiemeli: az Egyház önmagát immár nem elsősorban társaságnak, intézménynek, hanem „szakramentumnak” tekinti.²⁸ Sajnálkozva tekint vissza a közelmúltra: „*A társaság vagy társadalmi közösség fogalma, melyben vezetők és vezetettek vannak, többet szerepelt, mint a család képe, melynek tagjai között fontosabb az egyenlőség, mint a különbözőség.*”²⁹ Mond még épületes dolgokat a klerikalizmusról, a tanító-tanítvány viszonyról, az egyház tekintélyének korábbi túlértékeléséről, arisztokratikus voltáról a múltban, és így tovább. A szemléletváltás Kelemen szerint nem pusztán a teológiai kutatás gyümölcse, hanem azoké a „*társadalmi változások is, amelyek a világban végbementek: a demokratizálódás, a kollektív eszmék térhódítása, a fejlődés és általában a történetiség eszméje elterjedése*”. Azóta eltelt egy negyedszázad, és aki egy demokratikus szerkezetű egyházat várt a zsi-

²⁶ Bernhard Nitsche, „Die Analogie zwischen dem trinitarischen Gottesbild und der communalen Struktur von Kirche”. A Hilberath által szerkesztett kötetben (ld. fent, 3-as jegyz.), 82.o.

²⁷ Kelemen Vendel kommentálta a zsinati dokumentum 1974-es fordítását és bevezetőt írt hozzá. Lásd Kelemen, „Dogmatikai konstitúció az Egyházzal ‘Lumen gentium’”. A Cserhádi József és Fábián Árpád által szerkesztett *A II. vatikáni zsinat tanítása: A zsinati döntések magyarázata és okmányai* c. kötetben, Budapest: Szent István Társulat, 4. kiad. 1992, 21. o.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 22.o.

nati dokumentum alapján, az csalódott. Persze ma már a „*kollektív eszmék tér-hódítása*” is – ugyan mire gondolhatott Kelemen a reálisan létező szocializmusban – anakronisztikusnak tűnik. Az individualizmus és az azt hordozó szabadság-eszme viszont változatlanul kihívás az egyház számára, és az újabb irodalom azt kéri számon az egyháztól, nemcsak a katolikustól, hogyan inkulturálódik ebben a közegben, a szabadság kultúrájában, és ehhez méri a *communio* fogalmának használhatóságát és konkrétságát is.

A communio-teológia kommunikálhatósága

Így például Alfred Dubach,³⁰ aki úgy véli, hogy az egyház teológiai önmeghatározásai és **kommunikált** – cselekvésben és jelekben megnyilvánuló – valósága nincs összhangban, és beszámol konkrét lelkipásztori nehézségeiről, hogy a comunióra alapozott ekléziológiát, egyháztant a gyakorlatba átültesse. Szerinte társadalomtudományi elmélettel kellene „*feltölteni*” a zsinati egyházértelmezést, ti. az egyháznak mint Isten Communió-jának szentségét. Bevallom, nem igazán értem. Mit segíthet itt a társadalomtudományi elmélet, és mely elméletre gondolt, például a szociológiában? – Egyáltalán, hogyan lehet egy egyházképet „feltölteni” (*füllen*) bármilyen elmélettel? Dubach a svájci lelkipásztori intézet munkatársa, azaz a gyakorlati lelkipásztori munkához keres útmutatást. Talán egyszerűbb lenne, ha úgy fogalmazna: mit jelent a helyi egyházak **gyakorlata** számára, hogy az Egyház Isten communiójának, azaz „*az Atya és a Fiú szeretetének a Lélekben*” jele, szentsége – ahogy *Medard Kehl* a communiót megfogalmazza, meghatározza.³¹ Kehl és őt követve, idézve Dubach „*példabeszéd*”-ről is beszél, azaz *az Egyház mintegy példabeszéd módjára jeleníti meg az isteni valóságot*. Még beszédesebb a következő meghatározás, mely szerint az Egyház mint *Communio* „*mintegy az Atya, Fiú és Szentlélek háromságos közösségének ikonja*”.³² Nekem személyesen az utóbbi meghatározás mond a legtöbbet. Persze tudni kell, hogy az ikonok nem egyszerűen szentképek, mint a mi római plébániánk szakállas atyaistenei és révületben égre tekintő szentjei, hanem valósággal szentségek, azaz megjelenítik, jelenvalóvá teszik, amit „*ábrázolnak*”. Festett teológiánál is többek, szakramentumok, hatékony jelek. De mit kezd ezzel akár a hívő, aki már rég nem tudja, mit vall vasárnaponként a hiszekegyben, és főleg mit kezd vele a szekularizált világ? Mit kezd vele az iszlám, és mit a vallástól átitatott India? Mennyiben *kommunikálható Isten szeretetközössége mint modell*? Mennyiben lehet modell az Egyháznak, és rajta keresztül az emberiségnek?

³⁰ Alfred Dubach, „Die Communio-Ekklesiologie - eine zeitadäquate Konzeption von Kirche?” A Hilberath által szerkesztett kötetben, 54.o.

³¹ Medard Kehl, *Die Kirche: Eine katholische Ekklesiologie*, Würzburg: 1992, 37.o.

³² Dubach, id. hely, 55.o.

Az Atya ikonja

A bemutatott ikon Lia Galdiolo ikonfestő munkája. Ismert és az egész világon elterjedt munkái például az Apokalipszis Asszonya (A Napba öltözött Asszony). Mint minden ikonfestő, imádkozva és böjtölve alkotta meg művét. Az alkotás tehát meditációs folyamat, az alkotás mint mű újabb meditációk, szemlélődések forrása. A reprodukált ikon azonban egészen különleges, mivel egy nővér, *Eugenia Elisabetta Ravasio* (1907–1990) 1932-ben megélt látomásán alapul. A nővér tanúsága szerint – tanúságát a grenoble-i püspök, Msgr. *Alexandre Caillot* által kinevezett szakbizottság 1935-ben igen szigorú vizsgálatnak vetette alá, és hitelesnek találta – az Atya megszólította, mint az *Emberiség Atyja* mutatkozott be, és kérte, hogy legyen ilyen címen ünnepe. Bár különösen hangzik, mai napig nincs az Atyának önálló ünnepe az Egyházban. Kérte továbbá, hogy mindenütt tiszteljék ikonját, hogy így mindig jelen lehessen szeretett „gyermekai” között. A nővér leírása alapján készült ikon minden részlete teológiai jelentőségű, azaz nem másítható meg a művész ihlete által. Főbb jelképei: az *örökifjú Isten*, aki nem véletlenül „hasonlít” a legnagyobb ikonfestő, Andrej Rubljev Szentháromság-ikonjának három alakjára, *lábához teszi a koronát és jogart*, az uralom és a bíraskodás jelképeit, hogy ezzel is jelezze, dicsőségénél fontosabb számára közelsége az emberekhez. Az Atya a nővér által feljegyzett szavai ezek voltak: „*Íme, hogy szeressem őket (az embereket), és hogy ők megismerjék ezt a szeretetet, közejük jövők, magamra öltve hasonlóságukat és szegénységüket. Lásd, leteszem a koronámat és egész dicsőségemet, hogy felvegyem a közösleges ember magatartását.*” A kommunikáció itt többszintű: egyfelől az Atya, mint egykor a prófétákat, kiválaszt egy asszonyt az üzenet átadására – ez az első szint. Ezt az üzenetet – melynek lényege *Isten szeretete, önközlése* – kép formájában kívánja „kommunikálni”. Ez a második szint. A kép halmozottan használ jelképeket, így a korona és a jogar jelképeit,^{*} mely a harmadik szint. De ezek a jelképek egy további üzenetet tartalmaznak: Isten egészen hasonulni akar gyermekeihez, az emberekhez, inkulturálódik. Mintegy megismétli jelképes úton a Megtestesülést, annak üzenetét, aktualizálja azt, azzal a szociális és politikai téren is nagy horderejű üzenettel, hogy felekezeten és vallásokon túlmutatva minden ember atyja. Mindennek elmondására több kötet se lenne elég. A kép azonban képes erre. Az persze izgalmas kérdés marad: aki(k) elutasítják a képi kommunikációt a vallásban, mivel bálványimádástól félnek, hogyan képesek az üzenetet befogadni? A képromboló tálibok korában ugyancsak aktuális kérdés!

Forrás: Andrea D’Ascanio, *L’Icona del Padre: „O Dio, Padre Onnipotente...”, L’Aquila: Editrice Pater, 1994.*

* Egyébként minden részletnek jelentősége van: az azúrkék gömb a megváltott világ, az emberiség, de egyúttal a Fiú is: Alfa és Omega. Krisztus keresztye jelzi: minden bevégeztetett. Jelképezi az Új Embert, az új teremtetést is. Az egész teret betöltő – vagyis minden embernek megnyíló – alak homlokán mint egy árnyék kirajzolódik a Lélek, a galamb körvonalaival, és a csücsörített ajkak is a Lélek lehelését, az életadó lelket jelzik, mely a Teremtés kezdetén életet öntött az élettelen anyagba. Az Atya ábrázolása tehát trinitárius, az Atya művében mindig részesül az egész Szentháromság, stb.

Dubach a teológiaiilag ki- és átgondolt, szó szerint „előre elgondolt” (*vorge-dacht*) önértelmezést „*empirikus verifikációnak*” – bizonyításnak, hitelesítésnek – szeretné alávetni, ami megfelel a korszellemnek. Azt reméli, hogy jutalmul kapja „*a sikeres kommunikációs gyakorlat(ot) és az egyház a valóságnak megfelelő szemléleté(t)*”.³³ Azaz kérdezi, hogyan lehetséges ez? Hogyan jelenhet meg az egyház szavahihetően – az újkor logikáján belül, amint hangsúlyozza – mint „*communio*”?

Első ellenvetése: a teológusok, például Walter Kasper, a *communio* régi/új fogalmát úgy ünnepelték, mint korunk egy mély, *ki nem elégített vágyának beteljesülését*.³⁴ A magány és az eltömegesedés kettős veszélyének kitett ember vágyik az őt fenntartó, megtartó közösségre, mondja Medard Kehl is.³⁵ Kehl szerint az Egyház „*ráterzett*” erre, amikor igen szerencsésen a *communio* jegyében mint *közösséget* fogalmazta meg újra saját lényegét. A társadalomtudományok művelői ezt Dubach szerint kétségbe vonják. Az újkor középpontjában a „*szabadság alkotó bizonytalansága áll*”,³⁶ és minden erre irányul. Beck szerint az újkor emberre mindent „*kockázatos szabadságra vált át: Istent, a természetet, az igazságot, a tudományt, a technológiát, az erkölcsöt, a szerelmet, a házasságot*”.³⁷ E posztulátum jogosságát Dubach nem veti alá kritikus elemzésnek, hanem axiómaként kezeli. Vegyük észre ehhez képest, hogy szeptember 11-e után talán jobban megkérdőjelezhető az újkor szabadságmítosza. A személy szabadsága – amely a nyugati civilizáció sarkkövének tűnt – a félelem és a tehetetlenség kettős bénító hatása alatt minden eddigi hasonló esetnél jobban a „*law and order*” hívei javára billentette a közvélemény és a politikai cselekvés mérlegét. Így az amerikai elnök olyan hatalmat kapott, mint egyetlen elődje sem, még háborúban sem. Az fel sem merült, hogy ezzel vissza is lehet élni. Másfelől friss statisztikák, például a New York-i házasságkötések ugrásszerű növekedéséről a merénylet után, sejtetik, hogy a zsinati teológusok talán mégis jól értelmezték az idők jeleit, legalábbis jobban, mint az empirikus társadalomtudomány. Krízishelyzetben igényünk és elemi vágyunk a közösségre drámaian jelentkezik! Vizsgálódásaink szempontjából azonban az empirikus hitelesítés nem állítható fel követelménynek a *Communio*-teológia érvényességére.

³³ Uo. 56.o.

³⁴ Walter Kasper, *Die Communio-Ekklesiologie als Grundlage für eine erneuerte Pastoral*, Rotenburg: 1990, 4.o.

³⁵ Kehl, id. mű. 139. o.

³⁶ U. Beck, „Was hält die hochindividualisierte Gesellschaft zusammen?” *Mittelweg* 36/1, (1996), 48.o., idézi Dubach, id. hely 56.o.

³⁷ Dubach, id. hely 57.o.

Közvetítők és tömegek

Sokkal izgalmasabb kérdés, hogyan képzelhetjük Istent közösségnek, értelmezhetjük és élhetjük meg őt communióként, egységként, és hogyan bontakozik ki ez a *communio* az emberek közötti kapcsolatokban, és végül az emberiség eljövendő egységében? Itt lép a színre tulajdonképpen érdeklődési területünk, a **kommunikáció**. Válaszom ugyanis a feltett kérdésre roppant egyszerű, és ugyanakkor nem a priori, nem egyértelmű mindenkinek. *Communio*, közösség, pontosabban *egység a közösségben* – ahogy körülírnám – a **kommunikációból** mint olyan cselekvésből születik, amely *közösséget* hoz létre, *közösséget alkot, egységbe forraszt*. Mindennek nincs értelme, ha a kommunikációt mint *közlést*, sőt még jobban beszűkítve mint az egyén önmagáról másoknak adott jelzését értelmezzük. Az idézett szinonimaszótárban a kommunikáció nem nyert felvételt önálló címszóként, ám a „közlés” a szerkesztők szerint *szaknyelven kommunikáció*, tágabb értelemben pedig beszéd, illetve titok, hír *továbbadása*, elmondása, sőt *közzététele* újságban, folyóiratban.³⁸ Mindez nemhogy *Internet előtti, de televízió, sőt rádió előtti* szemlélet, és az információs elméleteket továbbfejlesztő, *Shannon és Weaver által*³⁹ kidolgozott „átvitel” vagy „közvetítő” elmélet (*transmission theory*) szellemi unokája. Ahogy egy gép erőt, energiát továbbít, úgy a **tömegkommunikáció** – mert az elméletek többsége a tömegekre van kiélezve – „*üzeneteket*” (*message*) közvetít *valamely forrástól adott csatornán keresztül, jelzések útján (signal) a fogadó (receiver) felé*, aki a kapott jelzést mintegy visszafordítja üzenetbe. Minden, ami zavaró – emlékezzünk a SZER adásainak zavarására – káros, hisz megakadályozza, de legalábbis megnehezíti vagy eltorzítja a jelzés értelmezését, visszafordítását, és így az eredeti üzenet befogadását. Rögtön szembetűnő a technikai, mechanisztikus szemlélet. Nem is lett volna baj, ha az elmélet kizárólag a kommunikációs technológia elemzésére és javítására szolgált volna, de idővel „megfertőzte” az egész domináns szemléletet, divatos szóval paradigmává vált, még az emberek közötti személyes és csoportos folyamatok értelmezésére is. Már *Rogers* is „*intellektuális zsákcának*” tekintette ezt a figyelmét kizárólag a tömeghatásra irányító elméletet, de ha a „hatást” „*hatalom*”-nak fordítjuk, megértjük töretlen népszerűségét. Az elmélet szépséghibája nem kizárólag lineáris, túlegyszerűsítés révén a valóságos folyamatoktól elrugaszkodott volta, hanem ideológiai kötődése. A mögöttes elképzelés a *liberális*,

³⁸ O. Nagy, i.m. 226.o.

³⁹ C. Shannon – W. Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana: University of Illinois Press, 1949.

szabadelvű, piacgazdaságon alapuló, demokratikus, pluralista és igazságos társadalom eszménye és annak vélt felsőbbrendűsége, amelynek értékeit a média közvetíteni köteles. A „jó”-nak persze mindig győznie kell, akár csak a hollywoodi filmekben, melyek ugyanazon szellem gyermekei. A modell ugyanakkor „kommunikátor-központú”: a „kommunikátor” az igazság, a tudás birtokosa, közli a befogadóval felismeréseit, valósággal „kinyilatkoztat” tesz. A vallás prófétai nyelvén nyugodtan mondhatnánk, hogy a mindentudó és nagyhatalmú „kommunikátor” amolyan félisten. Westley és MacLean⁴¹ valamelyest „megszelídítették” a modellt, amikor az „üzenet” helyére a kommunikátort tették, aki inkább csatorna, melyen keresztül események – azokról szóló tudósítás, hírek –, hangok, vélemények jutnak el válogatott célközönségekhez. A kommunikátor nem forrás többé, hanem átad, közvetít, válogat, hozzáférhetővé tesz nézeteket és hangokat, ti., azokét, akik szeretnék elérni, sőt befolyásolni a nagyközönséget: a közvélemény „igazi” formálói: írók, (kereskedelmi) hirdetőik, egy eszme hirdetői, politikusok stb. Mint látjuk, marad a forrás, de ez háttérben rejtőzik, közvetítőre van szüksége, és ez lenne a média. A szó eleve közvetítőt jelent. A modell finomítása, azaz növekvő komplexitása, nem változtat az alapvető beállításon, mely szerint a kommunikáció a közlekedéshez hasonló folyamat, valamit – információt – visz egy helyről a másikra, és azon sem, hogy az üzenő az „igazi” kommunikátor, míg a „befogadó” mindenképp alárendelt. Egyetlen vigasza, hogy megfordíthatja a folyamatot, „válaszolhat”, és ezáltal maga is kommunikátorrá válhat. Ha a viszonyt többszörösen megfordítjuk, akkor már párbeszédre beszélünk. Eközben fel se merül a kérdés, hogy mindez mire jó? Az információ per se jó. Ez az elmélet ki nem mondott axiómája.

Alternatív elméletek

A kommunikációs etika felteszi a kérdést: mi az értelme mindennek? A CNN például, mint a domináns etika elkötelezett híve, nem kérdez ilyet. Ehhez képest Christians és társai már 1993-ban⁴² megfogalmazták a híradás (news reporting) szociális etikáját. Rákérdeztek, mi az újságírás küldetése egy olyan világban, melyet a közélet általános válsága jellemez.⁴³ Szerintük az újságíró kötelessége rá-

⁴⁰ E. M. Rogers, *Communication Technology*, New York: Free Press, 1986.

⁴¹ B. Westley – M. MacLean, „A Conceptual Model for Mass Communication Research”, *Journalism Quarterly* 1957/34, 31-38.o.

⁴² Clifford G. Christians – John P. Ferré – P. Mark Fackler, *Good News: Social Ethics and the Press*, New York: Oxford University Press, 1993.

⁴³ Kiss Ulrich, „A Short History of the Ideology of America's Press: A Review of J. Herbert Altschull's *From Milton to McLuhan: The Ideas Behind American Journalism*”, szakdolgozat Robert White S.J. vezetésével, Pápai Gergely Egyetem, 1997, 3.o.

látást nyújtani – értsd a világ amúgy érthetetlen dolgaira – , magyarázatot kell adnia, értelmeznie kell, mert, mondják Christiansék, „*a demokratikus pluralizmus számára elégtelen a pusztá tények összehordása és felsorolása*”.⁴⁴ Ennek fő akadálya szerintük az *újságírók ideológiai individualizmusa és a tárgyilagosság mítosza a szakmában*. Meghaladná ezen tanulmány kereteit, hogy kritikusan bemutassam az elméletet, amely „közösségi” etika (communitarian ethics) címszó alatt szerepel a szakirodalomban.⁴⁵ Az elmélet négy követelményt támaszt – vagy következményt von maga után, ha elfogadjuk, és magunkévá tesszük – , ti. követői előmozdítják az igazságosságot, szövetségre lépnek közönségükkel, melyet képessé tesznek (*empower*), hogy maguk is előmozdítsák az igazságosságot, olyan történeteket meséljenek el, melyek értelmezik, ami történt, és felhagynak a mitikus tárgyilagossággal az elkötelezettség javára. Ha így cselekszenek, máris megindítják a polgári átalakulást, a társadalom átalakítását, azaz politikailag aktívak, nem pusztá krónikások. Más szóval olyan folyamatról van szó, amelyet a vallás *megtérésnek* nevez, és olyan következményekről, amelyek a megtéréshez hasonlóan a felebaráti szeretet tetteire sarkallak. Íme, az újságíró, mint pap és próféta.

Christiansék és lelkes követők persze – tegyük hozzá, változatlanul nem az újságírók többsége – adósak maradnak a válasszal, hogy a „közösségi etika” hogyan vezet ténylegesen az igazságosabb közösség építésére. Egyáltalán, milyen közösségről beszélhetünk, ha a közös nevező egy adott médium használata? Mindenesetre az elmélet és a vele párosuló gyakorlat hordoz magában néhány elemet, amely az egyházi közösségre is jellemző, például a szolidaritás – szemben az atomizált individualizmussal – , a párbeszéd, a kapcsolat(ok) és a narráció, azaz elbeszélés fontossága, az egymásért-lét(ezés), a prófétai dimenzió, a jelképek és mítoszok szerepe stb. Mint láthatjuk, ez a fajta eszményi újságírás magát az értelmet adó (sinngabend) intézmények közé sorolja, és ezzel mintegy egyházi szerepet tölt be. Ha betölti.

Kortársaink inkább a médiától várták és kapták az élet és minden jelensége értelmét, mint az egyházaktól. A média megrendült hitele új lehetőségeket nyit meg az egyházaknak, meggyőződésem szerint nemcsak rövid távon. Tartsuk azonban szem előtt, hogy az egyház, és a vallások általában, nem adhatnak értelmezést a dolgoknak az értelmezés fő elve és alapja, *Isten nélkül*. Itt nem pusztán arról van szó, hogy csak akkor maradnak hitelesek, ha valahogy bevonják a kommunikációba Istent, hanem arról, hogy *Istenről és Istent kell kommunikálnuk*. Ezért nem mindegy, hogy a kommunikációs folyamatot úgy értelmezzük-e, mint a mainstream elmélet, azaz lineárisan, mechanisztikusan, mint a közlő köz-

⁴⁴ Christians és mások, i.m. 5.o.

⁴⁵ Ezt megtettem Altschull könyvének recenziójában, lásd Kiss, i.m.

lését egy befogadó felé, vagy teljesen más feltételekkel. A meghökkentő, hogy a katolikus egyház *kommunikációs doktrínája* – mert van ilyen – egy közösség-alapú teológiából indul ki, a fent vázolt és most kifejtendő Szentháromság-teológiából, de a folyamat leírásában és elemzésében még a közvetítő elméleteknek van elkötelezve.

Communio et Progressio

A *Communio et Progressio* (1971)⁴⁶ mindenekelőtt leszögezi, hogy a **szociális kommunikáció** – a magyar fordítás makacsul ragaszkodik az eredetiben gondosan elkerült „tömegkommunikáció” kifejezéshez – legfőbb célja a „*társadalomban élő emberek egysége és haladása*”. Az angol fordítás is *egységnek* fordítja a *communiót*: „*unity and advancement of men living in society*”, de nála sincs szó tömegkommunikációról, hanem „*social communication*” a megfelelő fordítás. A vatikáni zsinat dekrétuma a kommunikációról szólott először, a „*szociális kommunikáció eszközeiről*” (*Inter mirifica*) – és nem a tömegkommunikáció eszközeiről! Ez az első alkalom az egyháztörténetben, hogy egy egyetemes zsinat a szociális kommunikációról vitatkozott és megfelelő iratban rögzítette véleményét.⁴⁷ A zsinati határozattal új terminológiát hoztak létre a „szociális kommunikáció” kifejezéssel. Az előkészítő bizottság úgy vélte, olyan kifejezések, mint „*tömegmédiá*” vagy „*tömegkommunikáció*” nem fejeznék ki megfelelően az egyház távlatait, szükségleteit és aggodalmait. „*A kommunikáció nem korlátozható a továbbítás (transmission) pusztán technikai eszközeire, hanem úgy értelmezendő, mint egy folyamat emberek között és körében (between and among humans)*.”⁴⁸ Eilers hangsúlyozza, hogy az így értelmezett szociális kommunikáció magába foglalja – túl a modern technikai eszközökön – az emberi kommunikáció valamennyi egyéb formáját, ahogy azok a társadalmakban és kultúrákban kifejezésre jutnak. A magyar fordítás nemcsak pontatlan, rossz, hanem félrevezető is, és félő, hogy ideológiai előítélet rejtőzik mögötte. Mindenesetre a magyar társadalom, sőt egyházi vezetés mindmáig torz képet kap az egyház tanításáról.⁴⁹ Mivel a szóhasználatot (**comunicazione sociale**) az 1983-as egyházi törvénykönyv is átvette, a magyar szóhasználat atavizmusa akár eretnekségnek is tekinthető.⁵⁰

⁴⁶ Magyar Katolikus Püspöki Kar Tömegkommunikációs Irodája: *Egyházi megnyilatkozások a médiáról*, Budapest: 1997. Tartalmazza a zsinati dekrétumot a társadalmi(szociális) kommunikáció eszközeiről: *Inter mirifica* (IM, 1963), továbbá a Szociális Kommunikáció Pápai Tanácsának két fontos lelkipásztori határozatát: *Communio et Progressio* (CP, 1971) és *Aetatis Novae* (AN, 1992).

⁴⁷ Franz-Josef Eilers, *Church and Social Communication: Basic Documents*. Manila: Logos Publications, 1993.

⁴⁸ Eilers, i.m. 58.o.

⁴⁹ Hacsak nem olvassa eredetiben, de valószínűtlen, hogy ez gyakran előfordulna!

Hogy mennyire más valóságot takar az eredeti kifejezés és annak félresikerült magyar fordítása, azt egy olasz pasztorálteológiai kézikönyv már címében is jelzi: „A tömegtől Isten népéig: lelkipásztori terv.”⁵¹ Tervüket a szerzők egyszerűnek mondják, mivel minden egyetlen központi gondolaton alapszik: „*evangelizálni egy népet és kultúráját, a katekumenátus útján vezetve őket, ami nem más, mint összehívás (convocazione), evangelizálás és katekézis*”.⁵² Ennek előfeltétele, hogy az egyházi közösségekre és a családokra úgy tekintsünk, mint akik állandó megtérésre hivatottak. Ezzel elérkeztünk az Egyház hivatásához: Az egyháznak mint *Istenről valló és Istent közvetítő közösségnek fő és tulajdonképpeni feladata*, hogy élénk tárja Isten valóságát, úgy, ahogy azt saját önértelmezése szerint az apostoli közösségen keresztül Krisztustól mint Isten szeretetének elsősorlagú közvetítőjétől és tanújától kapta.

Más szóval, az egyház feladata kommunikálni. Ennek eszköze azonban nem az eszközök sokasága, a média különböző megfelelői, hanem elsősorban ön maga, ahogy él, azaz élnie kellene. Hogyan? Követve modelljét – aki CP szerint a „legtökéletesebb kommunikátor” – , a földön élő Krisztust (CP 11). A kommunikáció tökéletessége nem abban merül ki, hogy „*teljesen azonosult azokkal, akikhez a küldetése szólt*”, és ezzel mintegy a mindenkor kötelező inkulturáció előfutára lett, „*hanem egész emberi életével is közvetítette*”. „*A kommunikáció több, mint gondolatok közlése és érzelmek jelzése. Legmélyebb szintjén saját magunk ajándékozása a szeretetben.*” A dokumentum folytatja: *Krisztus kommunikációja valóban lélek és élet volt.* Ez angolul így hangzik: „*Christ’s communication was, in fact, spirit and life.*”⁵³ Krisztus nem egyfajta SMS-t küldözget, nem üzeni, hogy szeret, hanem önmagát adja. Teljesen. Minden kommunikáció ennek halovány visszfénye. És teljes önátadásának jeléül az **eucharisziát** hagyományozta tanítványaira, egy jelet, szentséget, amely nem pusztán jelenlétét biztosítja az idők végezetéig, hanem kiszolgáltatottságának, önmaga teljes átadásának elévülhetetlen és újra meg újra megjelenő jelképe. Ezért mondhatja CP: „Az

⁵⁰ Sajnos, az egyházi törvénykönyv magyar fordítása is makacsul kitart a „*tömegtájékoztató*” mellett, ahol a latin eredetiben „*instrumentis communicationis socialis*” áll (CIC, 1983: Can. 761). Igaz, a szövegösszefüggésben – ami a „sajtó és a többi ... eszköz” kapcsolatból kiolvasható – mindenekelőtt a tömegtájékoztatói eszközökről van szó, és nem a kommunikáció egyéb módozatairól, ill. elég konkrétan a hatóságok (a latin auctoritas itt is kevésbé bürokratikus csengésű) nyilatkozatainak terjesztéséről (*diffusio*) a média által.

⁵¹ Juan Bautista Cappellaro és mások, *Da massa a popolo di Dio. Progetto pastorale*. Assisi: Cita-della Editrice, 1981.

⁵² Cappellaro, i.m. 5.o.

⁵³ Itt jegyzem meg, hogy nem segít, hanem ismét félrevezet a magyar fordításban, hogy a „kommunikációt” a fenti mondatban csak zárójelben – szerencse, hogy egyáltalán! – adja meg, és Krisztus „kapcsolatteremtéséről” beszél!

Eucharisztia alapításával Krisztus Istennek és embernek a földön lehetséges leg-tökéletesebb és legbensőségesebb közösségét ajándékozta nekünk, és ezzel (out of this) az emberek közötti egység legmélységesebb lehetőségét is. A közösség itt az angol „communion” megfelelője, amely az egységnek is alapja. A krisztológiai felvezetés azonban pneumatikus értelmezést is kap: „Krisztus végül nekünk adta életető Lelkét, aki minden embert egységbe fog össze.” Itt bizvást visszakanyarodhatunk a kiindulóponthoz: „A keresztény hit szerint az emberiség egysége és testvérisége minden kommunikáció fő célja (CP 8). Ennek gyökere és modellje a Szentháromság, az Atya, a Fiú és a Szentlélek örök kommunikációjának [az eredetiben communio!] (központi) misztériuma, akik egyetlen isteni élet-egységben vannak.” (CP 9) Számomra érdekes a fordító opciója, hogy a communion-ot itt kommunikációnak fordította. Úgy tűnik, a két fogalmat kicserélhetőnek tekinti. A Szentháromságra vonatkoztatva, úgy vélem, az is. A közösség a közösséget teremtő kommunikáció előfeltétele, de gyümölcse is. Mivel Istenben minden egyidejű, mivel örök, a kölcsönösség teljes, és tetszés szerint kicserélhető. Közösség és közösítés csak fogalmi szinten különböztethetők meg. Emlékezzünk: a közösítés értelme *communione facio, publicum efficio, participem reddo*. A közösítés tehát nemcsak közösségteremtő cselekedet – „*communione facio*” –, hanem **részesedés** is egymás ügyeiben (*participem reddo*), a közügyekben, és így megfelel a közösségi etika politikai diakóniájának is, de útmutatást is ad azon változások irányára, amelyekre az egyházban fokozottan szükség lenne. A *participatio* már Szent Tamásnál a communion-ral rokon kulcsszó volt, és Christians meg társai is a részesedést teszik etikájuk egyik alapkövetelményévé. Míg Krisztus Isten belső kommunikációjába vont be minket, a média, a közvetítők feladata az lenne, biztosítsák a közösség minden tagjának részesedését a közös döntésekben, a közös kultúra teremtésében. Ennek érdekében a CP kijelenti, hogy a média⁵⁴ „mindenki javára, mindenki szolgálatára léteznek” (CP 84), és ebből azt a következtetést vonja le, hogy „az egyének és csoportok szabadon indíthassanak új kezdeményezéseket” (CP 85) – ezt persze a liberális gondolat is vallja –, de hozzáfűzi: „azt is megköveteli (ti. a közjó), hogy a polgárok – akár tájékoztatók, akár befogadók – élhessenek felelősségükkel és önkontrolljukkal. Mindezeket

⁵⁴ Jó lenne már eldönteni, hogy a média vagy a médiumok a helyes szóhasználat. Magyarország *Médiakönyve* címében a „média” kifejezést használja és ugye, *médiahajón* ringunk évről évre a Dunán (nem médiumok-hajón), és a *médiatörvény* tartja izgalomban az országot, nem a médiumok-törvény, de egy sorral arrébb a bevezetőben Cseh Gabriella, Enyedi Nagy Mihály és Soltészky Tibor (1998) már a hazai médiumok állapotát összegezi. Csak nem spiritiszta szeánszokról számolnak be? Lukács János a nemzetközi szakirodalom annotált bibliográfiái gyűjteményének viszont ezt a címet adta: *Új médiumok a társadalomban*. Én kitarok a média mellett, hisz ez a latin „médium” többes száma.

szem előtt tartva az önkéntes egyesületek nemcsak kívánatosak, hanem egyenesen nélkülözhetetlenek”. De CP még tovább megy, követeli, hogy „az információhoz való jogot törvénybe iktassák”! (CP 87).⁵⁵ Továbbá: „Törvényes úton kell biztosítani az állampolgárok azon jogát, hogy a kommunikációs eszközök tényleges tevékenységét bírálhassák.” A felelősség nem pusztán nemzeti, hanem globális, „a közjóért való felelősség nem ér véget saját országuk határaival, hanem az egész emberiségre kiterjed” (CP 93). Következésképpen: „Napjainkban az államokat világméretű felelősség terheli a tömegkommunikációs eszközökkel kapcsolatban, mert ők szavatolhatják, hogy a tömegtájékoztatás fejlődése válogatás és megkülönböztetés nélkül az egész emberiség javát szolgálja” (CP 91). CP konkrétan kitér a fejlődő országok támogatására is (CP 92-95). Sürgeti továbbá az „egyetemes párbeszédet, amely az embert arra indíthatja, hogy mindennapi életében törekedjék az egyetemes testvériségre az egy örök Istennek, mindenek Atyjának gyermekeként” (CP 98). Ez elsősorban a különböző felekezetek tagjainak lenne ökumenikus feladata. De felszólítja a „befogadókat” arra is, hogy együtt lépjenek fel, így védve jogaikat, hisz „együttvéve erősek lehetnek” (CP 83). A kereskedelmi érdekeltségű médiának pedig ezt üzeni: „Mivel a tömegtájékoztatás nem csupán kereskedelmi vállalkozás, hanem ugyanakkor kulturális és társadalmi szolgálatot is teljesít, a befektetőknek nem szabad olyan túlzott nyomást gyakorolniuk, amely korlátozná a tájékoztatók, a művészek és az úgynevezett befogadók szabadságát” (CP 80). Mindezek a gyakorlati rendelkezések koherensek, és az összefogásban (CP 83) rejlő erő valószínűleg sokkal többet tehetne megvalósításukért, mint amennyit akár hazánkban, akár egyebütt tapasztalunk. E rövid áttekintés csupán azt óhajtotta bemutatni, hogy a dokumentum nem áll meg magasztos elvek hangoztatásánál, és nem csupán dogmatikai és fundamentális szinten fogalmazza meg az egység-közösség-közösítés (kommunikáció) hármasság elvét.

Provokatív tézisek

Hilberath és társai⁵⁶ a *communio* megtapasztalhatóságát kéri számon az egyháztól – tulajdonképpen a hierarchiától. Nem vitatom, hogy itt bőven akad még tennivaló. De talán a teológiai gondolkodás is hathatna termékenyen és termékenyítőn a lelkipásztori gyakorlatra. CP hangsúlyozza, hogy a média nemcsak abban segítheti az egyházat, hogy kifejezze önmagát a mai világban, hanem elő-

⁵⁵ CP hangsúlyozza azonban, hogy „az információhoz való jog nem korlátlan. Összhangba kell hozni a többi törvényes jogszabállyal. Vannak például személyiségi jogok, amelyek az egyén és családok életét védik” (CP 42). Vö. *Inter mirifica* 5.

⁵⁶ Hilberath, i.m.

segíti a párbeszédet az egyházban, és „*megvilágítja az egyház számára a kortársak véleményét és viselkedésmódját*” (CP 125). Médiaművelők és a kommunikáció gondolkodói ebből bátorítást meríthetnek, és felhatalmazást kaphatnak, hogy együtt gondolkozzanak az egyházzal épp a kommunikáció teológiáján, amely túl komoly dolog ahhoz, hogy kizárólag a szakteológusokra hagyjuk, egy ismert mondás parafrázisaként.

Tézisem a műhelymunka kezdetén az volt, hogy „*Isten kommunikáció. Isten közösség.*” Hozzáfüztem: ebből nem adódik, hogy a „kommunikáció közösség”, vagy fordítva, a „község kommunikáció”, mivel nem klasszikus szillogizmusról van szó. Mert hiába $A = B$, ami igaz, és $A = C$, ami szintúgy igaz (ahol „A” Isten, „B” a kommunikáció, és „C” a közösség), $B \neq C$, „B” mégse azonos „C”-vel. Ugyanis mind „B”, mind „C”, Isten („A”) nélkül hiányos, se nem teljes, se nem tökéletes, azaz inkább „kommunikációszerűség”, mint valós kommunikáció, és inkább „községszerűség”, mint valós közösség. Kommunikáció és közösség egyformán tökéletlen, míg Isten, *per definitionem*, tökéletes, felülmúl mindent. Sőt mi több, amint azt már a régiek is mondták, Isten nem csak *kommunikáció*, hanem egyúttal *nem kommunikáció*, és nem csak *község*, hanem *nem község* is. Különösen, ha a kommunikáció esetén nem Isten belső életére vonatkoztatjuk, hanem Isten (ön)közlésére az ember felé, amit a keresztény terminológia „kinyilatkoztatásnak” mond.

Isten valóban tökéletes kommunikáció és tökéletes közösség, de ez az állítás könnyen megbotránkoztat nem egy hívőt, és irritál mindenkit, aki nem fogadja el a keresztény Szentháromságant, mely szerint **Isten egy** és mégis három „személy”. Tisztázzuk előbb: olvasóim ugyanazt a valóságot nevezik-e Istennek, mint én? Egyáltalán, „község”, illetve „kommunikáció” foglaimaink azonosak-e? A jó skolasztikus most definíciót adna, én inkább metaforákhoz folyamodom, mivel ez „kommunikatívabb”, hamarabb teremt közös gondolkodást.

Isten szeretet – írja János első levelének szerzője (1 Jn 4,8). A keresztények számára ez, sajnos, „közhely”, ezért nem is foglalkoznak többet e kérdéssel. Ha viszont a XXI. század, a kommunikáció százada nyelvén azt mondom, „**Isten kommunikáció**”, talán csak felfigyelnek? Ha a tézis igaz, akkor a provokáció jó. Megújítja a teológiát, és annak nyelvét inkulturálja, és megkavarja a kommunikációs elméletek állóvizeit is. A „kommunikáció” mint tudomány szakma feletti vagy szakma közötti, vagy nem kommunikáció. A szakma szűk sáncai felől nézve persze – bármilyen újak is legyenek még a sáncok, annál vehemensebben védik majd őket – az állítás kényelmetlen, és éppen ezért talán termékeny.

Az egyszerűség kedvéért tegyük ideiglenesen félre a teológiai fejtegetést. Vizsgálgassuk előbb a kommunikáció és közösség foglaimait – egyelőre *Isten nélkül*, ami az Isten utáni, posztmodern világban kézenfekvő – , és belátjuk, a két fogalom *nem azonos, de elválaszthatatlanul egymásra utalt és utaló*. Melyiké az

elsőbbség? Ugye, ez olyan kérdés, mint a híres fogas kérdés, mellyel az iskolázottak az iskolásokat kínozzák: *mi volt előbb, a tojás vagy a tyúk?* Barátom kislfia kihúzta magát, és így válaszolt: *kérdezd a tyúkokat, én kakas vagyok. Tojásból kelhet ki tyúk is, kakas is* (és tegyük hozzá, kappan is, de ez már művi beavatkozás a természet rendjébe) – tette hozzá a lurkó, míg – folytatta – *„kakas még nem tojt tojást, amióta a világ világ”*. Talpraesett válasz, főleg ha figyelembe vesszük, hogy filozófiailag milyen gyenge lábon állt a kérdés. Mert kértem, egyedről vagy a „tyúkról” mint olyanról, az ő tyúkságáról van szó, illetve egy adott tojásról vagy a tojásról általában? Egy adott tojásból – és ezt a gyerek jól látta – nem tudni előre, hogy hím vagy nőtény csibe kel-e ki, de persze, nyelvileg a *csibe se nem kakas, se nem tyúk*. Más szóval, tyúk tojhat tojást – sőt ez tyúkságának egyik fő ismérve – de tojásból még soha nem kelt ki tyúk, legfeljebb leendő tyúk.

Mindez nem pusztá sziporkázás, szójáték, és főleg nem az, ha a kommunikáció és közösség viszonyát kezdjük **analóg** módon elemezni. Ha igaz a fajok eredetének darwini elmélete, akkor egy szép napon, mutáció útján egy tojásból a várt hüllő helyett madár kelt ki, amolyan *előtyúk*. Ilyen értelemben „a” tojás megelőzött minden tyúkot, persze csak ha Darwinnak van igaza, és nem a kreacionistáknak, akik szó szerint értelmezik a Bibliát: *„Isten megteremtette... a háziállatokat fajuk szerint”* – és látta, *„hogyan ez jó”* (Ter 1,25). És ehhez nem volt szüksége tojásra. Isten meg is áldotta teremtményeit: *„legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet”* (Ter 1,28). 1:0 a tyúk javára, de ... nem kakas nélkül! Ma már minden iskolázott ember tudja, hogy a Biblia nem természet-tudományi tankönyv, hanem *narratív teológia*, amely történeteken keresztül mutat be egy filozófiai igazságot (és persze, *hit*-igazságot), történetesen azt, hogy *a szeretet, a kapcsolat, ha úgy tetszik a kommunikáció, megelőzi a közösséget*, és létrehoz valami újat, amely új élet csírája is. Az emberek világában ez a kultúra, ez „Kolumbusz tojása”. Igaz, a pár – *a Biblia szerint az ember csak párnak, azaz egymásnak rendelve ember!* – természetéből, rendeltetéséből adódik, hogy kapcsolatot teremtsen egymással, azaz kommunikál, mert ha nem, elpusztul, vagy megszűnik embernek lenni. Mivel a pár, az ösközösség, kezdeményezi a dialógust, egyszerre úgy tűnik, *a közösség hozza létre a kommunikációt*. A Biblia ezt a feloldhatatlannak tűnő tojás-tyúk dilemmát kétszeresen is feloldja. Egyfelől bemutatja, hogy a pár csak a *gyermekáldásban* – ez messze több mint „*fajfenntartás*”, mert egyúttal az **embernek maradás** feltétele! – lesz teljessé, azaz ha túlmutat önmagán. Másfelől a párnak, az embernek nem önmagában van *rendeltetése, hanem rajta kívül, Istenben*, aki teremtője. Az ún. eredeti bűn épp ennek az emberen túlmutató viszonynak a felmondása volt. De mit szóljon mindehhez, aki mindezt mesének tartja, és Isten nélkül akar antropológiát megalapozni? Térjünk vissza Darwinhoz, bármennyire is csak egy elmélet, bár még mindig a „mainstream” elmélet. Mi történt, amikor a hüllőből és/vagy a madárból emlős

lett, azaz a Természet (Isten?) kreatívan túllépett a mi tojás/madár problémánkon? Az *emlősök megjelenéséig a kommunikáció nem feltételezett semmiféle közösséget*, de szerepe volt abban, hogy egy faj egyedei valamilyen módon meghatározott időre és céllal funkcionális közösséget hoztak létre. A legevidensebb példa a fajfenntartás érdekében történő párképzés volt, amely mindig feltételez előzetes kommunikációt. A nász táncot, hangokat, színváltozásokat stb., igényelt, hogy a hím felhívja magára a figyelmet, és meggyőzze a nőtényt, hogy alkalmas, sőt konkurencia esetén alkalmasabb a riválisoknál utód nemzésére. A természet találékonyága (vagy Isten humora?) e téren szinte nem ismer határt. Kissé leegyszerűsítve ez a kommunikáció többnyire jelképes és mindenképp funkcionális. Állat műkedvelésből soha nem mutat be semmiféle *nászrituálét*!

Az emlősök előtti világban, hüllők és madarak, vagy akár rovarok között is megfigyelhető ugyan valamiféle kezdetleges kommunikáció egy faj egyedei között *párzás szándéka nélkül is*, de nagyjából csak két esetben: vagy azért, *hogy figyelmeztessék egymást veszélyre, vagy, egy fejlettebb fokon, a közös zsákmányszerzés koordinálására*. Itt jegyzem meg, hogy a modern reklám is, tudatosan vagy sem, e két szituációt reprodukálja modern köntösökben, de előszeretettel idézi a harmadikat, ti. a párzás érdekében végzett verbuválást, hívogatást, illetve az ugyancsak a párzással összefüggő jelzéseket riválisok között, a harc folyamán. Egy reklámszakos hallgatócsoport számára mulatságos és tanulságos felfedezés lehet e tézis verifikálása vagy falszifikálása a mai reklámokat vizsgálva. A tézis megdöntéséig fogadjuk azonban el, hogy *a párkapcsolat minden kommunikációs viszony ősmoddellje*, archetípusa, vagy új keletű szóval paradigmája. A természettudományos megfigyelés itt összecseng a Biblia idézett tanításával: „*férfinak és nőnek teremtette őket*” (Ter 1,27). Vagyis párnak, közösségnek. Nem érdektelen a szövegösszefüggés! „*Isten megteremtette az embert saját képmására*” – ez ugyanabban a mondatban hangzik el, bevezetőül, és akár felsorolásnak tekintjük a mondat két részét, akár alárendeljük a második mondatot (*a férfinak és nőnek teremtette* tényállásról) az elsőnek (az Isten-képmasságról), a kettő szoros viszonya a mondatban tagadhatatlan! S mivel a Biblia mégse képzelet Istent „párnak” a pogány Istenek mintájára, felmerül a gyanú, hogy a *párkapcsolat valamiféle analógia Isten belső, számunkra rejtett életével*. Amit szegényes szókinszünkkel egyelőre csak úgy tudunk kifejezni, hogy *Isten közösség*, és azt akarta, hogy *az ember is közösség legyen*, illetve mivel az ember számára nem lehetséges, *közösséget alkosson*, és ezt Isten a pár teremtésével valósította meg!

Kezdetben a Biblia képe szerint csúszómászók népesítik be a földet, és madarak röpködnek az égen. Az emlősökkel azonban a kommunikáció új típusa jelenik meg. A nőtény nem rakott le már többé tojást vagy petét, *hanem méhében hordta ki a magzatot*, és amikor megszülte, az már kifejlett egyed volt, még ha nem is feltétlenül életképes. A rejtett közösség alakult ki az anyaállat és magzata

között, melyet szem nem látott, fül nem hallott, más, harmadik egyed nem észlelt és nem tapasztalhatott meg, még a nemző hím se. A kommunikáció *nem jelleken keresztül*, hangok, illatok, nyomok, testtartások stb. útján jutott el egyik egyedtől a másikhoz, *hanem bensőséges módon. Itt a közösség elválaszthatatlan*. A születendő, alakuló egyed megtapasztal egy összetartozást, közösséget, együttdobogást, közös vérkeringéssel, és egyúttal egy ingyenességet, ki nem érdemelt gondoskodást, azaz *emberi szóval szeretetet! A vérkeringés tehát a magzatmodell kommunikációs paradigmája!* Ez a fajta, a közösséggel szinte azonos jelentésű kommunikáció az emlősök tapasztalatában kezdettől fogva megelőzte tehát a jelképes kommunikációt. S mivel az ember emlős, az ember is ebbe az újfajta, mélyebb kommunikációba születik bele, illetve ebből szakad ki a születése pillanatában. A teljes egység, amelyet az ember kilenc hónapon át tapasztal meg, a „paradicsom”, és életünk rejtett célja e paradicsom helyreállítása. Ezt keressük, és ezért az ember párkeresése nem pusztán funkcionális, a szaporodásának alárendelt, mint az állatoknál, hanem közösségteremtés, és egyúttal az ember céljának megvalósítása, ha elfogadjuk a bibliai, a „~nak teremtetett”-ben összefoglalható teleológiai antropológiát. Ismert tétel a lélektanból, hogy egy ideig eltart, amíg a kisgyermek felfedezi, hogy ő nem azonos anyjával, hogy önálló személy, én. Még tovább tart, míg azt is felfedezi, hogy kettőjükön kívül van egy harmadik, a Másik, sőt mások is. Meg kell tanulnia kommunikálnia velük, hogy a különbözőség és egyediség dacára *mégis egy lehessen velük*, és ez hozza létre és tartja fenn a kultúrát és annak hordozóját, a nyelvet.

A teológia megvilágítja a magzat és az anyja közötti, csak látszólag teljes egység hiányosságát is, ti. hogy az *mindig aszimmetrikus, azaz alárendeltség, függőség*. A teológia mindjárt felkínál egy modellt, ahol nincs ilyen függőség, hanem egyenlőség, ti. az „Atya” és a „Fiú” viszonyának misztériumában. A keresztény teológia nem kevesebbet állít, mint hogy lehetséges, sőt ténylegesen *létezik két személy között egyenlő és kölcsönös viszony az alá- és fölérendeltség gyanúja nélkül*, konkrétan az Első és Második Személy, azaz az Atya és a Fiú között. Sőt kettejük közössége oly tökéletes, kommunikációjuk oly termékeny, hogy egy Harmadik Személyben valósul meg: ez a Lélek. Ebben a tökéletes kommunikációban nincs helye semmiféle Ödipusz-komplexusnak. Más szóval, a magzattal és a kisgyermekkel ellentétben a Szentháromság egységében a Másik nem ösztöneim, vágyaim kiszolgálója, és a Harmadik nem vetélytárs, amint a lélektan feltételezi a kis emberke esetében. Az én olvasatomban a lélektan által feltételezett gyermeki magatartás az eredeti bűn egy másik leírása lehetne. A bűn *az ingyenes szeretet elutasítása*, be nem fogadás, illetve képtelenségem annak viszonzására, akár mert gyanúval élek, hogy „több járt volna”, akár mert ki akarom sajátítani magamnak. Erre már a csecsemő is képes, nem kell hozzá sem az értelem kinyílása, sem az akarat szabadsága. A bűn viszont ilyen értelemben egy-

úttal mindig kommunikációs zavar is, és a közösség egyfajta „felmondása”. A kultúra ezzel ellentétben egy több évezrede folyó kísérlet e folyamat tudatos és jelképes megfordítására, kibékülésre, és leghatásosabb eszköze a **vallás**, amely mindig is *arra irányult, hogy helyreállítsa az elveszett egységet*. A vallástörténet tanúsága szerint a legtökéletesebb modell a Szentháromság, a bölcelet nem nyújtott jobbat. Igaz, döntést, akarati és részben érzelmi aktust, igényel, hogy a felajánlott utat el is fogadjam – ez lenne a keresztény nyelvezetben a Hit –, de akiben ez nincs meg, az is legalább felsóhajthat, „*mily tökéletes és fölülmúlhatatlanul szép*” a modell.

Összefoglalóul: a magzat és anyja metaforája a *communio* modelljeként szolgálhat, és analógiaként a Szentháromságra. E teológia leleplezi a hagyományos kommunikációs modellek primitív voltát, mivel rámutat, hogy ezek „megrekednek” egy utilitarista, darwinista szinten, amely hullőknek még megfelelne, emlősöknek már nem, és embernek még kevésbé. Az általuk közlésre redukált kommunikáció mint a faj- és egyedfenntartás eszköze „elsikkasztja” azt a minőségi változást, a mutációk mutációját, amelyet az emlősök hoztak. Ennek a szakmai fogyatékoságnak végzetes etikai következményei vannak, amint a magzatelhajtás és újabban a klónozás vitáiban láthatjuk. S persze ezen elméletek még kevésbé nyitottak arra, hogy egy további minőségi ugrást is akár csak észrevegyenek: hogy ti. az *ember* nemcsak részesül az emlősök fent leírt közösségi/kommunikációs *élményében*, mégpedig nemzedékről nemzedékre, hanem létének lényege, azonosságának szerves része a *közösség újrateremtése a kultúrában a kommunikáció útján*. A teológia állít egy harmadik fokozatot is, tudniillik hogy az ember képes arra, hogy önmagán (értsd nem csak az egyeden, de az emberi közösségen) túlmutatva létének alapjával, Istennel is kommunikáljon, közösséget hozzon létre

Befejezésül: érdemes elgondolkozni a következő *analógián*: a kommunikáció, a közösség és a kultúra úgy viszonyulnak egymáshoz, amint a Szentháromság három személye. Az Atya a Kommunikáció, közölni akarja önmagát, és teszi ezt a Fiúban, aki Megtestesülés – azaz Kultúra –, láthatóvá vált Közösség, és ez a Közösség a Lélek, mely láthatóvá tesz. Új nyelvezet, de talán fogyatékoságai dacára megvilágít valamit, ha mást nem, a Három elválaszthatatlan egységét.

Manuel Castells ünnepelt munkája, *The Information Age – Economy, Society and Culture*, melynek első kötete 1996-ban jelent meg, harmadik – befejező – kötete pedig 1998 januárjában,¹ nehéz föladat elé állítja a recenzenst. Túl hosszú; gyakran metaforákkal dolgozik világos érvek helyett; s a frusztrált – marxista csatlódásain kénytelen-kelletlen túllépő – szerző szinte soha nem a saját hangján beszél. Jelen ismertetésben a következőképpen járok el: Először megpróbálom Castells *magnum opus*-ának valamilyen általános képét vagy hangulatát közvetíteni, amennyiben idézek a kiadói fülszövegekből s a könyv némely összefoglaló passzusából. Majd Castells leghíresebb kifejezésére, az „áramlások tere” (*space of flows*) kifejezésre összpontosítok, jelentését azáltal próbálván meg felfedni, hogy előfordulásait mintegy visszafelé követem Castells munkásságában – első előfordulásáig az 1982-ben írt „Crisis, Planning, and the Quality of Life” c. esszében.² A „Crisis...” igen érdekes és fontos esszé volt; összefoglaló fő téziseit, majd ezek mentén haladok Castells írásaiban, immár előrefelé – végül ismét elérkezve az *Information Age*-ig, amikor is föl fogom tenni a kérdést: mi az új ebben a könyvben? mi változott? miben áll alapvető üzenete?

Kiadói fülszöveggel találkozunk az *Information Age* első kötete elülső belső borítóján,³ a második kötet hátsó belső borítóján, és a harmadik kötet elülső belső borítóján. Utóbbit idézem:

¹ Manuel Castells, *The Information Age – Economy, Society and Culture*, Oxford: Blackwell Publishers. I.köt.: *The Rise of the Network Society* (1996), xvii + 556 o.; II.köt.: *The Power of Identity* (1997), xv + 461 o.; III.köt.: *End of Millennium* (1998), xiv + 418 o.

² Manuel Castells, „Crisis, Planning, and the Quality of Life: Managing the New Historical Relationships between Space and Society”, *Society and Space*, 1983, 1.köt., 3–21.o.

³ „Ez a könyv beszámoló az információ új korának gazdasági és társadalmi dinamikájáról. Az USA-ban, Ázsiában, Latin-Amerikában és Európában folytatott kutatásokra alapozva, az információs társadalom olyan rendszeres elméletét célozza megfogalmazni, amely számot vet az információs technológiának a kortárs világra gyakorolt fundamentális hatásaival. – A globális gazdaságot most az információ, tőke és kulturális kommunikáció szinte azonnali áramlása és cseréje jellemzi. Ezek az áramlások

Manuel Castells a globális társadalmi változások azon folyamatainak szenteli trilógiájának befejező kötetét, amelyeket a hálózatok és az identitás közötti kölcsönhatás gerjeszt. – A *Millennium vége* a Szovjetunió összeomlásának vizsgálatával indít; a pusztulás okát abban látja, hogy az állami dirigizmus [statism] képtelen volt az ipari korból az információs korba való átmenetet megvalósítani. Ebben a kötetben a szerző bemutatja a világszerte növekvő egyenlőtlenséget, polarizációt és társadalmi kirekesztettséget, Afrikára, a városi szegénységre s a gyermekek nyomorúságára összpontosítva. Manuel Castells továbbá egyfajta globális bűnöző-gazdaság kialakulását dokumentálja, mely mélyen hat számos ország gazdaságára és politikájára. És elmélkedik az európai egyesülés ellentmondásain, a hálózat-állam [network state] fogalmát javasolva. – A trilógia általános zárótanulmányában, melyet e kötet tartalmaz, Castells egybeköti érveinek szálait és vizsgálódásainak eredményeit, rendszeres interpretációját adva ennek a mi ezredvégi világunknak.

A második kötet fülszövege azonos azokkal a tömör összefoglaló passzusokkal, amelyekkel Castells maga ezt a kötetet indítja:

Világunkat és életünket a globalizáció és identitás egymással konfliktusban álló trendjei formálják. Az információs technológiai forradalom és a kapitalizmus restrukturálása a társadalom új formáját gerjesztették, a hálózat-társadalmat [network society]. Ezt a társadalmat a stratégiailag döntő gazdasági tevékenységek globalizálódása jellemzi. Jellemzi továbbá a munka flexibilitása és instabilitása, valamint a munkaerő individualizációja. A valóságos virtualitás kultúrája, melyet átható, kölcsönösen összekapcsolódó és sokrétű

rendezik és határozzák meg mind a fogyasztást, mind a termelést. A hálózatok maguk sajátos kultúrákat tükröznek és teremtenek. Mind a hálózatok, mind a forgalom, melyet hordoznak, nagyrészt kívül esnek a nemzeti szabályozásokon. Függőségünk az információs áramlás új módjaitól óriási hatalmat ad azoknak, akik abban a helyzetben vannak, hogy ellenőrizzék ezeket – hatalmat arra, hogy bennünket ellenőrizzenek. A politika fő színterét ma a média jelenti, és a média politikailag nem felelős. – Manuel Castells leírja az innováció és alkalmazás gyorsuló ütemét. Szemügyre veszi a globalizáció folyamatait, amelyek az információs hálózatokból kizárt egész országokat és népeket marginalizáltak s most feleslegessé tételükkel fenyegetnek. Megvizsgálja a hálózat-vállalat [network enterprise] kultúráját, intézményeit és szervezeteit valamint a munka és alkalmaztatás egyidejű átférmálódását. Megmutatja, hogy a fejlett gazdaságokban a termelés most a 25 és 40 év közötti lakosság bizonyos művelt részére összpontosul: számos gazdaság nélkülözni tudja népességének egyharmadát, vagy annál is többet. Felveti, hogy ezen gyorsuló trend hatása alkalmasint nem a tömeges munkanélküliség lesz, hanem a munka szélsőséges flexibilizációja és a munkaerő individualizációja, s következésképpen egy erősen szegmentált társadalomstruktúra. – A szerző befejezésül a technológiai változásnak a médiakultúrára ('a valóságos virtualitás kultúrája'), a városi életre, a globális politikára s az idő természetére gyakorolt hatásait és következéseit veszi szemügyre."

médiarendszer konstruál. És az élet, tér és idő anyagi alapjainak átalakulása az áramlások tere és az időtlen idő – mint az uralkodó tevékenységek és a hatalmat birtokoló elitek kifejeződése – konstitúciója által. A társadalomszerveződés ezen új, áthatóan globális formája az egész világban terjed – amiképpen az ipari kapitalizmus és iker-ellensége, az ipari állami dirigizmus [industrial statism] terjedt a huszadik században –, intézményeket megrengetve, kultúrákat átformálva, gazdagságot teremtve és szegénységet gerjesztve, kapzsiságra, innovációra és reményre sarkallva, egyszersmind nyomorhoz és kétségbeeséshez vezetve. Szép vagy nem – de új világ. – ... A technológiai forradalom, a kapitalizmus átfarmálódása és az állami dirigizmus pusztulása mellett az elmúlt negyedszázadban mindenütt a kollektív identitás erőteljes kifejezésének hullámain tapasztaltuk – a globalizáció és kozmopolitizmus ellen, a kulturális egyediségnek és az emberek életük és környezetük feletti ellenőrzési képességének nevében. Ezek a kifejezések sokfélék, igen sokrétűek, az egyes kultúrák körvonalaihoz és az egyes identitások kialakulásának történeti forrásaihoz idomulva. Magukba foglalnak az emberi kapcsolatokat legalapvetőbb szintjükön átfarmálni célzó proaktív mozgalmakat, mint a feminizmust és a környezetvédőket. De magukba foglalják reaktív mozgalmak egész skáláját is – olyan mozgalmakat, amelyek az ellenállás lövészárkait építik Isten, nemzet, etnikum, család, lokalitás nevében, vagyis a technológiai-gazdasági erők és transzformatív társadalmi mozgalmak együttes, elmentmondásos támadásától fenyegetett évezredes lét alapvető kategóriáinak nevében. Ezen ellentétes célok közé szorulva megkérdőjeleződik a nemzetállam, válságába besorolva magának a politikai demokráciának a szuverén, képviseleti nemzetállam történeti konstrukciójához kötődő fogalmát.⁴

Fontos összefoglalást tartalmaz ugyanennek a kötetnek 5. fejezete („Hatalom nélküli állam?”):

Az 1990-es években a nemzetállamok szuverén alanyokból stratégiai szereplőkké váltak, érdekeiket s az általuk képviselendő érdekeket az interakció globális rendszerében, a szisztematikusan megosztott szuverenitás körülményei között érvényesíteni próbálva. Számottevő befolyást tudnak gyakorolni, hatalommal azonban önmagukban, a nemzetekfeletti makro-erők és a szubnacionális mikro-folyamatok nélkül, alig bírnak. Egyfelől ahhoz, hogy gazdaságuk termelékenységét és versenyképességét előmozdítsák, szoros szövetségre kell lépniök a globális gazdasági érdekekkel s a tőkeáram-

⁴ *The Information Age*, II.köt., 1.sk.o. Az „állami dirigizmus” [statism] kifejezés Castells-nek az orosz típusú kommunista rendszerekre alkalmazott eufémizmusa.

lások számára előnyös globális szabályok szerint kell eljárniok, mi-
alatt társadalmakat arra kérik, hogy várjanak türelemmel a nagy-
vállalati találmányosság hasznának lefelé csordogáló hányadára. ...
másrészt a nemzetállamok a történeti tehetetlenségen túl a terüle-
tükön élő nemzeteknek és embereknek a globális áramlások forgó-
szelével szemben utolsó menedékhöz ragaszkodó, védekező kö-
zösségisége folytán maradnak fenn. Vagyis az államok minél in-
kább hangsúlyozzák a közösségiséget, annál kevésbé lesznek haté-
konyak az osztott hatalom globális rendszerének egyik szereplője-
ként. Minél sikeresebbek a planetáris szinten, annál kevésbé kép-
viselik nemzeti választópolgárságukat. Az ezredvég politikáját, a vi-
lágban csaknem mindenütt, ez az alapvető ellentmondás uralja.⁵

S még mindig a második kötetben, a „Társadalmi változás a hálózat-társadalom-
ban” című zárófejezetben, Castells ezekkel a szavakkal fejezi be érvelését:

A társadalmi mozgalmak által benépesített tartományokat végig-
járva *fő cselekvőként az új társadalmi mozgalmakra jellemző háló-
zatot-képező [networking], decentralizált formájú szervezetekre és
beavatkozásokra-kieszközlésekre* bukkantunk, amelyek az informá-
ciós társadalom uralmi szerkezetének hálózatot-képező logikáját
tükrözik és az ellen hatnak. ... Ezek a hálózatok tevékenységet szer-
veznek és osztoznak az információn, de többet is tesznek ennél. *Ők
a kulturális kódok tényleges előállítói és terjesztői.* Nemcsak a vi-
lágghálón, de a véleménycseré és kölcsönhatás sokféle formáján át
is. A társadalomra gyakorolt hatásuk ritkán származik valamely köz-
pont által mesterien kiagyalt, összehangolt stratégiából. Legsikere-
sebb kampányaik, legföltűnőbb kezdeményezéseik gyakran a sok-
szintű kommunikáció interaktív hálózatában lejátszódó 'turbulenci-
ák' következménye... ... A társadalmi változások hálózatainak de-
centralizált, szubtilis jellege teszi oly nehézé a keletkezőfélben lé-
vő új identitás-projektek észlelését és azonosítását. ... Éppen a tár-
sadalom ezen hátsó utcáiban – akár az alternatív elektronikus háló-
zatokban, akár a közösségi ellenállás bázishálózataiban – érzékel-
tem az új társadalom embrióit, melyeknek a történelem mezején
az identitás ereje ad majd életet.⁶

Ez kiváltképpen jelentőségteljes passzus, hiszen egyfelől Castells itt egyértel-
műen a saját hangján beszél, másfelől azonban az, amit mond, nem látszik
egyezni az *Információs kor* fő eredményeivel. Ama eredményeket megint a har-
madik kötet nyitó megfogalmazásai foglalják össze:

⁵ Uo. 307.sk.o.

⁶ Uo. 362.o.

Halványodó századunk utolsó negyedében egy információ-középpontú technológiai forradalom átformálta gondolkodásmódunkat, azt, ahogy termelünk, ahogy fogyasztunk, kereskedünk, szervezünk, kommunikálunk, ahogy élünk, meghalunk, ahogy háborúzunk s ahogy szeretkezünk. Egy dinamikus, globális gazdaság fogja át a bolygót, az egész világon összekötve az értékes embereket és tevékenységeket, miközben a hatalom és gazdagság hálózatairól lekapcsolja az uralkodó érdekek szempontjából irrelevánsnak minősített embereket és területeket. A valóságos virtualitás kultúrája, mely egy fokozódóan interaktív és audiovizuális univerzum körül jött létre, mindenütt áthatja a szellemi képzeteket s a kommunikációt, a kultúrák sokféleségét egyfajta elektronikus hipertextben integrálva. A tér és idő – az emberi tapasztalat anyagi alapjai – átformálódtak, midőn az áramlások tere uralkodik a helyek tere fölött s az időtlen idő váltja fel az ipari korszak óra-idejét. Az informacionalizáció és globalizáció logikájával szembeni társadalmi ellenállás kifejezései az elsődleges identitások köré épülnek, védelmi közösségeket teremtve Isten, lokalitás, etnikum vagy a család nevében. Ugyanakkor a gazdagság és információ globalizálódásának és az identitás és legitimitás lokalizációjának összeadódó nyomása folytán olyan fontos alapozó társadalmi intézmények kérdőjeleződnek meg, mint a patriarchalizmus és a nemzetállam.⁷

A harmadik kötet utolsó alfejezete – „Befejezés: Mit jelent a mai világ?” – két különösen figyelemreméltó összefoglaló passzust tartalmaz. Az első attól figyelemreméltó, hogy Castells-et legrosszabb oldaláról, metaforákkal zsonglörködve mutatja:

Az információs paradigma jegyében, midőn az áramlások tere s az időtlen idő meghaladja a helyeket és megsemmisíti az időt, új kultúra jött létre: *a valóságos virtualitás kultúrája*. ... Valóságos virtualitáson olyan rendszert értek, amelyben a valóság maga (vagyis az emberek anyagi/szimbolikus léte) teljesen belemerül egyfajta virtuális képi környezetbe, a fantázia látszatvilágába, ahol a szimbólumok nem pusztán metaforák, de átfogják a valóságos tapasztalatot is. Ez nem az elektronikus médiumok következménye, jóllehet azok a kifejezés elengedhetetlen eszközeit jelentik az új kultúrában. Az anyagi alap, amely megmagyarázza, hogy miképpen veheti át a valóságos virtualitás a hatalmat az emberek képzelete és képzeletének rendszere felett, nem más, mint megélhetésük az áramlások terében és az időtlen időben. Egyfelől a társadalom uralkodó funkciói és értékei egyidejűségben, térbelileg nem érintkezően szerveződnek; azaz információáramlásokban, melyek meghaladnak bár-

⁷ *The Information Age*, III.köt., 1.sk.o.

milyen helyben-lokalitásban megtestesült tapasztalatot. Másfelől az uralkodó értékek és érdekek a múltra vagy a jövőre vonatkozó utalások nélkül konstruáltak, a számítógéphálózatok és az elektronikus média időtlen tájképében, ahol a kifejezések vagy azonnaliak, vagy híján vannak az előre látható sorrendnek. A minden időből és minden terekből származó összes kifejezés egyugyanazon hipertextben keveredik, folyamatosan újrendeződik, és bármikor, bárhol kommunikálható, az adók/küldők érdekeitől és a fogadók hangulatától függően. Ez a virtualitás a mi valóságunk, mivel eme időtlen, hely nélküli, szimbolikus rendszerekben alkotjuk meg azokat a kategóriákat s hívjuk elő azokat a képeket, amelyek viselkedésünket formálják, politikánkat gerjesztik, álmainkat táplálják, s lidércnyomásainkat előidézik.⁸

A második passzus attól figyelemreméltó, hogy Castells itt legjobb oldaláról mutatkozik – midőn új, szerencsés fogalmat alkot, és magyaráz meggyőzően. Ezúttal a *hálózat-állam* fogalmát:

A nemzetállamok megmaradnak, szuverenitásuk azonban nem. Csoportokat fognak képezni, multilaterális hálózatokban, az elkötelezettségek, felelősségek, szövetségek és alárendelődések változókonv geometriája mentén. ... Az állam nem tűnik el... Egyszerűen csak kisebbé válik az információs korszakban. Lokális és regionális kormányok formájában burjánzik, amelyek a világot telehintik projektjeikkel, választórétegeket építenek föl, s nemzeti kormányokkal, multinacionális társaságokkal és nemzetközi szervezetekkel tárgyalnak. A gazdaság globalizációjának korszaka egyszersmind az államiság lokalizációjának korszaka. Aminek a lokális és regionális kormányok hatalom és eszközök tekintetében híján vannak, azt rugalmassággal és hálózat-képzéssel egyenlítik ki. Ha valakik vagy valamik, hát csakis az ilyen kormányok felelhetnek meg a gazdagság és információ globális hálózatainak dinamikájának.⁹

A könyv legutolsó mondatai viszont megintcsak nem egészen látszanak egybecsengeni a megelőző elemzésekkel, fogalmakkal vagy metaforákkal. Castells ezzel a hangvétellel búcsúzik:

⁸ Uo. 350.o.

⁹ Uo. 355.sk. o.

Bármit meg lehet változtatni tudatos, célratörő, információval ellátott és legitimitással támogatott társadalmi cselekvés révén. Ha az emberek tájékozottak, aktívak, s az egész világon kommunikálnak; ha az üzlet föl vállalja társadalmi felelősségét; ha a médiumok üznetből üzenetközvetítőkké válnak; ha a politika szereplői szembe szállnak a cinizmussal és visszaállítják a demokráciába vetett hitet; ha a kultúrát a tapasztalat talaján építjük újra; ha az emberiség az egész bolygón átérzi a faj szolidaritását; ha megerősítjük a nemzetek közötti szolidaritást azáltal, hogy harmóniában élünk a természettel; ha benső énünk felderítésére indulunk – miután egymással békét kötöttünk. Ha mindez lehetségessé válik tájékozott, tudatos, közös döntésünk által, amíg még az idő engedi, talán akkor, végre, képesek leszünk arra, hogy éljünk és élni hagyjunk, hogy szeressünk s hogy szerethessenek minket.¹⁰

Úgy látom tehát, hogy az *Információs kor* nem ellentmondásmentes könyv. Azt gondolom azonban, hogy bizonyos ellentmondásai viszonylag jól értelmezhetők, ha a szöveget Castells korábbi munkásságának háttere előtt tanulmányozzuk. Amint fentebb jeleztem, különösen az „áramlások tere” kifejezés előtörténetét próbálom majd feltérképezni. Ez a kifejezés, nyilvánvalóan, előkelő szerepet játszik az *Információs korban*; azonban korábbi veretű, és széles körben sokan idézték.¹¹ Az utalások általában Castells *The Informational City* c. munkájára vonatkoznak.¹² A könyvben, valóban, a szerző már érvelése legkezdetén rámutat arra, hogy „létrejött az *áramlások tere*, amely uralkodik a helyek történetileg konstruált tere fölött, amint a domináns szervezetek logikája az információs technológiák befolyásos közege révén elkülönül a kulturális identitások és helyi közösségek társadalmi kényszerétől.” És elemzéseinek fő célja, hangsúlyozza itt Castells, olyan „alternatív térbeli projektek” vizsgálata, amelyeket „az áramlások uralmával szemben” lehetne képviselni.¹³ Ám szemben az *Információs koral*, az *Informational City*-ben az „áramlások tere” homályos metaforát elég gyakran ki egészítik olyan átlátható kifejezések, mint „az információ áramlásai”, „szervezeti

¹⁰ Uo. 360.o.

¹¹ Így például mind Zdravko Mlinar, mind Raimondo Strassoldo a Mlinar által szerkesztett *Globalization and Territorial Identities* c. kötetben, Aldershot: Avebury, 1992, 1.o. és 35.o.; John Gerard Ruggie „Territoriality and Beyond: Problematising Modernity in International Relations” c. tanulmányában (*International Organization*, 47.köt., 1.sz. [1993 téli szám], 172.o., ld. még 147.o., 42-es jegyzet); és Massey a Doreen Massey és P. Jess által szerkesztett *A Place in the World? Culture, Places and Globalization* c. kötetben, Oxford: Oxford University Press, 1995, 54.o. és 58.o.

¹² Manuel Castells, *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*, Oxford: Basil Blackwell, 1989.

¹³ *The Informational City*, 6.o.

hálózatok”,¹⁴ vagy „a kölcsönhatás komplex hálója”.¹⁵ Ezzel együtt a *hálózat független alannyá változtatásának tendenciája*, esetenként és bizonytalanul, már itt is jelen van. Castells úgy fogalmaz, hogy „a helyeket meghaladja az információ áramlásainak hálózata”,¹⁶ sőt ezt mondja: „Az emberek helyeken laknak, a hatalom áramlások révén uralkodik.”¹⁷ Korábban ugyanez a tendencia volt érzékelhető Castells 1985-ben írt „High Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process in the United States” c. tanulmányában,¹⁸ ahol ezt a megfogalmazást alkalmazta: „egyre inkább megfigyelhetjük, hogy a *helyek terét az áramlások tere helyettesíti*”.¹⁹ Két tanulságos utalást is tett itt, tudniillik az „áramlások tere” kifejezés forrásaira. Az egyik utalás James Martin *Telematic Society*-jára (1981) vonatkozik. Oldalszámot Castells nem ad, s a kifejezést Martin könyvében nem találtam, néhány idevágó és érdekes gondolatot azonban igen:

¹⁴ Amint Castells például írja: „A hálózatok, az új információs technológiák bázisán, szervezeti hátteret jelentenek ahhoz, hogy a termelés társadalmilag és térbelileg alapozott viszonyai az információk és hatalom azon áramlásaivá formálódjanak át, amelyek a termelés és menedzsment új, flexibilis rendszerét artikulálják. ... A kapitalizmus libertáriánus szelleme végre otthonra lett az utolsó végeken, ahol a szervezeti hálózatok és az információ áramlásai föloldják a lokalitásokat és meghaladják a társadalmakat”, uo. 32.o. Vö. még: „Az információs technológia specifikusan lokalizált melegágyaiból létrejön az ipari tevékenység egy új, átható, hely-nélküli logikája... ... Az új információs technológiák a termelés terét a tevékenységek és funkciók *hálózatok* és *áramlások* alkotta hierarchiájának mentén szervezik, a szellemi és fizikai munka közötti társadalmi különbséget szélsőségesseé fokozva”, 71.o.

¹⁵ Uo. 195.o.

¹⁶ Uo. 349.o.

¹⁷ Uo. 349.o. Ahogyan a 142.o.-n írja: „Számos szervezet műveletei időtlenné válnak, mivel az információs rendszerek programozott idő-mintázatok alapján kommunikálnak egymással: állandóan, valós időben, avagy ellenkezőleg, késleltetve és rögzítve. Ténylegesen elmozdulást figyelhetünk meg a szervezeti egység központi volta felől az információ és döntés hálózata felé. Más szavakkal az *áramlások, nem pedig a szervezetek*, válnak a munka, döntés és output-vezérlés egységeivé. Vajon jelentkezik-e ugyanez a trend a szervezetek térbeli dimenzióját illetően? Áramlások veszik-e át a lokalitások szerepét az információs gazdaságban? Lehetséges, hogy az információs rendszerek hatása alatt a szervezetek nemcsak időtlenné, de hely nélküliekké is válnak?” Vagy egy másik, igencsak szignifikáns passzus: „A szervezeten belüli hálózatok kapcsolódásai alkotják az új térbeli logika meghatározó pontjait. A szervezet egységei közötti s a különböző szervezeti egységek közötti áramlások tere képezi bármiféle szervezet működése, teljesítménye, s végső soron léte számára a legjelentősebb teret. Az információs gazdaságban a szervezetek tere egyre inkább: *áramlások tere*. – Ebből azonban nem következik, hogy a szervezetek hely nélküliek. ... az információt feldolgozó struktúra minden egyes alkotórésze helyhez kötött. – ... Miközben a szervezetek helyileg lokalizáltak, s alkotórészeik helyfüggoék, a *szervezeti logika hely nélküli*, alapvetően függvény az áramlások terétől, mely az információs hálózatokat jellemzi. ... – ... Minél inkább úgy áll a helyzet, hogy a szervezetek végső soron áramlásoktól és hálózatoktól függenek, annál kevésbé befolyásolják őket a telephelyeiket körülvevő társadalmi összefüggések. Ezek szerint a szervezeti logika egyre kevésbé függ a társadalmi logikától...”, uo. 169.sk.o.

¹⁸ A Manuel Castells által szerkesztett *High Technology, Space, and Society* c. kötetben, Beverly Hills, CA: Sage, 1985.

¹⁹ Jelzett hely, 14.o.

Valószínűnek látszik, ... hogy a technológia még nem fog egyenlő kommunikációs csatornákkal szolgálni minden ember számára. Nem fogja egészen kinyitni az ablakokat a nemzetek között. A behuzalozott világnak sokféle kultúrája lesz, melyeket globális mintázatokba szőnek a telekommunikáció és a nemzetek közötti megálapodások. ... – Amikor ma nagy civilizációkról beszélünk, *földrajzilag határolt* régiókra utalunk, mint az ókori Görögország, a tizen-nyolcadik századi Franciaország, a modern Amerika. Lehetséges, hogy a globális kommunikáció néhány évtizede elteltével a „civilizációk” világot-átívelő szála lesznek. Egyfajta posztindusztriális nyugati civilizáció kötheti össze a világ angolul beszélő népeit. Kínai, latin-amerikai vagy harmadik világbeli civilizációk is globális szálaikká válhatnak, noha alapvetően más értékekkel és kultúrákkal. ... – A kozmopolita városokban a különböző szála egybeegyenlőnek. a hazafiság hanyatlak, s talán méginkább hanyatlani fog a fejlett globális kommunikáció évtizedeivel. Némelyek erősebb lojalitást fognak érezni globális kulturális szálaik iránt, mint országuk iránt. ... A kulturális mintázatok formáját gyakran inkább a pénz határozza meg, s kevésbé az esztétikai vagy elvont értékek. A profitmaximalizáció parancsa egyre inkább ... azt fogja jelenteni, hogy a termékeket a nemzetközi piacra tervezik. Ez annál hatékonyabb lesz, minél jobb az információ áramlása világszerte.²⁰

A másik utalás Castells korábban már említett – 1982-ben írt, 1983-ban publikált – tanulmányára vonatkozik. Nyomban rátérek erre a tanulmányra, ám előbb hadd vegyek számba még egy Castells-munkát, *The City and the Grassroots* c. híres könyvét, mely úgyszintén 1983-ban jelent meg. Az „áramlások tere” eszméje ebből a könyvből sem hiányzik. Ahogyan Castells itt fogalmaz: „A kommunikációs rendszerek és a mikroelektronika kettős forradalmára alapozódó új technológia fő térbeli hatása a helyek átformálása áramlásokká és csatornákká – ami a minden lokalizált forma nélküli termelést és fogyasztást jelenti.”²¹ Vagy egy másik passzus: „a variábilis geometria tere, melyet a tőke, a munka, a termelés elemei, az áruk, az információ, a döntések és jelek áramlásainak folyamatosan változó hálózata által rendezett helyek-hollétek alkotnak. ... A hatalom új forrása az információ egész hálózatának ellenőrzésén alapszik. A tér áramlásokká oldódik.”²²

²⁰ James Martin, *Telematic Society: A Challenge for Tomorrow*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1981, 215-217.o.

²¹ Manuel Castells, *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements*, London: Edward Arnold, 1983, 312.o. Castells itt jegyzetben hozzátesszi: „Ezt az evolúciót sok évvel ezelőtt előre látta Richard Meier, *A Communication Theory of Urban Growth* (Cambridge, MA: MIT Press, 1962).” Képtelen voltam Meier könyvében olyan helyet találni, amelyre Castells utalása közvetlenül alkalmazható volna; ám általános megközelítésmódja szempontjából a munka nyilván-

A „Crisis, Planning, and the Quality of Life” c. tanulmányban Castells „az új ural-
kodó érdekekre és az új társadalmi lázadásokra” utal, amelyek tendenciájukban „el-
választják egymástól a szervezetek terét és a tapasztalat terét”. Magyarázata szerint:

valóan releváns. „A személyes – face-to-face – interakció”, írja Meier, „amely messze a leghatékonyabb mód csoportok teremtésére és fenntartására, közelséget igényel” (jelzett kiad., 42.o.), s egy későbbi szakaszban felteszi a kérdést: „Miért van az, hogy szinte minden stratégia-tervezőnek [policy maker] asszisztenseivel és beosztott segítőivel egyazon helyen és egyazon időben kell összejönnie? Tudjuk, hogy idejüket olyankor másoknak szóló szimbólumok manipulálásával töltik. Miért nem közvetítik a szimbólumokat kicsit messzebbre, ahelyett, hogy az embereket mozgatták?” (Uo. 60.o.) Az új kommunikációs technológiák által a „társadalmi és gazdasági tevékenységeknek a nagyvárosi komplexumban való elhelyezkedésére” gyakorolt hatást vizsgálva, Meier így fogalmazza meg a problémát: „a ponttól pontig történő mozgás iránti igények jobban kielégíthetők, ha jelző- és kommunikációs rendszerek adódnak hozzá a meglévő szállítási eszközökhöz, ezáltal növelve kapacitásaikat. Olykor az utat meg sem kell tenni, mivel az helyettesíthető az új, specializált kommunikációs módok valamelyikének alkalmazásával... Elvben a városi utasszállítás igen gyakran helyettesíthető volna, ám léteznek bizonyos erők, amelyek láttán azt mondhatjuk, hogy az emberek, hatalmas napi áradatban, továbbra is be és ki fognak utazni. Milyen erők azok, amelyek a központi helyekre vonzzák őket?” (Uo. 62.o.) Meier „a bürokratikus szervezetek életének egyik tényére” mutat: „Úgy látszik, hogy a régiót-szolgáló, nemzetet-szolgáló és világot-szolgáló funkciók a miliő, a felszerelés, a szolgáltatások – vagy a verseny – folytán arra kényszerülnek, hogy műveleteiket a városi-igazgatási központokban vagy azok körül bonyolítsák. ... A kormányzati szolgálatok, a nagyvállalati központok személyzete, a könyvkiadás, hirdetés, biztosítás, az előadóművészetek és számtalan tanácsadó cég többé-kevésbé a központi városokban telepedtek meg. A tevőleges résztvevők húzódoznak attól, hogy a tárgyalások ama bonyolult hálójáról nyilatkozzanak, amely a személyes megbeszélésektől a telefonos visszakérdezéseken valamint segítőkkal és szakértőkkel folytatott gyors összejöveteleken át végül a kézfogáshoz vezet vagy az aláíráshoz a kipontozott soron. ... A közvetlen, face-to-face kapcsolatok szükségessége nyújtja talán a legjobb magyarázatot a városi központok változatlanul nagy vonzerejére” (uo. 62-64.o.). Meier elemzése szerint kezdeti személyes találkozások jellegzetes sorozata veti meg a további kommunikációk alapját: „ezek a találkozások a bizalom – persze korlátozott – légkörét hozzák létre. A telefon nem igazán alkalmas eszköz az ilyen bizalom fölépítésére, a zártlancú televízió pedig egyfajta természetellenes kölcsönhatást kényszerít a felekre. Az interakciók sok-sok többletórája kellene ahhoz, ... hogy a személyes találkozások eredményességével szolgáljanak. Ameddig nem találjuk meg ezen rövid, informális, ám informatív találkozásoknak-eszmecserének a mostaniaknál hatékonyabb helyettesítőit, a városi központok megmaradnak. A városi mag adja azokat az intézményeket és szolgáltatásokat, amelyek a kapcsolatok teremtésének és megszakításának gyors ütemét lehetővé teszik” (uo. 64.sk.o.). Közelebbről a telefonálás természetét elemezve Meier így ír: „a küldők és fogadók felváltva használják a csatornát. Ha a dolgot logikusan szemléljük, a telefonbeszélgetés valójában egyfajta csomagja külön-külön rövid tranzakcióknak. Ez a következtetés ugyanígy érvényes a face-to-face kapcsolatra, csak itt a tranzakciók határai elmosódottá és egymást átfedővé válnak, mivel a vizuális jelzések függetlenedhetnek a verbális üzenetektől... Tehát a városközpont felé tartó napi vándorlást, melynek eredményeképpen mindenki, aki számít, egyugyanazon időben ott van, hogy fölvegye a telefont vagy tárgyalásba bocsátkozzon, a superszervezetek és a tartós intézmények kísérletének tekinthetjük arra, hogy tranzakciós ütemüket maximalizálják” (uo. 65.sk.o.).

Egyfelől a hatalom tere áramlásokká formálódik át. Másfelől a jelentések/értelmek tere új törzsi közösségek mikro-territóriumává redukálódik. A kettő között eltűnnek a városok s a társadalmak. Az információ, tendenciájában, elválik a kommunikációtól. A hatalom elkülönül a politikai képviselettől. S a termelés egyre inkább elválik a fogyasztástól, miközben mindkét folyamat térbelileg különálló műveletek sorozatává darabolódik, melyek egységét csupán valamilyen rejtett, elvont logika állítja újra elő. Az ilyen történeti tendencia láthatárán felsejlik az emberi tapasztalatnak, ennél fogva a kommunikációnak, s ennél fogva a társadalomnak szétrombolódása.²³

Ez világos beszéd, jól kifejezi annak a baloldali marxistának a dilemmáját, aki tanúja az 1970-es évek válságát sikeresen túlélte kapitalizmusnak, de tanúja annak is, hogy a szegénység és nyomorúság sokhelyütt inkább növekszik, semmint csökkenne, miközben a kizsákmányolók láthatatlanná válnak, a kizsákmányoltak és kirekesztettek pedig híján vannak a megfelelő forradalmi tudatnak.

Castells megjegyzi ugyan, hogy „*az uralkodó osztály szempontjából*” is adódna bizonyos szükségszerű korlátjai „*a termelés és fogyasztás ezen delokalizációs tendenciájának*”, hiszen „*a 'tőke' tőkéseket, menedzsereket és technokratákat jelent; vagyis az emberek kulturálisan meghatározottak, és egyáltalán nem késznek arra, hogy maguk is áramlásokká legyenek*”.²⁴ Erre a problémára az uralkodó osztály válasza lényegében az, hogy kialakítja és védelmezi „*lakóhelyének exkluzív terét*”.²⁵ Másik akadály a tér delokalizációjával szemben, írja Castells, hogy az új technológiai és gazdasági modell, amelyet ő „*információs fejlődési módnak*” [informational mode of development] nevez, mindazonáltal „*igényli a tudás termelése és az információ tárolása bizonyos koncentrált központjait, valamint a képek és információ kibocsátásának központjait*”. Továbbá, „*ami a munkásokat és parasztokat illeti, a gyárak, földek, szállások és szolgáltatások úgyszintén nem delokalizálhatók*”.²⁶ Itt az uralkodó osztály reakciója, folytatódik Castells érvelése, abban áll, hogy „*hollétük szerint megteremti a térbeli funkciók és formák fokozódó hierarchiáját és specializációját*”, elősegíti „*a munka és irányítás folyamatainak széttagolódását olymódon, hogy a különböző feladatok különböző*

²² *The City...*, 314.o.

²³ „Crisis, Planning, and the Quality of Life”, *Society and Space*, 1.köt., 4.o. – Az 5. oldalon Castells azt a megfogalmazást alkalmazza – itt is utalva Meier 1962-es könyvére – , amelyet már idéztem a *The City and the Grassroots* 312. oldaláról.

²⁴ Uo. 6.o. Castells itt utalást tesz AnnaLee Saxenian 1980-os, *Silicon Chips and Spatial Structure* c. disszertációjára.

²⁵ „Crisis...” , 6.o.

²⁶ Uo.

helyeken végezhető el és jelek-jelzések révén illeszthetők össze (ha információ-ról van szó) vagy a fejlett szállítási technológia révén (szabványosított alkatrészek, amelyek a termelés nagyon távoli pontjairól kerülnek beszállításra).²⁷ Aho-
gyan Castells írja: „A tér áramlásokká oldódik... Ez a kollektív elidegenedés és
egyéni erőszak tere, differenciálatlan visszacsatolások által soha nem szűnő és
soha nem kezdődő áramlássá átformálva.”²⁸

A kapitalista rombolás és kizsákmányolás alanya Castells fölfogásában, ezek
szerint – az „uralkodó osztályra” és a „technokratákra” történő utalások dacára –,
maga az információs hálózat: diffúz, névtelen, fölmérhetetlen. A „differenciálat-
lan visszacsatolások” megfogalmazás sokatmondó. Hogyan lehet a hálózat ellen
küzdeni? Castells itt nyilvánvaló dilemmával néz szembe. Vagy úgy áll a helyzet,
hogy a kizsákmányoltak elfogadják a hálózatból történő kizárásukat: ebben az
esetben a globális kapitalizmussal való szembenállásuk csakis elszigetelődést,
egyfajta törzsi regressziót eredményezhet. Vagy pedig megtalálják annak mód-
ját, hogy maguk is hálózatokat hozzanak létre: ekkor azonban ezek a hálózatok
vagy önmagukra-hagyatkozók, szűklátókörűek és erőtlenekek maradnak, vagy ép-
penséggel csatlakoznak a globális hálózathoz – s ezzel eredeti irányultságuk el-
vesztését kockáztatják.

Nem szabad persze elfelejtenünk, hogy a „hálózatok” az 1980-as évek elején
nem annyira számítógéphálózatot, mint sokkal inkább médiahálózatot jelentet-
tek. Amikor Castells így írt: „A kommunikáció interaktív rendszerei és a tudás
komputerizált kibocsátása-terjesztése ... immár ... eléggé fejlettek ahhoz, hogy
drámaian javítsák, ne pedig csökkentsék az emberek közötti kommunikáció és in-
formáció mennyiségét, valamint üzeneteik kulturális sokféleségét”,²⁹ valami
olyasmire utalt, ami éppencsak keletkezőben volt.³⁰ Figyelme valójában a tömeg-
kommunikációra irányult:

Az üzeneteknek a tőke-ellenőrizte vagy állam-ellenőrizte tömeg-
médiumok által birtokolt monopóliuma, valamint a technokrácia
információs monopóliuma reakciót gerjesztett a helyi közösségek-
ben, amelyek alternatív kultúráknak s kommunikációs mintázatok-
nak személyes interakciók révén és a szóbeli hagyományok újjá-
élesztése révén történő építésére helyezték a hangsúlyt. A kommu-

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 7.o.

²⁹ Uo. 8.o.

³⁰ Ebben az összefüggésben Castells bizonyos F. Sabbah 1981-es szemináriumi dolgozatára („Az
állampolgári részvétel kommunikációs modellje”) utal. Hasonló utalás található a *The City and the
Grassroots* 420. oldalán a 121-es jegyzetben, a jelenség merőben korai fázisát jól jelző fogalmazás-
ban: „E tárgykörben információiért és gondolataiért köszönettel tartozunk Françoise Sabbah-nak
(Department of Broadcasting and Communication Arts, San Francisco State University).”

nikációnak és kultúrának a központosított egyirányú információ-áramlások nyomában bekövetkező delokációjával szembehelyezkedik a kommunikációs hálózatok területileg gyökerező kulturális közösségekre és társadalmi hálózatokra alapozó lokalizációja. A tömegmédia kulturális egyformaságával szembehelyezkedik a térbeli kötődésű, személyek-közötti hálózatok kulturális sajátzerűsége. Így tehát, noha az információs technokraták áramlásaikban föloldják a teret, a gyanakvó emberek egyre inkább a maguk tapasztalataira hagyatkoznak alapvető információforrásként.³¹

Továbbá:

Világszerte reakció lép föl a tömegmédia üzenet-monopóliumával szemben; a nemzeti, etnikai vagy helyi kultúráknak egyforma kódok általi áthatásával és szétrombolásával szemben; és a személyes interakció strukturális korlátaival szemben. Ezen reakciók legfőbbje az elzárkózás formáját ölti: szubkulturális közösségek becsukják az ajtót maguk mögött és minden kívülről jövő üzenetet oponálnak. Ez a folyamat különösen fenyegető, mivel valójában összetöri az emberi kölcsönhatásokat számtalan egzisztencia-fragmentum között, amelyek – autonóm és külön utakon fejlődően – képtelenek lesznek egymás megértésére.³²

De még akkor is, ha a szubkulturális közösségek úgy döntenek, hogy megteremtik a maguk média-hálózatát, s ez sikerül is nekik – fennmarad a veszélye, írja Castells, egyfajta baljós koegzisztenciának: „egyik oldalon a nagy hálózatok üzenet-monopóliuma, a másikon a helyi mikrokultúráknak szűklátókörű kábeltelevíziók körül kialakuló korlátozott kódja”.³³

³¹ Uo. 8.sk.o.

³² Uo. 15.o.

³³ Uo. 16.o. Ama helyi közösségek közül, amelyekre Castells célzó, érvelése szempontjából a fejtett világ nagyvárosi régiói lepusztult kerületeinek a gazdasági globalizáció következtében egyre növekvő lakossága különös figyelmet érdemel. Hogy „a világ gyökértelen gazdasága és a helyi közösségi együttműködés ugyanannak a folyamatnak két oldala” (uo. 8.o.), ez a „Crisis...” egyik fő tézise – mely azután az 1980-as és 1990-es esztendőkhöz során Castells nagy témájává vált. Ahogyan itt fogalmaz: „fontos kapitalista városok etnikai szerkezete az utóbbi két évtizedben újra lényeges átalakuláson ment át, s a folyamat erősödik. A térbeli elkülönülés, faji megkülönböztetés és szegmentált lakáspiac klasszikus folyamataival együtt a területiális alapú etnikai közösségek ma inkább, mint bármikor, világos trendet képviselnek. A nagyvárosi régiók 'informális gazdaságának' az olcsó munkaerőre valamint az illegális munka- és életfeltételekre alapozódó mostani kifejlődése nagyobbítja a jelenség méreteit, és nehezíti az újonnan jöttek egzisztenciáját. Hasznosságuk az új gazdaság számára éppen védtelenségükből adódik, melyhez hozzátartozik a függőség és szervezetalenség helyzetének fenntartása a munkaerőpiac, az állami intézmények és a város életének fősodra vonatkozásában. Ahhoz, hogy az új városiakok túlélők lehessenek, újja kell építeniük – inkább mint valaha – valamiféle társadalmi világot, a cselekvés helyi mezejét, a szabadság valamiféle terét, valamiféle közösséget”

Mármost Castells programot kínál, olyat, amely megoldást ígér a fenti dilemmára:

Arra törekszünk, hogy fenntartsuk az autonóm vagy csaknem autonóm kultúrák sokféleségét, s hogy képessé tegyük ezeket az egymással és a „globális kultúrával” való kommunikációra („globális kultúrán” az állam és a gazdasági hatalmak által intézményesített kultúrát értve). Ennélfogva aktívan támogatnunk kell a lakóhelyi kultúrát, sőt, a keletkezőben lévő ellenkultúrákat is. ... – ... Az alapvető cél számít: az autonóm báziskultúrák erőteljes fejlődésének elősegítése; ama tény fölismerése, hogy társadalmunkban az ilyen kultúra audio-vizuális; ezen kulturális kifejezések kölcsönös összekapcsolása, a törzsiséget elkerülendő; a fő kulturális küldők-adók közötti kapcsolatok szervezése, a lokalizmust elkerülendő; s végül, a lehető legtöbb szinten interaktív rendszerek bevezetése, azon kétirányú áramlást megteremtendő, amely bármiféle kommunikációs folyamat anyagi előfeltétele. Talán akkor városaink és lakóhelyi közösségeink képesek lesznek elszigeteltségük meghaladására. Ha már a hivatalos stratégiák nem képesek emberi érzelmet teremteni, legalább lehetővé tehetik annak áramlását az általunk felsorolt feltételek mellett.³⁴

Ez a program, amely tehát megakadályozni hivatott „a kultúrák és régiók földoldódását technokrata döntések elvont áramlásaiba”³⁵, annak idején érthetőnek és valószerűnek látszatott – számomra ma is annak látszik. Bizonyos értelemben Castells-et magát is kielégítette. Mint fogalmazta:

Ha sikerül a válságot a változás folyamatába fordítanunk, ez nem álmaink forradalma lesz – mely álmokat a történelmi tapasztalat ténylegesen már lidércnyomásokká tette – , hanem a munka, a fogyasztás és a politika új módjait illető kísérlet. Nem fogjuk újra megtalálni az életminőség elveszett paradicsomát, amely mindig is csak az arisztokratikus elit számára létezett, de ellenőrzésünk alá vonjuk a társadalmi szereplők sokféleségének kreatív kifejezésére

(uo. 9.sk.o.). Ebben az összefüggésben beszél Castells „a ‘politikai törzsiség’ erősödő irányzatairól, a demokratikus életforma elvetéséről, s a házfoglalások, szabad kommunák és alternatív intézmények vadonába történő visszavonulásról. Civilizációnk legbenső köreiben”, írja Castells, „alapvető vita folyik az államról, s ez a vita, meglepő módon, hajlamos a területiális nyelvezet használatára. Az új kapitalista technokrata elit határok nélküli, terület nélküli, korlátok nélküli államot követel: ... áramlásokat kormányzó államot” (uo. 10.sk.o.). Vö. még: „a multinacionálisok sikerrel őrzik a menedzsment egységét és a tőkeáramlások központosított irányítását, ám széttördelik a *munkát* (s ezzel a munkásokat), a helyet (s ezzel a lakóközösségeket), a *piacokat* (s ezzel a fogyasztókat), s az *államokat* (s ez által a politikai ellenőrzést)”, uo. 17.o.

³⁴ Uo. 16.sk.o.

³⁵ Uo. 19.o.

és az ezen folyamatban keletkező konfliktusok dinamikus kezelésére alapozódó új történelmet. Akkor talán elérjük az élet igazi minőségét: amikor az élet képes lesz arra, hogy félelem és korlátok nélkül áramoljon s öntözze tapasztalatunkat.³⁶

Az 1980-as és 1990-es esztendőkből három fő fejlemény következett be. Először, a hálózat-képzés [networking] egyre inkább számítógéphálózat-képzést és -használatot jelentett, a kommunikáció, a hozzáférés és a kirekesztés radikálisan új módjait hozva. Másodszor, drámaian terjedt a vallási és etnikai fundamentalizmus. És harmadszor, a kommunista berendezkedés bukásával egypólusú globális rendszer alakult ki. Úgy látszik, hogy Castells, aki az 1980-as években olykor ugyan kétségbeesett, ám alapvetően még reménykedett, ezen fejlemények fényében végül is kiábrándult korábbi programjából, anélkül azonban, hogy azt új programmal tudta volna helyettesíteni. Innen az *Információs kor* bőbeszédűsége, metaforái és ellentmondásossága. Kövessük most nyomon, nagyon röviden, Castells ama munkához vezető útját.

A *The City and the Grassroots*, mint fentebb jeleztem, gyakorlatilag egyidőben íródott a „Crisis, Planning, and the Quality of Life” c. esszével. Utóbbi legtöbb passzusa szószerint előfordul az előbbiben, de persze a könyv, a maga jó négyszáz oldalával, sokkal részletesebb magyarázatokkal és érvekkel szolgál. Tartalmazza például, a legrosszabb marxista stílusú szörszálhasogató gondolatmenet keretében, az „információs fejlődési mód” [informational mode of development] fogalmának kifejtését. A fejlődési módokat, hangsúlyozza Touraine nyomán Castells, gondosan meg kell különböztetnünk a termelési módoktól; a fejlődési mód fogalma „arra a különös formára vonatkozik, amelyben munka, anyag és energia a munkafolyamatban, a terméket előállítandó, egyesülnek. A munkának kétségkívül köze van a társadalmi (osztály-) viszonyokhoz, ám nem csak azt kell megértenünk, hogy az értéktöbblet hogyan kerül elsajátításra, hanem azt is: hogyan növekszik.”³⁷ Kétféle fejlődési módot kell megkülönböztetnünk, az iparit és az információt, mondja itt Castells, majd – némileg zavarbaejtően – a termelési módra vonatkozó magyarázattal zár: „Az információs termelési mód esetében a termelékenység a tudáson alapszik... Az informacionalizmus a technológiai fejlődésre irányul, azaz a tudás akkumulációjára.”³⁸

³⁶ Uo. 9.o.

³⁷ *The City and the Grassroots*, 307.o.

³⁸ Uo.

Miközben a „Crisis, Planning, and the Quality of Life”-ban a nemzetállam témája nem kerül szóba, a *The City and the Grassroots* tartalmaz némely releváns megfontolást. Castells azt a „hipotézist” fogalmazza meg, miszerint „a nemzetállamok hajlanak arra, hogy közvetítsenek egyfelől az egyenlőtlen gazdasági fejlődés viszonyai közepette uralkodó multinacionális vállalatok és másfelől a helyi közösségek között, amelyek megszakított vidéki múltjuk törmelékeiből és becsben tartott hagyományaik emlékéből önállóan próbálnak felépíteni egy új városi világot.”³⁹ A könyv egy későbbi részében így foglalja össze álláspontját (mely álláspontot az 1980-as és 1990-es évek során majd jelentősen módosít):

A kapitalista termelési mód valamint az ipari és az információs fejlődési módok területileg differenciáltak, világszintű integrációjuk pedig aszimmetrikus. Nemcsak középpontról és perifériáról beszélhetünk, hanem szintek sorozatáról ezekben a kölcsönviszonyokban, szintekéről, amelyek időről időre és dimenzióról dimenzióra módosulnak... olyan világméretű rendszerben élünk, amely a társadalmak közötti függőségi viszonyok köré szerveződik – az adott nemzet, az adott idő és a függőség adott dimenziója szerint változó variábilis geometria függőségében élünk. Mivel a termelési viszonyok világméretben vannak integrálva, miközben a tapasztalat kulturálisan specifikus és a hatalom még mindig a nemzetállamokban összpontosul, világunk széttagolódásra hajló dinamikájú háromdimenziós térben létezik. A függő társadalmak nemzetállamai jelentik a dezintegráció elkerülésének kulcselemét, de csakis akkor, ha nemzeteiket arra mozgósítják (s ha szükséges: úgy építik), hogy a rendszer középpontjával új viszonyokba kerüljenek.⁴⁰

Nagyon világos megfogalmazásokat találunk itt azután a helyi politika jelentőségével kapcsolatban. Mint Castells írja:

A túlon túl erős szakszervezeti mozgalommal, a kulturális identitások iránt közömbös, mindenütt jelenlévő egyirányú kommunikációs rendszerrel, a megbízhatatlan politikai pártok által lazán kormányzott mindenható központosított állammal, a strukturális gazdasági válsággal, a kulturális bizonytalansággal és a nukleáris háború valószínű voltával szembesülve – az emberek végül hazamennek. A legtöbben egyénileg vonulnak vissza, de a döntő, aktív, ellenszাপásokra türelmetlenül vágyó kisebbség megszervezi magának a cselekvés helyi mezejét. Válaszolnak a kizsákmányolásra-elidegenedésre-elnyomásra, amelyet mostanára a város képvisel. Ha arra nem is képesek, hogy a tőke nemzetközi áramlásait ellenőrizzék, arra igen, hogy feltételeket szabjanak bármely multinacionális vál-

³⁹ Uo. 178.o.

⁴⁰ Uo. 310.o.

lalatnak, amely közösségükben kíván letelepedni. Noha nem ellenzik a televíziós hálózatokat, ragaszkodnak ahhoz, hogy bizonyos műsorok az ő nyelvükön, fő nézettségi időben kerüljenek adásra; és megtartják helyi ünnepeiket, amelyekhez képest a média második helyre szorul. ... amikor az emberek úgy találják, hogy képtelenek ellenőrizni a világot, azt egyszerűen közösségük méretére szűkítik.⁴¹

A *High Technology, Space and Society* c. kötet, mely Castells szerkesztésében 1985-ben jelent meg, számos igen érdekes tanulmányt tartalmaz; ezek némelyikét olyan szerzők írták, akik korábban többé-kevésbé Castells hallgatói köréhez tartoztak a Berkeley-i egyetemen. Így itt találjuk AnnaLee Saxenian „Silicon Valley and Route 128: Regional Prototypes or Historic Exceptions?” című írását, amely összefoglalja a szerző úttörő kutatásait a mikroelektronikai ipar település-szerkezetre gyakorolt hatására vonatkozóan;⁴² vagy Lionel Nicol „Communications Technology: Economic and Spatial Impacts” című, azon nézetet bíráló tanulmányát, miszerint a telekommunikáció a területi központok felszámolásához vezetne.⁴³ Castells saját hozzájárulása a kötethez, a „High Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process in the United States” című írás jelenlegi nézőpontunkból azért érdekes, mert az eljövendőfélben lévő számítógépes hálózat-használat következményeire ráérző Castells korai reakcióit mutatja;⁴⁴ s azért is, mert ebben a tanulmányban újra elismétli központi eszméjét:

⁴¹ Uo. 330.sk.o. Ezeket a mondatokat előzi meg a következő fontos passzus: „Ahhoz, hogy kulturális identitásukat és a kommunikáció autonóm formáit fenntartsák és fejlesszék, a közösségeknek s az embereknek mind a tömegmédia technológiájával, mind pedig a kép-termelők kódokat monopolizáló, a személyek-közötti kommunikáció fokozódó elszegényedését fölerősítő birodalmaival meg kell birkóznunk. A Marshall McLuhan által meghirdetett globális falu helyett a néma, egyéni befogadók-vevők együttese jött létre, s a magányos tömeg átvándorolt a high-tech területére. Hogyan lehetnének a közösségek képesek arra, hogy méltó ellenfelei legyenek ezen műholdas hálózatnak, mely oly bővében van a gazdasági forrásoknak, s melyet az állam oly közvetlenül kényszerít ránk? – ... Az inkább helyi alapú városi mozgalmak a helyi kormányzatot célozzák meg, de a helyi közösségek valójában tehetetlenek a világbirodalmakkal és komputerizált bürokráciákkal szemben. – Tehát: mivégre, mégis, a városi mozgalmak? Mivégre a helyi közösségekre helyezett hangsúly? Vajon nem értették meg az emberek, hogy a multinacionális vállalatok ellen csak a nemzetközi munkásmozgalom léphet fel, a központosított államot csak az erős, részvételi demokráciával megtámogatott demokratikus parlament ellenőrizheti, s hogy a társadalom kulturális sokféleségét csak akkor fejezhetik ki (ahelyett, hogy elfojtanák), ha sokrétű, interaktív kommunikációs rendszerben használják a média új technológiáit? Vajon miért ragaszkodnak az emberek ahhoz, hogy a helyes célok helyett helyi célpontokat szemeljenek ki? – Ama egyszerű oknál fogva, hogy a rendelkezésre álló információk szerint láthatólag nincs más választásuk. A történelmi szereplők (társadalmi mozgalmak, politikai pártok, intézmények), amelyekről azt várták, hogy válaszokat találjanak a globális szintű új kihívásokra, képtelenek bizonyultak erre. ... ha a jóléti állam mechanizmusai eltűnnek, az embereknek akkor is szükségük van hozzádékára otthonukban, lakókörzetükben, városukban”, uo. 329.o.

⁴² „Nagymértékben elkülönülő elővárosok alakultak ki, amelyek egyugyanazon nagyvárosi térségben fogadhatták be a terület különböző társadalmi csoportjait”, *High Technology, Space, and Society*, 99.o.

A területi terjeszkedéssel, nagyvárosi decentralizációval és a lakóhely individualizációjával egyidőben az új technológiák aláhúzzák bizonyos helyek fontosságát is, mint olyan tevékenységek hollétének fontosságát, amelyek nem egykönnyen alakíthatók át áramlásokká, s amelyek változatlanul igénylik a térbeli érintkezést, ily módon számottevően fölerősítve a városban belüli hierarchiát. Az információs városban a területi egység és városközpont-hoz-tartozás még fontosabb, mint az ipari-kereskedelmi városban... roppant erős itt a térbeli érintkezés és a face-to-face interakció igénye. ... Az áramlások olyan hálózatokat kapcsolnak össze, amelyek funkcionálisan hasznosak és társadalmilag nagyraértékeltek. Csomópontok adnak otthont a legfontosabb tevékenységeknek s örömmel fogadják az új lakossági elitet. ... Fölmerül, hogy egy ilyen, áramlások köré szerveződött szerkezetben az értéktelennek tartott emberek, tevékenységek és kultúrák ... könnyen lekapcsolhatók a hálózatról. S abban a városban, ahol csak a legmagasabb funkciókhoz tartozó helyek jelentésteliek, a csupán kevesek számára jelentését megőrző hely a legtöbbek számára a kirekesztés tere lesz.⁴⁵

⁴³ Ahogyan Nicol írja: „a telekommunikációt – de akár a telefont is – hagyományosan úgy mutatják be, mint aminek decentralizáló következménye van. A fő érv azt mondja ki, hogy a jobb kommunikáció alapvetően a tér ellenállását csökkenti; azaz ama súrlódási erőket csökkenti, amelyeket a földrajzi tér állít a személyek, áruk és információ mozgásának útjába. ... – ... a szállítás és telekommunikáció összeadódó technológiai haladása úgymond fokozatosan kisebbíti a távolság centripetális hatását a cégek és háztartások helyválasztással kapcsolatos döntéseire. Vajon ezek a fejlemények a kicserélhető földrajzi tér korának eljövételét hirdetik (amikor is a tér bármely pontja, gyakorlatilag, ekvivalenssé válna bármely másik ponttal)? Ez fölvethető, de véleményem szerint valószínűtlen”, uo. 194.o. Nicol még hozzáteszi: „a telekommunikáció imponáló előnyei dacára nincsenek kézzelfogható jelei annak, hogy az elfoglalná a szállítás helyét... – A telekommunikációt szállítással helyettesítő potenciál kétségkívül létezik és széleskörűen dokumentált. Ám a helyettesítés tényleges előfordulásaiból nem következik szükségképpen a szállítás összvolumenének csökkenése. Az ellentétes álláspont figyelmen kívül hagyja a jobb kommunikáció szinergikus hatását olyan személyes találkozások igényére, amelyek intézményi vagy kulturális okokból nem pótolhatók online kapcsolatokkal”, uo. 195.o.

⁴⁴ „Úgy látszik, hogy a szövegszerkesztésben merül ki a személyi számítógép használatának túlnyomó része, s ez a magasan kvalifikált szakemberek kisebbségére korlátozódik”, írta Castells. „Ezután a játék és az adókönyvelés következik, ami azonban aligha tenné indokolttá a számítógép teljesidejű tulajdonlását. Az *on-line információs szolgáltatások* területén viszont, kivált a telefonnal kombinálva, az új elektronikus otthon hamarosan sikeres lehet. Miközben kétséges, hogy az embereknek vajon tetszeni fog-e az elektronikus posta, az elektronikus bankszolgálat, vagy a *teleshopping*, bizonyos, hogy a nagy szervezetek, idő- és munkaköltséget megtakarítani kívánó igyekezetükben, a háztartásokat a rendszerükbe való bekapcsolódásra ösztönzik. Ezt a távolról közvetített szolgáltatások és információ mennyisége növelésének tendenciája fogja követni, interaktív áramlásokkal a kábelen vagy a telefonon át. ... – Ezzel együtt is, az otthonokban lejártszódó valódi ‘forradalom’ a szórakozáshoz kötődik. Az otthonok felszereléséhez egyre inkább hozzátartozik a képek, hangok, hírek és információcserék önellátó világa. ... *tendenciájában* azt mondhatjuk, hogy az új technológiák a tapasztalat delokalizációjához vezetnek a magánélet szférájában, amiképpen ezt a munka-orientált szervezetekben is teszik. *Megtörténhet*, hogy az otthonok elszakadnak lakóhelyi környezetüktől s a városoktól, és mégsem lesznek magányos, elszigetelt helyek”, uo. 17.sk.o.

⁴⁵ Uo. 18.sk.o.

Figyeljünk a megfogalmazásra: *a legtöbbek számára a kirekesztés tere*. A keserűség új tónusa vehető itt észre Castells hangjában; a későkilencvenes évekre ez a tónus válik majd meghatározóvá nála. Ám előbb még tanúi vagyunk az 1988-ban befejezett *The Informational City* újra lelkesülő, szinte eszkatológikus hangulatának.

Ez az a könyv, amelyben Castells, először és utoljára, rá tudja venni magát annak feltételezésére, hogy az új információs technológiáknak valamiféle fölszabadító potenciálja lehet. A könyv áttekinti, újrafogalmazza és bővíti Castells fő témáit: az információs fejlődési mód fogalmát;⁴⁶ a hálózatoknak mint „világunk kialakulóban lévő szervezési formájának” eszméjét;⁴⁷ ama tételt, miszerint az állam mindig is szerepet játszott és ma is lényeges szerepet játszik a piacgazdaság fönntartásában;⁴⁸ a földrajzi differenciálódás képletét („az információs-technológiai iparban a munka technikai és társadalmi megosztása”, írja Castells, „nemcsak lehetővé teszi a térbeli szegmentációt, de egyenesen oka annak”⁴⁹; annak magyarázatát, hogy miért marad fenn oly makacsul „az információ-intenzív iparágak irányító szintjének központosított elhelyezkedése”;⁵⁰ a „kettős város” [dual city] fogalmát;⁵¹ vagy az „innovációs miliók” [milieux of innovation] elméletét.⁵²

⁴⁶ Tömör megfogalmazása: „az információs fejlődési mód sajátossága, hogy itt a tudás – magasabb termelékenységet gerjesztendő – magára a tudásra hat”, *The Informational City*, 10.o.

⁴⁷ Ld. pl. uo. 32.o.

⁴⁸ Megalapozatlan „ideológiai álláspont”, írja pl. Castells, „miszerint a piaci erők eleve jobban irányítják az információs technológiák fejlődését. Japán vezető szerepe ezen a területen annak következménye, hogy az állam erőteljes és rendszeres beavatkozással támogatta a nemzeti társaságokat, emelte technológiai színvonalukat azzal a céllal, hogy Japánt nem-katonai eszközökkel világhatalommá tegye”, uo. 16.o. – Ld. még uo. 25.o.: „aminek tanúi vagyunk, az nem az állam visszavonulása a gazdaság színteréről, hanem a beavatkozás új formájának kialakulása, mely által az állam új eszközöket és új területeket hat át, mialatt más területeket deregulál és átad a piacnak.” A kapitalizmus restrukturálása, húzza alá Castells, „átfogja a tőkemozgásokat, a munkaerő migrációját, a termelés folyamatát magát, a piacok egymást-áthatását, s támaszelemként fölhasználja a nemzetállamokat abban a nemzetközi versenyben, amely végül is minden nemzet gazdasági sorsát el fogja dönteni”, uo. 26.o.

⁴⁹ Uo. 77.o.

⁵⁰ Uo. 150.o.

⁵¹ „A leginkább elvárosiasodott területek központi körzeteiben növekszik a leggyorsabban a magasan fizetett állások száma, miközben ezekben a körzetekben olyan etnikai-kisebbségi lakosság telepszik meg, amely egyre kevésbé képes effajta állások betöltésére. A kettős város, amelyet a magasan képzett szakmai és menedzseri középosztály tetemes hányadának s egy növekvő városi alsó osztálynak térbeli együttléte jellemez, testesíti meg az új információs gazdaság ellentmondásos fejlődését, és a városmag konfliktusos birtokbavételét olyan társadalmi csoportok által, amelyek egyazon teren osztoznak, miközben életstílusuk és a társadalom struktúrájában betöltött helyzetük tekintetében fényévnyi távolságra vannak egymástól”, uo. 204.o.

⁵² „Noha a milió fogalma nem szükségképpen tartalmaz térbeli dimenziót”, magyaráz Castells, „amellyel érvelek, hogy az információs-technológiai iparok esetében az innovációs folyamat által megkövetelt interakció természete folytán a térbeli közelség az ilyen miliók fennállásának anyagi feltétele”, uo. 82.o.

Ám ami Castells-et igazán érdekli itt, az egy *új lokalizmus* lehetősége, s erről félreérthetetlen hangon beszél:

Néha ... utópikus látomásra van szükség ... , hogy az emberek képesek legyenek az elgondolhatatlan elgondolására... Hacsak alternatív, az új társadalmi mozgalmak által táplált realisztikus stratégiákat nem találunk arra, hogy az áramlások terében a helyek-lokalitások társadalmi jelentését újjáépítsük, társadalmaink egymással nem kommunikáló szegmensekre töredeznek, melyek kölcsönös elidegenedése romboló erőszakhoz és egy történelmi hanyatlás folyamatához fog vezetni.⁵³

A „hatalom áramlásainak globalizációja” és „a helyi közösségek törzsiesedése”, hangsúlyozza Castells, egyugyanazon folyamat részei. Ez „a történeti restrukturálás alapvető folyamata: a technikai-gazdasági fejlődés és az eme fejlődést ellenőrző társadalmi ellenőrzés vonatkozó mechanizmusai közötti növekvő elkülönülés”.⁵⁴ Az állam és a helyi kormányzatok jelentősége, írja Castells, növekszik, midőn

a fejlődés, a munka és az elosztás feletti társadalmi és politikai ellenőrzés hagyományos struktúráit aláásta a nemzetközivé lett gazdaság információs áramlásokban megvalósuló hely-nélküli logikája. A restrukturálás folyamata ezen alapvető dimenziójának végső kihívása abban a veszélyben rejlik, hogy továtúnik a helyi állam, s továtúnik ennél fogva annak lehetősége, hogy az emberek maguk gyakoroljanak ellenőrzést a maguk élete fölött – hacsak nem találjuk fel újra a demokráciát, az áramlások terével a helyek hatalmát szembeállítva.⁵⁵

Castells itt újra meghirdeti, kidolgozottabb formában, 1982-es programját:

A helyekre-alapozott társadalmi jelentések rekonstrukciója három szinten – kulturális, gazdasági és politikai szinten – igényli alternatív társadalmi és térbeli projektek egyidejű megfogalmazását. – Kulturális szinten a területileg meghatározott helyi társadalmaknak meg kell őrizniök identitásukat és építeniök kell történeti gyökereikre, tekintet nélkül gazdasági és funkcionális függésükre az áramlások terétől. A helyek szimbolikus megjelölése, az azonosítás szimbólumainak megőrzése, a kollektív emlékezetnek a kommunikáció tényleges gyakorlatában történő kifejezése azok az alapvető eszközök, amelyek révén a helyek mint olyanok tovább létezhetnek, anélkül, hogy létjogosultságukat funkcionális teljesítményükkel kellene iga-

⁵³ Uo. 353.o.

⁵⁴ 350.o.

⁵⁵ Uo. 348.o.

zolniok. Elkerülendő ugyanakkor a helyi identitásnak bármiféle tággabb társadalmi hivatkozási keretet nélkülöző túlhangsúlyozását, legalább két pótlólagos stratégia alkalmazására van szükség: a helyi közösségeknek egyfelől olyan kommunikációs kódokat kell felépíteniök, amelyek ablakot nyitnak más identitások felé is, azaz olyan kódokat, amelyek a közösségeket magasabb szintű kultúrákat elismerni és azokkal kommunikálni képes szubkultúrákként határozzák meg; s másfelől a kulturális identitás igenlését és szimbolikus gyakorlását gazdasági stratégiával és politikai gyakorlattal kell összekapcsolniok. Így haladhatók meg a törzsiség és fundamentalizmus veszélyei.⁵⁶

Ahhoz, hogy a helyi kormányzatok képesek legyenek ezen cél elérésére, alkalmazniok kell az új kommunikációs technológiákat. Mint Castells írja: „ki kell alakítaniok saját információs, döntéshozatali és stratégiai-szövetségi hálózatukat, hogy méltó tárgyalófelei lehessenek a hatalommal bíró szervezeteknek. Más szavakkal, a helyek terére alapozva az áramlások alternatív terét kell megteremteniök”.⁵⁷ A technológia azonban, hangsúlyozza Castells, önmagában nem lesz elegendő. A társadalmi mozgósítás, a politikai elszántság és az egyeztetett stratégiák elengedhetetlenek, ha a helyi kormányzatok „együttesen kívánják az áramlások hatalmát kihívni s a helyek ellenhatalmát újra beiktatni”.⁵⁸

⁵⁶ Uo. 350.sk.o. Castells hozzátesszi: „A helyeknek-helységeknek – a városoknak és régióknak – arra is képesnek kell lenniök, hogy megtalálják specifikus szerepüket az új információs gazdaságban. ... a lokalitások az információs gazdaság sajátos természete folytán nélkülözhetetlen elemekké lehetnek az új gazdasági földrajzban. ... – A helyi kormányzatoknak központi szerepüként kell megszervezniök a helyek társadalmi ellenőrzését az áramlások tere funkcionális logikája felett. Csakis ezen szerep megerősítésén át lesznek a lokalitások képesek arra, hogy az új funkcionális logika közepette a helyi társadalom jelentése-jelentősége visszaállításának érdekében nyomást fejtsenek ki a gazdasági és politikai szervezetekre. Ez az állítás ellentmond ama elterjedt véleménynek, miszerint a helyi kormányzatok szerepe csökkenni fog a nemzetközivé lett gazdaság és az áramlások funkcionális tere viszonyai között. Úgy hiszem, hogy éppen mivel ilyen világban élünk, lehet és kell a helyi kormányzatoknak, a polgári társadalmak [civil societies] képviselőiként, döntőbb szerepet játszaniok. A nemzeti kormányok gyakran ugyanúgy nem rendelkeznek hatalommal az azonosíthatatlan áramlások kezelésére, mint a helyiek. ... Mivel a helyi kormányzatok a helyi társadalomhoz kötődő specifikus érdekeket védik, képesek az ilyen érdekek fölismerésére, s arra, hogy a hatalom áramlásainak igényeire rugalmas választ adjanak, minden esetben a legjobb alkupozíciókat választva ki. ... a világ gazdaság kialakulása a tizennegyedik s a tizenhatodik század között a városállamok mint világot-átfogó tárgyalási stratégiákra képes, rugalmas politikai intézmények kialakulásához vezetett... A gazdaság totális nemzetközivé válásának jelenlegi folyamata úgyszintén elvezethet, a funkcionálisan tehetetlen és intézményileg bürokratizálódott nemzetállamok alternatívájaként, a helyi állam reneszánszához”, uo. 351.sk.o.

⁵⁷ Uo. 352.sk.o.

⁵⁸ Uo. 353.o.

Castells kulturális, gazdasági és politikai újjászületésbe vetett reményei 1993-ra elhalványultak. Ebben az évben jelent meg Carnoy, Castells, Cohen és Cardoso közös kötete, a *The New Global Economy in the Information Age*.⁵⁹ A kötet bevezető tanulmánya – a jelek szerint a négy szerző kollektív munkája – a nemzetállamok változatlan, döntő fontosságát hangsúlyozza.⁶⁰ Castells saját fejezete az „Információs gazdaság és az új nemzetközi munkamegosztás” címet viseli. Itt Castells egyfajta „negyedik világ” kialakulásáról beszél, ezeket „három kontinens visszamaradt falusi területeinek marginalizált gazdaságai, valamint Afrika, Ázsia és Latin-Amerika városainak terjeszkedő nyomornegyedei” alkotják.⁶¹ Strukturális válságra utal, mely „alapvetően azzal függ össze, hogy számos ország ... képtelen a gazdasági növekedés új feltételeihez alkalmazkodni”⁶². Ez a válság „többféle kollektív reakcióhoz vezethet, valamennyiüknek nagy a destruktív potenciálja”. Ilyen reakciók: új kapcsolatok létesítése a globális gazdasággal a *bűnöző-gazdasághoz* történő csatlakozás révén; kollektív vagy egyéni erőszak; s az ideológiai és vallási *fundamentalizmus* kialakulása.⁶³ Castells figyelmeztet:

Ha a negyedik világ kialakulását nem ellensúlyozza a mostani világfejlődési modell tudatos reformja, akkor a huszonegyedik század információs gazdaságának nemcsak az éhhaláltól fenyegetett gyermekek nyomasztó képével kell szembenéznie, hanem világot-átfogóan hatalmas bűnöző maffiákkal, drámai etnikumok-közötti erőszakkal, s a fundamentalizmus dagályával – mindez meg fogja rendíteni toleranciánkat és darabokra töri újonnan meglett békénket.”⁶⁴

⁵⁹ Martin Carnoy – Manuel Castells – Stephen S. Cohen – Fernando Henrique Cardoso, *The New Global Economy in the Information Age: Reflections on Our Changing World*, University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1993.

⁶⁰ „Meg vagyunk győződve arról”, írják a szerzők, „hogy a multinacionális vállalatok nemzeti eredetű produktumai, s hogy gazdasági erejük ma is otthoni bázisuk függvénye. Arról is meg vagyunk győződve, hogy a helyi gazdasági fejlődést elősegítő nemzetállami tevékenységek köre nemcsak az emberi erőforrás nemzetközi elosztásra szánt fejlesztését foglalja magába. ... Továbbá a politikának kulcsszerepet tulajdonítunk a nemzetállamok gazdaságuk megerősítését célzó tevékenységében. A politika nem szorítkozhat és nem is szorítkozik arra, hogy a tőkeakkumuláció számára teremtsen környezetet.” Amihez azonban hozzátesszik: „Mostanában a nemzeti populációk elvetik a ‘nemzet’-államokat, s egyszerre tekintenek kifelé és befelé. Ha nem sikerül a nemzetállamokat rugalmasabb, hatékonyabb képletekké alakítani, bizonyos társadalmi mozgalmak esetleg kiállnak a hatalom más államokra vagy transznacionális entitásokra történő átruházása mellett”, *The New Global Economy...*, 3.sk.o.

⁶¹ Uo. 37.o.

⁶² Uo. 38.o.

⁶³ Uo. – Castells itt hozzátesszi: „A kirekesztés logikája, amely a mostani uralkodó rendszert jellemzi, a kirekesztettek által az uralkodók kirekesztésére irányuló reciprok követelésekkel találkozik. A rendszer uralkodó dinamikája a világ egyes részein immár nem kizsákmányoláshoz, hanem irrelevanciához vezet, vagyis minden kapcsolat megszakadásához, egész csoportoknak, kultúráknak vagy országoknak az új világrendszer uralkodó szerkezetétől történő elidegenedéséhez.”

⁶⁴ Uo. 39.o.

Sötét kép. Ám Castells-nek még reményei vannak „az új, demokratikus Oroszország” fölemelkedése és „a számos körzetben (például Magyarországon és a balti köztársaságokban) meglévő, noha nagyon kevésbé kihasznált tudományos és technikai humán erőforrás” mozgósítása tekintetében.⁶⁵ Az 1990-es évek végére ezeknek a reményeknek szerte kellett foszlaniok.

A *The New Global Economy* hátsó borítóján érdekes mondat olvasható: „A szerzők 1992 márciusában Moszkvában találkoztak, ahol tanácsokkal igyekeztek segíteni a Jelcin-kormány politikai-gazdasági stratégiáját, jelen könyvben foglalt elemzéseik eredményeit fölhasználva.” Az *Információs kor* első kötete bővebben számol be erről. Kiderül, hogy Castells 1992-ben valamiféle tanácsadó bizottság elnöke volt, mely bizottság úgymond „az átmenet társadalmi problémája” kérdéskörében tett javaslatokat az orosz kormánynak.⁶⁶ 1992 áprilisában a bizottság jelentést készített, melyben többek között ez volt olvasható:

A piacgazdaság csakis intézményes keretben működik. Az orosz reformmozgalom kulcsfeladata ma az intézményes összefüggésrendszer fölépítésében áll, hogy ezzel megteremtse a piacgazdaság számára szükséges feltételeket. ... Ez a társadalmi, politikai és intézményi infrastruktúra számos elemet foglal magába, úgymint: törvények, szabályok, viselkedési normák, továbbá konfliktusok föloldására, felelősség megállapítására ... és tulajdonjogok meghatározására szolgáló eljárások. Mihamarabb szükséges továbbá annak a széleskörű meggyőződésnek a kialakítása, miszerint ezek a szabályok csakugyan a gazdasági életet irányító szabályok, nem pusztá papírfecnik. Hogy ez megtörténjen, működő közigazgatásra van szükség. A piac nem helyettesíti, hanem kiegészíti az államot. Állam nélkül a piac nem működőképes.⁶⁷

A jelentés, mint Castells maga mondja, nem sok eredményt hozott,⁶⁸ ami azonban nem változtatott a szerző Oroszországhoz fűződő szoros kapcsolatain. Az általa ott 1989-ben megkezdett terepmunka 1996-ig folytatódott.⁶⁹ Így azután első kézből lehettek információi arról, hogy „hogyan lett lényegében tönkretéve a hadiipari szektor, a szovjet ipar szíve”, vagy hogy „a tudományos-műszaki kutatóintézetek lerongyolódtak”.⁷⁰

⁶⁵ Uo. 40.sk.o.

⁶⁶ *The Information Age*, I.köt., 144.o., 184-es jegyzet. A bizottság 1992 végére, Gajdar lemondását követően, megszűnt működni.

⁶⁷ Uo. 144.o.

⁶⁸ „Néhány hónappal később”, írja Castells, „Gajdar és Burbulisz ... kikerült a kormányból. Egy évvel később tankok kellettek az új alkotmány kihirdetéséhez. Két évvel később Zsirinovszkij és a kommunisták jól szerepeltek a parlamenti választásokon. Három évvel később, 1995-ben, a kommunisták megnyerték a parlamenti választásokat”, uo. 144.sk.o.

⁶⁹ Ld. uo. 137.o., 167-es jegyzet.

⁷⁰ Uo. 139.o.

Az *Információs kor* harmadik kötete elején Castells így ír:

Nem véletlen, hogy ez a kötet a szovjet kommunizmus összeomlásával nyit. Az 1917-es Orosz Forradalom, s az általa föllobbantott nemzetközi kommunista mozgalom a huszadik század uralkodó politikai és ideológiai jelensége volt. A kommunizmus és a Szovjetunió, s az ellentétes reakciók, amelyeket világszerte kiváltottak, döntő bélyeget hagytak a század társadalmain és emberein. S mégis, ez a hatalmas birodalom és erőteljes mitológiája, az előre nem látott történelmi változás egyik legrendkívülibb példáját szolgáltatva, alig néhány év alatt szétesett. Véleményem szerint ezen folyamat gyökerét, e történelmi korszak végét, az magyarázza, hogy az állami dirigizmus [statism] képtelennek bizonyult az információs korbba történő átmenet irányítására.⁷¹

Amint Castells e könyvben rámutat, az információs kort „nem a tudás és információ központi szerepe” jellemzi, „hanem a tudás és információ alkalmazása tudásgerjesztő és információfeldolgozó/kommunikációs eszközökre, az innováció és az innovációs felhasználás kumulatív visszacsatolásaiban”.⁷² Néhány más, jelen recenzió olvasói számára immár többnyire ismert, főbb téma: Először is, természetesen, az „áramlások” eszméje. Castells fogalmi kapcsolatot állapít meg áramlások, hálózatok és kirekesztés között;⁷³ szembeállítja az áramlásokat és hálózatokat egyfelől, s a helyhez kötött munkát másfelől;⁷⁴ és az I. kötet 6. fejeze-

⁷¹ *The Information Age*, III.köt., 2.o.

⁷² *The Information Age*, I.köt., 32.o.

⁷³ Pl. az I.köt. 61.sk.o.-n. Itt első helyen Kevin Kelly-t idézi (*Out of Control*, 1995): „A hálózat az egyetlen olyan szervezet, amely képes nem eleve-meghatározott irányokban növekedni, vagy irányítás nélkül tanulni. Minden más topológia korlátokat szab a lehetséges történéseknek. A hálózat csupa szélékből áll: nyitott végű, akárhonnán közelítsük is meg. Mondhatjuk, hogy a hálózat a legkevésbé strukturált minden olyan szervezet közül, amelynek még egyáltalán van struktúrája... Igazán széttartó alkotórészek sokasága valójában csak a hálózat keretei között maradhat koherens. Semmilyen más elrendezés – lánc, piramis, fa, kör, küllő – sem képes igazi sokféleséget egésként működtetni.” Castells ehhez hozzáteszi: „Ami az új technológiai paradigma konfigurációját kitünteti, az a rekonfiguráció képessége – döntő vonás ez állandó változás és szervezeti cseppfolyósság által jellemzett társadalmunkban. ... a rugalmasság fölszabadító erő lehetne, de elnyomó tendencia is, ha mindig a hatalmon lévők a szabályok újraírói.” Castells végül G.J. Mulgan-ra hivatkozik (*Communication and Control*, 1991): „A hálózatokat nemcsak azért hozzák létre, hogy általuk kommunikáljanak, hanem azért is, hogy helyzetbe kerüljenek, hogy kiközösítsenek [to outcommunicate].” Vö. még I.köt., 469.o.: „A hálózatok alkotják az új társadalmi morfológiát, s a hálózat-képező logika terjedése lényegesen módosítja a termelés, tapasztalat, hatalom és kultúra működését és kihatásait. ... az áramlások hatalma fölébe kerül a hatalom áramlásainak.”

⁷⁴ Pl. az I.köt. 232. és 235.o.-n : „Míg a tőke szabadon áramlik a globális pénzügyi hálózatokban, a munkaerőt belátható ideig még erősen korlátozzák intézmények, kultúra, államhatárok, rendőrség s az idegengyűlölet. ... a munkaerő legnagyobb része nem a hálózatban áramlik, hanem függővé válik a hálózat más szeleteinek funkciójától, evolúciójától és viselkedésétől. A globális hálózatok áramköreiben szakadatlanul mozgó cégek befolyása alatt kialakul a munkaerő egyfajta hierarchikus, szegmentált, kölcsönös függősége.”

tében kísérletet tesz az „áramlások tere” fogalom átfogó elemzésére.⁷⁵ Az elemzés – mely tobzódik az ilyen megfogalmazásokban: „a tér kikristályosodott idő”, „az áramlások tere nem más, mint ama osztottidejű [time-sharing] társadalmi gyakorlatok anyagi szerveződési formája, amelyek áramlásokon át működnek”, „az áramlások tere nem hely-nélküli, szerkezeti logikája azonban az”⁷⁶ – aligha mondható sikeresnek.

A hálózat eszméje az *Információs korban* jelentősen kibővül. Így Castells bevezeti a *hálózat-vállalat* [network enterprise] fogalmát;⁷⁷ összefoglalóan jellemzi a hálózat-társadalmat [network society];⁷⁸ utal az *európai régiók hálózatára*;⁷⁹ és megalkotja a *hálózat-állam* jelen könyvismertetésben már hivatkozott kifejezé-

⁷⁵ A 6. fejezet a „Space of Flows” címet viseli, benne a két utolsó alfejezet a „The Social Theory of Space and the Theory of the Space of Flows” és „Space of Flows and Space of Places” címet.

⁷⁶ *The Information Age*, I.köt., 411.skk.o.

⁷⁷ Ahogyan fogalmaz: „A fő váltás a vertikális bürokráciától a horizontális társaság felé történő elmozdulásként jellemezhető. ... Ahhoz, hogy a hálózati rugalmasság előnyeit internalizálni tudja, a társaságnak magának is hálózattá kellett válnia s belső szerkezetének minden elemét dinamizálnia: lényegében ez a jelentése a ‘horizontális társaság’ modellnek, melynek keretén belül gyakran sor kerül az egyes egységek decentralizálására s azok önállósága növelésére... a hálózat által megvalósított üzleti projekt lesz a tényleges működő egység, nem pedig egyes társaságok, vagy társaságok formális csoportosításai. ... A ‘horizontális társaság’ ön-programmozott, önirányító egységek decentralizációra, részvételtre és együttműködésre alapozott dinamikus és stratégiaileg tervezett hálózata”, uo. 164.skk.o. Amihez Castells még hozzáteszi: „az együttműködés és a hálózat-képzés kínálja az egyedüli lehetőséget a költségek és kockázatok megosztására, valamint lépéstartásra az állandóan megújuló információval. A hálózatok ugyanakkor kapuőrök is. A hálózatokon belül szakadatlanul új lehetőségek hozatnak létre. A hálózatokon kívül egyre nehezebb a túlélés. A gyors technológiai változások körülményeinek közepette immár a hálózatok, nem pedig a cégek a tényleges működő egységek”, uo. 171.o. Másik fontos megfogalmazás: „A történelem során első ízben a gazdasági szerveződés alapvető egysége nem valamiféle alany, akár egyedi (mint a vállalkozó, vagy a vállalkozói család), akár kollektív (mint a tőkés osztály, a társaság, az állam). ... a hálózat az egység – a hálózat, melyet szubjektumok és szervezetek sokasága-sokfélesége alkot, s mely állandóan módosul a környezethez és a piaci struktúrákhoz alkalmazkodva”, uo. 198.o.

⁷⁸ Pl. a III.köt. 350.o.-n: „az információs kor új társadalomszerkezetét *hálózat-társadalom*nak nevezem, mivel a termelés, hatalom és tapasztalat hálózataiból épül fel... A társadalom nem minden dimenziója és intézménye követi a hálózat-társadalom logikáját, mint ahogyan a ipari társadalmak hosszú időn át az emberi létezés számos pre-indusztriális formáját magukba foglalták. Azonban az információs kor minden társadalmát áthatja, más-más intenzitással, a korábbi társadalmi formákat elnyelő és alávető, dinamikus expanziójú hálózat-társadalom átfogó logikája.”

⁷⁹ Ld. pl. I.köt., 381.o.: „annak folytán, hogy a gazdasági tevékenységek egyre nemzetközibbé váltak Európa-szerte, a régiók inkább függenek az ilyen tevékenységektől. Ennek megfelelően a régiók, kormányaiktól és üzleti elitjüktől indítva, a globális gazdaságban versenyképességet elérendő átstrukturálták önmagukat, és együttműködési hálózatokat hoztak létre a regionális intézmények között valamint a régió-beágyazottságú társaságok között. Vagyis a régiók és a helyek-helyiségek nem tűntek el, de integrálódtak azokba a nemzetközi hálózatokba, amelyek legdinamikusabb szektorait kapcsolják össze.”

sét.⁸⁰ A hálózat-állam eszméje központi szerepet játszik a könyvben, kivált két specifikus vonatkozásban: egyfelől a *nemzetállam csökkenő jelentőségének*,⁸¹ másfelől a *helyi államnak* fogalmával kapcsolatban. Az utóbbi fogalom, mint korábban láttuk, már az *Informational City*-ben fölmerült; most kifejezetten előtérbe kerül, dominálva a lokalizmust elemző gondolatmeneteket. Castells a lokális-globális dialektika több aspektusát is taglalja. Így például a média egyidejű globalizációját és lokalizációját.⁸² Amire azonban igazán összpontosít, az a *helyi kormányzatok* lehetséges vagy kívánatos funkciója a globalizált világban. „A kormányzat re-lokalizációja”, írja, „kínálja a politika re-legitimációjának legközvetlenebb útját.”⁸³ Az *Informational City* és az *Age of Information* közötti elmozdulá-

⁸⁰ Ld. pl. III.köt., 332.o.: „az állam új formája, melyet az európai intézmények testesítenek meg: a hálózat-állam. Ezt az államot az autoritásnak (azaz, végső soron, a legitimált erőszak alkalmazásának) egyfajta hálózat mentén történő megosztása jellemzi. A hálózatnak, definíció szerint, csomópontjai vannak – nincsen középpontja. A csomópontok különböző méretűek lehetnek és a hálózatban aszimmetrikus viszonylatokban kapcsolódhatnak egymáshoz, vagyis a hálózat-állam nem zárja ki a tagjai közötti politikai egyenlőtlenséget. ... Ezzel együtt is, tekintet nélkül ... az aszimmetriákra, az európai hálózat-állam különböző csomópontjai kölcsönös függőségi viszonyban állnak egymással, úgy-hogy egyetlen csomópont sem veheti semmibe a többieket – még a leghatalmasabb a legkisebbet sem – a döntéshozó folyamatban. Ha bizonyos politikai csomópontok így tesznek, az egész rendszer megkérdőjeleződik. Ebben áll a különbség a politikai hálózat és a központtal bíró politikai struktúra között. – A rendelkezésre álló bizonyítékok csakúgy, mint a politikaelmélet közelmúltbeli vitái azt látszanak sugallni, hogy a hálózat-állam, a maga geometriailag változékony szuverenitásával, a politikai rendszerek válasza a globalizáció kihívásaira. S alighanem mindmáig az Európai Unió a legvilágosabb megnyilvánulása ezen keletkezésben lévő, az információs korra valószínűleg jellemző államformának.”

⁸¹ Ahogyan Castells írja: „a nemzetközi intézményeknek és nemzetekfeletti konzorciumoknak a világpolitikai stratégiákban játszott növekvő szerepét ... nem lehet úgy tekinteni, mintha az egyenlő volna a nemzetállam pusztulásával. Ám a nemzetállamoknak ahhoz, hogy az államok hálózatának szegmentumaként valamiképpen fennmaradhassanak, nagy árat kell fizetniük: egyre elhanyagolhatóbbak, legitimitásuk egyre bizonytalanabb, hatalmuk, végső soron, egyre csekélyebb”, *The Information Age*, II.köt., 269.o. Később a kötetben így fogalmaz: „ami most kialakulni látszik, ... az a nemzetállamoknak mint központoknak megszűnése a mai világ politikai színterét jellemző megosztott szuverenitás viszonyai közepette. ... a nemzetállamok ... egyre inkább ... a hatalom tágabb hálózatának csomópontjai lesznek. ... Az állam elméletének helyébe ... a hatalom elmélete lép”, uo. 304. és 306.o.

⁸² Ld. pl. II.köt., 257.o.: „Az új kommunikációs technológiáknak köszönhetően ... a média globalizációjával párhuzamosan számos országban a helyi média, különösen a rádió és a kábeltelevízió rendkívüli növekedését figyelhetjük meg. Ezen – gyakran közös programokat is sugároz – helyi médiumok legtöbbje szoros kapcsolatokat létesített meghatározott, széles közönségrétegekkel, kikerülve a tömegmédia standardizált műsorait. Ilymódon megszabadulnak az ellenőrzés ama hagyományos (közvetlen vagy közvetett) csatornáitól, amelyeket a nemzetállamok hoztak létre a televíziós hálózatokkal és a főbb újságokkal szemben. A rugalmas kommunikációs technológiákat alkalmazó helyi és regionális média növekvő politikai autonómiája a közfelfogás formálásában ugyanolyan fontos trend, mint a média globalizációja.” Amihez Castells még hozzáteszi: „A számítógép-közvetítette kommunikáció újszintén megszabadul a nemzetállam ellenőrzésétől, a területenkivüliséget élvező kommunikáció új korszakát vezetve be – a legtöbb kormány elborzadva tekint a jövőbe”, uo. 258.o.

⁸³ Uo. 272.o.

sok listájából az egyik legföltűnőbb és legsokatmondóbb: a helyi közösségi mozgalmak eszméjének fölváltása a helyi kormányzat politikájának eszméjével. Ezen elmozdulást illetően Castells nem is beszélhetne világosabban. Állítások sorát fogalmazza meg. Először a lokalitásról magáról, a második kötet „Területi identitások: a helyi közösség” című alfejezetében, ahol „a tér és kultúra közötti rendszeres kovariáció leegyszerűsítő fogalmát” bírálja. Ahogyan írja:

Nem hiszem, hogy pontatlan lenne azt mondani, miszerint a helyi környezetek, önmagukban, nem gerjesztenek sajátos viselkedésmintát, vagy akár jellegzetes identitást. Ami mellett viszont a kommunalista szerzők érvelnek, s ami megegyezik a magam kultúrák közötti megfigyelésével: az emberek ellenállnak az individualizáció és társadalmi atomizáció folyamatának, s hajlanak arra, hogy közösségi szervezetekbe csoportosuljanak, amelyek idővel az odatarozás érzését keltik, végül pedig, sok esetben, közösségi, kulturális identitást hoznak létre. Hipotézisem szerint ahhoz, hogy ez megtörténjen, társadalmi mozgósítás szükséges. Vagyis az embereknek városi mozgalmakban (nem egészen forradalmiakban) kell résztvenniük, miáltal közös érdekeket fedeznek fel és védelmeznek, így vagy úgy osztoznak egymás életében, s új jelentés keletkezhet.⁸⁴

Másodszor arról, hogy a városi mozgalmak, amelyek az 1970-es és 1980-as években önálló lendülettel bírtak,⁸⁵ tapasztalata szerint hogyan olvadtak össze az intézményes politikával:

sok esetben a városi mozgalmak – közbeszédük, szereplőik, szervezeteik – integráltattak a helyi kormányzat szerkezetébe és gyakorlatába, közvetlenül vagy közvetve, a polgári részvétel sokréttű rendszerén és a közösségi fejlesztéseken keresztül. Ez a trend, miközben a városi mozgalmakat mint az alternatív társadalmi változás forrásait valójában likvidálta, számottevően megerősítette a helyi kormányzatokat s felmutatta a helyi államnak mint a politikai ellenőrzés és társadalmi jelentés rekonstruálása jelentős példájának-terepének lehetőségét.⁸⁶

⁸⁴ Uo. 60.o.

⁸⁵ „A városi mozgalmak”, írja Castells, „döntő, kritikus forrásaivá váltak a kapitalizmus, állami dirigizmus és informacionalizmus egyoldalú logikájával szembeni ellenállásnak. Hiszen a proaktív mozgalmak és a politika (ügymint a szakszervezeti mozgalom s a politikai pártok) képtelensége arra, hogy a gazdasági kizsákmányolással, kulturális dominanciával és politikai elnyomással szembeszálljanak, az embereknek csak két választást hagytak: vagy megadják magukat, vagy pedig helységük-hovatartozásuk – lokalitásuk – mint az önmeghatározás és autonóm szerveződés legközvetlenebb forrása alapján védekeznek. Így keletkezett az egyre inkább helyi politika paradoxona az egyre inkább globális folyamatok strukturálta világban”, uo. 61.o.

⁸⁶ Uo. 62.o.

Harmadszor Castells oda érvel, hogy az elektronikus hálózat-képzés közegében a közvetlen polgári részvétel valójában veszélyezteteti, nem pedig segíti a demokráciát. Castells itt az utópiát⁸⁷ a realitással⁸⁸ állítja szembe. A valóságos világban, ahogyan Castells most látja, kibékíthetetlen ellentmondás van a hálózat-képzés logikája és a közösségi ellenállás érzülete között.⁸⁹ S arra kényszerül, hogy az előbbi mellé álljon, hiszen – ez egy másik fő elmozdulás az *Informational City*-hez képest – úgy érzékeli, miszerint a hálózott világ átfogó viszonyai közepette a bázismozgalmak óhatatlanul fundamentalista vonásokat öltenek. A kirekesztettek maguk nem tudják kieszközölni, csakis az állam s kiváltképpen a hálózott helyi állam képes elérni, hogy a kirekesztettek sorsa megváltozzon. Mint Castells írja:

⁸⁷ „A világ számos társadalmában”, írja, „a helyi demokrácia virágozni látszik, legalábbis az országos szintű politikai demokráciával összehasonlítva. Ez kiváltképpen igaz, amikor a regionális és helyi kormányzatok együttműködnek, s amikor hatókörüket kiterjesztik a lakóhelyi decentralizációra s a polgári részvételre. Amikor elektronikus eszközök (számítógép-közvetítette kommunikáció, vagy helyi rádió- és televízió-állomások) a polgári részvétel és vélemény-nyilvánítás többlet-lehetőségével szolgálnak ..., az új technológiák hozzájárulnak a helyi kormányzásban történő fokozott közreműködéshez. A helyi önkormányzatok tapasztalatai ... azt mutatják: lehetséges a politikai képviselet láncszemeit úgy újjáépíteni, hogy az emberek a gazdasági globalizáció és politikai kiszámíthatatlanság kihívásaival közösen nézzenek szembe... Amennyiben a nemzetállam fragmentálódását fokozza, ennek a lokalizmusnak nyilvánvaló korlátai vannak. Mégis – szigorúan megfigyelőként szólva – az 1990-es évek derekán a demokrácia legitimálásának legerőteljesebb irányzatai világszerte a helyi szinteken mutatkoznak”, uo. 350.o.

⁸⁸ Mint fogalmaz: „az elektronikus kommunikáció esélyt kínál arra, hogy erősödjön a politikai részvétel és a polgárok közötti horizontális kommunikáció. ... a polgárok megtehetnék, és meg is teszi, hogy a maguk saját politikai és ideológiai együttállásait alakítsák ki, megkerülve a berendezkedett politikai struktúrákat, s rugalmas, alkalmazkodóképes politikai mezőt alkotva. Ugyanakkor az elektronikus demokrácia kilátásaival szemben komoly fenntartások fogalmazhatók meg... Ha a demokratikus politizálásnak ez a formája a viták fontos eszközévé válik, úgy kétségkívül valamiféle 'athéni demokráciát' intézményesítené, mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. Azaz miközben néhány országban és városban egy viszonylag kisszámú, művelt és tehetséges elit az információ és politikai részvétel rendkívül hatásos eszközhöz jutna, állampolgári szerepében ténylegesen megerősödve, a világ és az adott ország műveletlen, kikapcsolt tömegei az új demokratikus mag kirekesztettjei maradnának, hasonlóan a rabszolgákhoz és barbárokhoz a klasszikus görög demokrácia hajnalán”, uo. 350.sk.o.

⁸⁹ Ez az ellentmondás látványos nyomokat hagy Castells saját szövegén is. Így ír például: „Az ellenállás kommunái terüket és helyeiket védelmezik az áramlások terének ama hely-nélküli logikájával szemben, amely az információs korban a társadalmi uralmat jellemzi. Történeti emlékezetüket követelik és/vagy értékeik állandóságát igenlik a történelemnek az időtlen időben való föloldódásával s a rövidéletűnek a valóságos virtualitásban folyó ünneplésével szemben. Így az információs technológiát az emberek közötti horizontális kommunikációra és közösségi imádságra használják, miközben elvetik a technológia új bálványimádását s az önszabályozó számítógéphálózatok dekonstruáló logikájával szemben transzcendens értékeket őriznek”, uo. 358.o.

az identitások, nemzetek és államok közötti jelenlegi haláltánc nyomán az egyik oldalon ott vannak a történetileg kiüresedett, a hatalom globális áramlásainak nyílt tengerén sodródó nemzetállamok; a másik oldalon a fundamentális identitások, beásva közösségeikben vagy az ostromlott nemzetállam megalkuvásmentes elfoglalására mozgósítva; közöttük a helyi állam transznacionális hálózatokon navigálva és helyi polgári társadalmakat integrálva törekszik a legitimitás és működőképesség újjáépítésére.⁹⁰

Castells-nek nincsenek szélsőséges nézetei a nemzetállam jelen és jövőbeli szerepét illetően. „Leegyszerűsítő változatában”, írja, „a globalizáció tétele szem elől téveszti a nemzetállam szívósságát s a kormányzat szerepét az új gazdaság szerkezetének és dinamikájának befolyásolásában... Bizonyítékok mutatják, hogy a kormányzati szabályozások és stratégiák hatással vannak a globális gazdaság nemzetközi hatáira és struktúrájára.”⁹¹ A mai világ gazdaságban, hangsúlyozza Castells, a versenyképesség nagymértékben függ „a nemzeti és nemzetekfeletti intézmények politikai képességétől, hogy a joghatóságuk alatt álló országok vagy körzetek növekedési stratégiáját irányítsák”, a globális piacon versenyelőnyöket teremtve ama cégek számára, „amelyekről úgy gondolják, hogy munkahelyeket és jövedelmet gerjesztve a területükön élő lakosság érdekeit szolgálják”.⁹²

Castells a „fejlődési állam” [the developmental state] fogalmát adoptálja és adaptálja:

Valamely államot fejlődésinek nevezek, ha legitimációs elveként a fejlődés támogatására és fenntartására irányuló képességét tudja fölmutatni, ahol fejlődésen a gazdasági növekedés állandó magas rátájának s a gazdasági rendszer strukturális átalakulásának ötvözése értendő, mind belföldön, mind a nemzetközi gazdaság viszonyában.⁹³

⁹⁰ Uo. 276.o. Egy korábbi Castells-megfogalmazás: „Megfigyelhető a kirekesztőket kirekesztő logika, az érték- és jelentéskritériumok újradefiniálása egy olyan világban, amelyben beszűkül a számítógép-analfabéták, a nem-fogyasztó csoportok és kommunikációval rosszul ellátott tartományok tere”, *The Information Age*, I.köt., 25.o. És, leltárt készítve a könyv végefelé: „egy új világ, a negyedik világ jött létre, melyet a társadalmi kirekesztés bolygószerte meglévő sokszoros fekete lyukai alkotnak. ... hajléktalan, bebörtönzött, prostituált, kriminalizált, brutalizált, stigmatizált, beteg és írástudatlan személyek milliói lakják. Bizonyos körzetekben ők a többség, másutt a kisebbség... De számuk mindenhol növekszik, s egyre láthatóbbá lesznek, ahogy az információs kapitalizmus – valamint a jóléti állam összeomlása – ... a társadalmi kirekesztést erősíti”, III.köt., 164.sk.o.

⁹¹ *The Information Age*, I.köt., 97.sk.o. Mint Castells fogalmaz, „pontosan a nemzetközi gazdaság kölcsönös függőségei és nyitottsága miatt kell az államoknak választópolgáiraik gazdasági jóléte érdekében fejlesztési stratégiák támogatásába bocsátkozniok”, uo. 90.o.

⁹² Uo. 105.o.

⁹³ Uo. 182.o.

Ahogy Castells fogalmaz, „az államok társadalmaknak, nem pedig gazdaságoknak kifejeződése”.⁹⁴ A fejlődési állam „társadalmi projektet” [societal project] hajt végre; s Castells kivált a délkelet-ázsiai államokra és különösen Japánra mutat, ahol „ezen társadalmi projekt történelmi kifejeződése ... a nemzeti identitás és a nemzeti kultúra igenlésének formáját öltötte, a nemzetet – ezúttal a gazdasági versenyképesség és társadalmi-gazdasági fölemelkedés révén – a világban szerepet játszó hatalommá építve vagy újjáépítve.”⁹⁵ Mindazonáltal, a kelet-ázsiai paradigmának s a nemzetállami szerep világszerte megkérdőjelezetlen voltának dacára, Castells mégis úgy látja, hogy ama szerep éppenséggel változóban van. Ahogy írja:

Az állampolgárság tartományát, szabályait és tárgyát definiáló nemzetállam szuverenitásának tetemes részét elvesztette – aláásták azt a globális áramlások dinamikája és a gazdagság, információ és hatalom szervezetek-közötti hálózatai. Legitimációs válságának szempontjából különösen kritikus az állam képtelensége arra, hogy jóléti-állami elkötelezettségeinek eleget tegyen: ennek oka pedig a termelés és fogyasztás integrálódása a kölcsönös függőségek globális rendszerében, s a tőkés restrukturálódás kapcsolódó folyamata.⁹⁶

A kortárs társadalomelmélet lényegi kapcsolatot tételez egyfelől a nemzetállamok és másfelől a *nacionalizmus* között. Az a megfigyelés ekkor, miszerint a nemzetállamok, végső soron, veszítenek jelentőségükből, kiáltó ellentmondásban van annak érzékelésével, hogy a nacionalizmus ma, láthatólag, erősödőben van. Ettől az ellentmondástól kétféleképpen szabadulhatunk meg. Állíthatjuk, hogy a most tapasztalt kérdéses jelenségek nem is nacionalizmusok, hanem etnikai vagy törzsi kitörések, amelyeket éppen azok a körülmények éltetnek – globalizáció, posztmodernitás, írásbeliség-utániség – amelyek között a nacionalizmusnak immár nincs értelme. Avagy mondhatjuk, hogy ami a nacionalizmust illeti, a kortárs társadalomelmélet egyszerűen téved. Castells ezt az utat választja. Mint írja:

A globalizáció kora egyszersmind a nacionalista föltámadás kora is, mely mind a berendezkedett nemzetállamokkal szembeni kihívásban, mind az identitásnak a – mindig az idegennel szemben megvallott – nemzetiség alapján, széles körben megnyilvánuló (re)-

⁹⁴ Uo. 102.o.

⁹⁵ Uo. 82.o. A kelet-ázsiai országok Castells kedvenc példái, ha annak bemutatásáról van szó, hogy lehetséges gazdasági virágzás szigorú állami szabályozás mellett is. A „Kultúra, szervezetek és intézmények: Ázsiai üzleti hálózatok és a fejlődési állam” c. alfejezet, az első kötetben, lenyűgöző empirikus részleteket és érdekes általánosításokat kínál. Az utóbbiak persze alighanem meggyőzőbbek voltak 1996-ban, mint jelen recenzió írásának idején – 1998 késő őszén –, amikor Kelet-Ázsia mély recesszióban van.

⁹⁶ *The Information Age*, II.köt., 342.o.

konstrukciójában kifejeződik. Ez a történeti trend némely megfigyelőt meglepett azok után, hogy a nacionalizmus egyszerre három haláluk folytán is halottnak nyilvánított: a gazdaság globalizációja és a politikai intézmények nemzetköziesedése; a nagymértékben közös kultúra univerzalizmusa, melyet az elektronikus média, művelődés, írásbeliség, urbanizáció és modernizáció terjeszt; s nemzet fogalmát magát megtámadó tudományos kétely...⁹⁷

A Castells által különösen bírált elméleti álláspontokat Benedict Anderson, Ernest Gellner, és Eric Hobsbawm képviselik.⁹⁸ Saját álláspontját Castells a következőképpen foglalja össze:

Négy fő analitikus pont hangsúlyozandó, amikor a mai nacionalizmust a nacionalizmusról szóló társadalomelméletek összefüggésében tárgyaljuk. Először, a kortárs nacionalizmus törekedhet is meg nem is valamely szuverén nemzetállam fölépítésére, vagyis a nemzetek, történetileg és analitikusan, az államtól független entitások. Másodsor, a nemzetek és nemzetállamok történetileg nem korlátozhatók a modern nemzetállamra, amint az a Francia Forradalmat

⁹⁷ Uo. 27.o.

⁹⁸ Ahogyan Castells fogalmaz: Anderson, akinek számára a nemzetek „képzelt közösségek”, „az anti-nacionalista elmélet enyhe változatát” képviseli. Gellnernek tulajdonítja az „erőteljes megfogalmazást”, mely szerint a nemzetek „önkéntes történeti találmányok” (uo.). Ez persze durva meghatározása Gellner álláspontjának. Gellner pontosan ellenkező véleményen volt. Mint írta: „Halott nyelvek újraéleszthetők, hagyományok fölhalálhatnak, teljesen fiktív őseredeti érintetlenségek helyreállíthatók. Ám a nacionalista szenvedélynek ez a kulturálisan kreatív, fantáziadús, kifejezetten találgató aspektusa senkit se vezessen ahhoz a téves következtetéshez, hogy a nacionalizmus esetleges, művi, ideologikus találmány, amely akár be sem következett volna, ha ama átkozott, fontoskodó európai gondolkodók ... nem kotyvasztották volna össze és nem fecskendezték volna be, baljós módon, egyébként életképes politikai közösségek vérkeringésébe. A kulturális diribdarabok, amelyeket a nacionalizmus fölhasznál, gyakran önkényes történeti találmányok. Bármely másik diribdarab éppoly alkalmas lett volna. Ebből azonban semmiképpen sem következik, hogy magának a nacionalizmusnak az elve ... maga a legcsekélyebb mértékben esetleges és véletlenszerű volna”, Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983, 56.o. Később Gellner hozzáteszi: „A föltételek, amelyek mellett a nacionalizmus válik a politikai lojalitás természetes formájává, két állításban foglalhatók össze: (1) minden ember írónak művelt [every man is a clerk]. (Az általános írástudás elismert érvényes norma.) (2) Az írónak művelt munkaerő horizontálisan nem mobilis, közönségesen nem képes egyik nyelvterrületről a másikra átköltözni; a munkahelyek általában csak olyan írónak művelt munkaerő számára elérhetőek, akik valamely meghatározott művelődési üzem termékei, valamely meghatározott kifejezési közeg használói. ... Az emberek általában nem érzelmi vagy szentimentális okokból válnak nacionalistává ... , hanem valódi, objektív, gyakorlati szükségszerűségek folytán”, uo. 160.o. Castells újra csak eltorzítja a kérdéses álláspontokat, amikor azt írja, hogy Gellner és Hobsbawm szerint a „nacionalista mozgalmak, mint bizonyos elit érdekeinek racionalizálói, fölhalálnak valamely nemzeti identitást, melyet – amennyiben sikeres – a nemzetállam őriz, majd propaganda terjeszt annak alattvalói körében, egészen odáig, hogy az állampolgárok végül készek lesznek nemzetükért akár meghalni is” (*The Information Age*, II.köt., 28.o.).

követő kétszáz évben Európában kialakult. ... Harmadszor a nacionalizmus nem szükségképpen elit jelenség, sőt, ténylegesen, a nacionalizmus manapság gyakran reakciót jelent a globális elitekkel szemben. ... – Negyedszer, mivel a mai nacionalizmus inkább reaktív, mint proaktív, tendenciájában inkább kulturális, mint politikai, s így inkább a már intézményesített kultúra védelmére, mint valamely állam építésére vagy védelmére irányul. Amikor új politikai intézmények alkotottnak vagy újraalkotottnak, azok inkább identitások védelmi árcai, nem pedig a politikai szuverenitás indítóállásai.⁹⁹

Castells tehát úgy tartja, hogy a nacionalizmus nem – vagy nem jellegzetesen – modern jelenség. Úgy gondolja, hogy premodern és posztmodern nacionalizmusok és nemzetek is vannak. Az előbbiek létezését ugyanakkor sehol sem bizonyítja.¹⁰⁰ Ami pedig az utóbbiakat illeti, hangsúlyozza, hogy „amennyiben a nemzeteket és nacionalizmusokat kizárólag a nemzetállamok építésének folyamatára szűkítjük, nem fogjuk tudni megmagyarázni, miképpen ívelhet fölfelé a posztmodern nacionalizmus, miközben ugyanakkor a modern állam hanyatlik”.¹⁰¹ Ama eszme – megítélésem szerint helyénvaló eszme – , amelyre Castells valójában összpontosít: a hálózott helyi állam eszméje. Látja, hogy korunk szecesszionista mozgalmái ténylegesen helyi államokat hoznak létre; s érezni látszik, hogy ezen mozgalmak legalábbis valamelyest tiszteletreméltóbbaknak tűnnek fel, ha a „nacionalizmus” megjelölést alkalmazzuk rájuk. Mint írja:

Ezen a mostani századfordulón a nacionalizmusok robbanása – aholis némelyikük lebontja a multinacionális államokat, mások soknemzetiségű entitásokat építenek – nem kapcsolódik klasszikus, szuverén, modern államok formálódásához. Inkább úgy tűnik, hogy a nacionalizmus az egyik fő erő a kvázi-államok – osztott szuverenitású politikai entitások – kialakulása mögött... Azok a központosított nemzet-államok, amelyek ellenállnak a kvázi-államiságot mint új történelmi realitást kereső nacionalista mozgalmak trendjének ... áldozatul eshetnek a nemzetet az államhoz kötő ezen végzetes tévedésnek...¹⁰²

⁹⁹ Uo. 30.sk.o.

¹⁰⁰ A második kötet Katalóniáról szóló alfejezetet tartalmaz. Castells itt fölidézi, hogy *Catalunya* mint politikai entitás ezeréves történetre tekint vissza; ám távolról sem mutatja meg, hogy ez a politikai entitás a premodern időkben valamiféle *nemzet* lett volna.

¹⁰¹ Uo. 31.o.

¹⁰² Uo. 32.o. Mindennek ára van azonban. Ahhoz, hogy a vázolt álláspontot valóban védelmezhesse, Castells-nek meg kell magyaráznia: valójában *mi* is a nemzet? A magyarázat kiábrándító. „A nemzeteket, összhangban a fenti érvekkel és elemzésekkel”, írja, „*kulturális kommunákként határozom meg, amelyek a történelmen s politikai projekteken osztozó emberek elméjében és kollektív emlékezetében konstruáltak*”. Mennyi történelemben kell osztozni ahhoz, hogy adott kollektivitás nemzetté váljon? Ez kontextustól és korszaktól függ, mint ahogyan változóak az alkotórészek is, amelyek ilyen kommunák kialakulása irányában hatnak”, uo. 51.o.

S újra:

Két jelenség ... látszik jellemezni a jelen történelmi szakaszt: először, ama soknemzetiségű államok dezintegrációja, amelyek megpróbálnak teljesen szuverének maradni, vagy tagadni nemzeti alkotórészeik sokféleségét. ... Az eredmény: *kvázi-nemzetállamok* kialakulása. ... Másodszor megfigyelhető olyan nemzetek fejlődése, amelyek megállnak az államiság küszöbén, ám szülőállamukat arra kényszerítik, hogy szuverenitásukat adaptálják s abból leadjanak.¹⁰³

Castells elborzad a fundamentalizmus előretörése fölött, felismeri, hogy a mai úgynevezett nacionalizmusok éppenséggel fundamentalista vonásokat mutatnak, ám mégis funkciót tulajdonít nekik, sőt, megértést mutat irányukba:

Ha a nacionalizmus, leggyakrabban, reakció az önálló identitás fenyegetésével szemben, akkor a modernizáció ideológiája és a globális média hatalma által kulturális homogenizációra ítélt világban a nyelv mint a kultúra közvetlen kifejezése a kulturális ellenállás lövészárkává lesz, az öngazgatás utolsó bástyájává, az azonosítható jelentés mentsvárává. Így, végső soron, egyáltalán nem úgy tűnik, mintha a nemzetek a hatalmi apparátusok szolgálatára konstruált „képzelt közösségek” volnának.¹⁰⁴

Castells nemzetekkel és nacionalizmusokkal foglalkozó elemzései olyan – alapvető – témát járnak körül, amely nem volt jelen korábbi munkájában. Ezek az elemzések határozottan nem-marxiánusok. Az *Információs kor* végéféle, szinte az utolsó oldalon, ezt a mondatot olvashatjuk: „A huszadik században a filozófusok megpróbálták megváltoztatni a világot. A huszonegyedik században itt az ideje, hogy másképp értelmezzék.” Ez persze Marx tizenegyedik Feuerbach-tézisének megfordítása. Hideglelős megfordítás, mely Castells-nek nem kevés álmatlan éjszakát okozhatott; olvasóira pedig, végső következményeiben, tetemes – és gyakran fölösleges – terheket rótt.

¹⁰³ Uo. 51.sk.o.

¹⁰⁴ Uo. 52.o.

Merlin Donald, a kanadai Ontario tartományban lévő Queens University pszichológiaprofesszora, akinek új, átfogó műve az elmúlt hónapokban jelent meg,¹ különleges szerző. Különlegessége és érdekessége felkészültségéből fakad. Annak a kanadai hagyománynak képviselője, amelyet Marshall McLuhan nevével szoktunk fémjelezni, s amely pszichológiai mondandójában kapcsolatot keres a közlési eljárások, s a modern világban a közlési technikák és a lelki építmény között. Eredeti iskolázottsága és kutatásai révén Donald az egyik legkiválóbb neuropszichológiai iskolához, a tankönyve révén Magyarországon is jól ismert kanadai D.O. Hebb iskolájához tartozik.² Ami oda vezet Donald munkásságában, hogy amikor a magasabb mentális folyamatok és ezen belül a közlési rendszerek világáról beszél, ezt azonnal közvetlenül lehorgonyozza az emberi idegrendszer működéséről rendelkezésre álló, s nemcsak szupermodern technikai eszközökkel szerzett, hanem a klasszikus, többnyire agysérült betegekre összpontosító klinikai neuropszichológiai adatok világában is. A kísérleti pszichológiai és idegtudományi beágyazás Donaldnak csak az egyik támpont. A másik az ember s különösen az emberi kultúra evolúciójával kapcsolatos etológiai, evolúciós pszichológiai – s a legmeglepőbb módon –, az ősrégészeti eredmények tüzetes figyelembe vétele. Igazán nem gyakori vonás a mai tudományban, de még a darwinizmus kibontakozásakor is ritka volt, hogy egy kísérleti pszichológiában és idegtudományban elkötelezett és felvértezett szerző egyben komolyan ismerje s a mai ember egyéni lelki életének szerveződésére vonatkoztassa mindazt a hatalmas tényanyagot, amit fossziliákból rekonstruálunk eleink feltételezett életmódjáról és lelki életéről. Donald komolyan veszi a kortárs evolúciós pszichológia programját, mely szerint a mai ember megértéséhez a kulcsot a kialakulás adja. Mi-

¹ Merlin Donald, *A Mind So Rare: The Evolution of Human Consciousness*, New York – London: W.W. Norton & Company, 2001, xiv + 371 o.

² Hebb úttörő munkája, mely a pszichológiai és az idegrendszeri kutatás, valamint a lélektani és a legtágabban vett biológiai szemlélet kapcsolatát elsőként állította előtérbe az amerikai közegben: D.O. Hebb, *The Organization of Behavior*, New York: Wiley, 1949. Az ezt a szemléletet közvetítő tankönyve ma is fontos olvasmány: D.O. Hebb, *A pszichológia alapkérdései*, Budapest: Gondolat, 1975.

közben az evolúciós pszichológusok sokszor a mai emberről kapott laboratóriumi eredmények és az 50–100.000 év előtti múltra vonatkozó elbeszélte történet, egy kissé fiktív ősi életmód közötti kapcsolatot keresik,³ addig Donald a régmúltra vonatkozó tudományos adatokat közvetlenül használja. Munkáiban sokszor éppen ezért egy paleoneuropszichológiát kapunk.⁴

Mindebből olyan pszichológia bontakozik ki Donald munkáiban, s ismertetett könyvében is, amely folytonosságot tételez természet és kultúra között. Az ember egyszerre természeti és kulturális lény, de nem triviális értelemben. Természeti lény voltának kulcsa a közlési és a megjelenítési (reprezentációs) rendszerek együttes keletkezése. Közlés és gondolkodás nem elválik, hanem együtt bontakoznak ki, s ez az idegrendszer és az életmód változásában gyökerező átalakulás teszi lehetővé a mai értelemben vett kultúrát. Itt is van párhuzama Donald nézetének a mai pszichológiában: Michael Tomasello felfogása. Tomasello szerint az embert úgy jellemezhetjük, mint az evolúció révén kulturális tanulásra és tanításra képes lényt. Ez az adaptáció hozza azután létre a kultúrát, s nem fordítva, a kultúra hozná létre a sajátosan emberi elmét.⁵ Donald felfogásában – s itt jelenik meg a kultúra- és kommunikációkutató sajátos szempontja –, az emberi kulturális közlési rendszerek, az írástól kezdve, sajátos új, lágyabb gondolkodási építményeket is létrehozhatnak. Abban az értelemben is folytonosság van evolúciós és kulturális pszichológia között, hogy az új rendszerek mintegy utánozzák azokat, amelyek az idegrendszerbe „beleprogramozva” ősi örökségünket képezik. A magunk alkotta s minket körülvevő szimbolikus mezők, a könyvek, számítógépes hálózatok stb. világa nem tudja újraírni ősi programjainkat, például nem iktatja ki a beszélt természetes nyelvet, de a plasztikus emberi idegrendszernek megfelelően (a plaszticitás Donaldnak ebben a könyvében, mint még látni fogjuk, a humán neuropszichológia egyik központi kategóriája) olyan túltanult, sokat gyakorolt eljárásokat alakít ki, amelyek mint „funkcionális szervek” irányítják a viselkedést. A történetileg éber olvasó talán észreveszi, hogy itt a Vigotszkij-iskola egyik kedvenc kifejezését használom. Nem véletlenül: Donald számára Vigotszkij és a Vigotszkij-követő Lurija neuropszichológiája fontos vonatkoztatási pontok.⁶

³ Ezt az irányzatot gondoljaival együtt mutatja be magyarul a Pléh Csaba, Csányi Vilmos és Bereczkei Tamás szerkesztette kötet: *Lélek és evolúció*, Budapest: Osiris, 2001.

⁴ Ebben a tekintetben egyetlen mai párhuzama a fordított utat bejáró, a régészettől induló és a megismerés építményeinek, a kognitív architektúra keletkezésének értelmezéséhez eljutó Steven Mithen, *The Prehistory of the Mind*, London: Thames, 1996.

⁵ M. Tomasello, *The Cultural Origins of Human Cognition*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

⁶ Itt csak a megfelelő magyar nyelvű referenciákat adom meg. Sz.I. Vigotszkij, *Gondolkodás és beszéd*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. – Vigotszkij, *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*, Budapest: Gondolat, 1971. – A.R. Lurija, *Válogatott tanulmányok*, Budapest: Gondolat, 1975. – Lurija, *Utam a lélekhez*, Budapest: Gondolat, 1987.

Donald azonban nem a konstrukcionista Vigotszkij-értelmezést követi, melyben a kultúra mintegy átírná „természetünket”, hanem azt a felfogást, mely szerint természetünknek vannak „lágy” vonatkozásai, s ezekben van rögzítő ereje a kultúrának.⁷

Donald tehát attól izgalmas szerző, hogy összekapcsolja az idegrendszeri, a régészeti és a kulturális beszédmodot, mégpedig úgy, hogy egyik oldalról kerül a lapos redukcionizmust, a másikról pedig a korlátozatlan konstrukcionizmust. Donald tíz évvel ezelőtt vált híressé az emberi gondolkodásmód alakulását mint tágan értelmezett kultúrák egymásutánját s mint ennek megfelelő kommunikációs forradalmak sorát bemutató felfogásával.⁸ Itt ismertetett könyve ezt a fonalat folytatja. Továbbra is középpontban marad a kommunikációs rendszerek és megjelenítési módok egymásra vonatkoztatása, ugyanakkor a neuropszichológiai és filozófiai beágyazást kiegészíti a tudat egy sajátos elméletével, s a kognitív architektúra mai vitáira reflektáló nem moduláris, hanem az átfogó mozzanatokot kereső felfogással.

Donald mondanivalója, mint korábbi munkáiban is, összekapcsolja a hármas ihletést. Fő tézisei igen határozottak:

- Az emberi idegrendszer különlegessége az agykéregben a harmadlagos területek fejlődése, mely fokozott elvonatkoztatást és belső vonatkoztatási rendszerek létrejöttét teszi lehetővé.
- Ez a rendszer alkotja a magasabb szintű tudatosság alapját.
- Ugyanakkor az ember különlegessége, hogy szimbolikus mezőket teremt maga körül, s ezek a mezők, ez a külső szimbolikus világ új, megosztott működéseket és társas szemantikát tesz lehetővé.⁹

Csak félig tréfálkozom, mikor azt mondom, hogy az emberi evolúció újragondolható, mint a Nagy Hominid Menekülés az Idegrendszertől. Az emberszabású majmok s köztünk levő legfontosabb különbség a kultúra, pontosabban a szimbolikus kultúra, mely java-részt nem az agyi dobozon belül, hanem kívül van. A kultúra a kognitív tevékenységet számos agyban elosztja, s uralja tagjai gondolkodását (*A Mind So Rare*, 149.o.).

⁷ Ezt a mai kognitív elmélet vitakérdéseit áttekintő kritikus szellemű kötetben is kifejti, mint saját „történeti pszichológiai” felfogását: M. Donald, „The Mind Considered from a Historical Perspective”, a D.M. Johnson és C.E. Erneling szerkesztette *The Future of the Cognitive Revolution* c. kötetben, New York: Oxford University Press, 1997, 355–365.o.

⁸ M. Donald, *Origins of the Modern Mind*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991. A közel-múltban a könyv magyarul is megjelent: *Az emberi gondolkodás keletkezése*, Budapest: Osiris, 2001.

⁹ Tanulságos ebből a szempontból, hogy sok más mai kognitív szerzőhöz hasonlóan Karl Popper koncepcióját a külső, szimbolikus mező jelentőségéről Donald is említés nélkül hagyja. Popper itt releváns munkája: *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, Oxford: Clarendon Press, 1972. A munka mai érdekességére és elhanyagolására nézve ld. Pléh Csaba, „Popper és a pszichológia”, *Rep-lika* 17–18.sz. (1995), 67–86.o.

Valójában ez a kulturális mozzanat Donald vállalt radikalizmusa. Nemcsak a behavioristák, hanem a mai kognitivisták is elmaraszthatóak szerint abban, hogy az elmét elszigetelten tekintik. Itt Donaldnak a fővonalra nézve igaza van. Ugyanakkor nemigen veszi észre, hogy például a gyermeki, sőt a csecsemőkori megismerés mai kutatásában megjelenik ez a szociális mozzanat. Kétségtelen, hogy sajátosan értelmezve, s ez nem tetszene Donaldnak. A beépített szociális mozzanatokat ezek a kutatások az egyénben, az egyénhez rendelve keresik: a szociális szemantika, például a szándéktulajdonítás az egyéni idegrendszerben bontakozik ki, Donald számára viszont a megosztott mozzanat a döntő.¹⁰

Donald könyve 8 fejezetből áll, melyből hat neuropszichológiai felfogását fejti ki, elsősorban a tudat kérdéseire összpontosítva, s az utolsó kettő tér vissza részletesen a korábbi munkájában bemutatott kommunikációs kultúra modellre. Érdekes megnéznünk, miért is olyan fontos a tudat neuropszichológiája Donald számára, hogy könyve kétharmadát ennek szenteli. A rendszerező, s ugyanakkor több szintet feltételező, mindig a komplexitást előtérbe állító intellektuális stílus itt is végigvonul Donald érvelésén. Említettem, hogy ő a laboratóriumon túltekintő kognitív tudós ritka esete. Ez a kitekintés nemcsak szakmák közötti viszonyt érintő tudományszociológiai vetélkedés számára, hanem valódi igény áll mögötte a jelenségkör teljes megértésére. A laboratóriumok idői skálája az itt és mostra korlátozódik.

Ez egyszerűen túl rövid ahhoz, hogy az emberi tudat megfelelő képet nyújtson. A laboratóriumi kutatások szigorúan vannak megtervezve, képviselői az itt és most megszállottjai, különösen az érzékelés és a rövid távú emlékezet érdekli őket. ... Az effajta – bár önkéntelen, de beépített – torzítások révén az ilyen kísérletek csak a tudatos élmény alsó határát keresik, a tudatosságot rosszul szerkesztett video szintjére redukálva, melyet gyenge kamera (agyunk) vett fel. ... Az emberi tudat azonban jóval túllép bevett laboratóriumi paradigmáink idői sávján (47.o.).

¹⁰ Ilyen kutatásokban a magyar pszichológia is a nemzetközi irodalom élvonalában van, elsősorban Gergely György és Csibra Gergely munkái révén. Vö. Csibra Gergely és Gergely György, „A mentális viselkedésmagyarázatok teleológiai gyökere: Egy fejlődési hipotézis”, *Magyar Pszichológiai Szemle* 1997-98/1-4.sz., 368-378.o. – Csibra, G., Gergely, G., Biró, S., Koós, O. és Brockbank, M., „Goal-attribution without Agency Cues: The Perception of ‘Pure Reason’ in Infancy”, *Cognition* 72 (1999), 237-267.o. Saját értelmezésem ezekről a kutatásokról: Pléh Csaba, „Szociális modellek a megismeréskutatásban: Spekulatív szintézis”, *Pszichológia* 16 (1996), 209-235.o.

Donald javaslata az, hogy – olyan emberi tevékenységekből kiindulva, mint a regényolvasás vagy netán regényírás, vagy a komplex társalgásokban való részvétel – vegyük észre: a tudatosság teljesebb folyamatának többféle idői és integratív sávja van.

Donald azonban nem valamiféle tizenkilencedik század végi elégedetlen életfilozófus, aki büszke arra, hogy leleplezte – mint azt sokan tették akkoriban Dilthey-től Bergsonig – a laboratóriumi pszichológia irrelevanciáját az igazán fontos emberi jelenségek szempontjából. Donald továbbra is megmarad neuropszichológusnak, s elégedetlenségét összekapcsolja egy pozitív programmal agy és tudat kapcsolatára nézve. Kifejtése polémikus. Ellenfeleit *Keményvonalasoknak* nevezi. Ez a tábor több oldalról próbálja támadni az európai ismeretelmélet hagyományos tudatközpontú felfogását. Az egyik változat neurális redukcióban hisz, ahol a lélek kérdései az idegtudomány fejlődésével kiiktathatóak lesznek, olyanná válnak, mint az alkímia.¹¹ A másik jellegzetes *Keményvonalas* hozzáállás a radikális adaptációs szemlélet alkalmazása a tudatra, a tudat fogalomrendszerének kiiktatása a darwini adaptációs folyamatok segítségével. Minden magasabb, túlmutató fogalmunk csak illúzió. E tábor vezető képviselőjénél, Dennettnél ez kiegészül egy architekturális csellel is. A Donald által bírált szűk idői ablakú laboratóriumi perspektíva a néhány száz milliszekundumos idői ablakok adatait használja egész más idői nagyságrendek, az öntudat érzésének kezelésére.¹² A harmadik ellenfél az emberi elme dekompozíciós, moduláris felfogása, amely a gondolkodást sok kis előre rögzített működési elvű miniprocesszor működése alapján képzelel el. Ez utóbbival Donald fő gondolja az, hogy nem vesz tudomást az emberi megismerő rendszerek és idegrendszeri alapjaik plaszticitásáról. Valójában az első két ellenféllel szemben itt nem annyira világnézeti, hanem inkább szakmai a vita. Donald Fodor innátista moduláris felfogásával szemben inkább Karmiloff-Smith valamint Elman és munkatársai hajlékonyabb egyedfejlődési elképzeléseivel szimpatizál.¹³

¹¹ Ennek a tábornak Donald által is előtérbe állított legjellegzetesebb képviselői a Churchland házaspár. Néhány fontosabb munka: Patricia Churchland, *Neurophilosophy*, Cambridge, MA: MIT Press, 1986. – Ugyanő: „Some Reductive Strategies in Cognitive Neurobiology”, *Mind* 124 (1986), 289–309.o. – Ugyanő: *The Engine of Reason, the Seat of the Soul: A Philosophical Journey into the Brain*, Cambridge, MA: MIT Press, 1995.

¹² Az evolúciós redukcióra ld.: D. Dennett, *Micsoda elmék*, Budapest: Vince, 1996. – Ugyanő: *Darwin veszélyes gondolata*, Budapest: Typotex, 1998. – A laboratóriumi idői ablakok kiterjesztett kezelésére pedig Dennett, *Consciousness Explained*, Boston: Little Brown, 1991.

¹³ Fodor és Karmiloff-Smith koncepciója magyarul is olvasható: J. Fodor, „Összefoglalás *Az elme modularitásához*”, a Pléh Csaba által szerkesztett *Kognitív tudomány* c. kötetben, Budapest: Osiris, 1996, 197–206.o. – A. Karmiloff-Smith, „Túl a modularitáson: A kognitív tudomány fejlődéseméleti megközelítése”, uo. 254–281.o. – A Donald által sokat idézett Elman-könyv: Elman, J.L., Bates, E.A., Johnson, M.H., Karmiloff-Smith, A., Parisi, D. és Plunkett, K., *Rethinking Innateness: A Connectionist*

Megtörtént az enumeráció, megvannak az ellenfelek, de mit mond a protagonista? Donald, mivel retorikájában az időből indul ki, olyan tudatkonceptiót hirdet, amely három tudatszintet különböztet meg, s mint elkötelezett evolúciós gondolkodó, ezeket különböző állati életmódokhoz s idegrendszeri szerveződési fokokhoz rendeli.

Szerintem az alapvető tudatlehetőségnek (conscious capacity) három szintje van. Az első az 1. szintű tudatosságot (awareness) teszi lehetővé, ami az alapvető perceptuális egység vagy kötés (binding), melynek mechanizmusa már a madarak és emlősök közös őseinél kialakult. A második a 2. szintű tudatosságot (awareness) teszi lehetővé. Ez a rövid idejű munkaemlékezet, ami időben kiterjeszti a tudatos éberség hozzáférését. Ez különösen az emlősökre jellemző, de néhány nem emlős fajnál is jelen lehet. A harmadik a 3. szintű tudatosságot (awareness) teszi lehetővé, amit én közepes hatótávolságú irányításnak nevezek. Ez megvan néhány társas emlősnél, beleértve a főemlősöket és minket. ... utóbbi bevezet egy értékelő, vagy metakognitív dimenziót a tudatos feldolgozásba, mely lehetővé teszi, hogy ez elme bizonyos mértékig felügyelje saját működését (10.sk.o).

Ez tehát az evolúciós totálkép: a tudat jellegzetes lépcsőkben fejlődik, melyek a közvetlen környezetfüggésről történő leválást biztosítják, annak a gondolatmenetnek megfelelően, amit Donald is Hebb nevéhez kapcsol. Ha úgy tetszik, a tudat funkciója a nagyobb szabályozási tér kialakítása. Ez még azonban nem elég az emberi tudathoz. A sajátosan emberi tudathoz további tényezők kellenek: „kiterjedtebb agyi végrehajtó rendszer, rendkívüli agyi plaszticitás, nagyon kiterjedt munkaemlékezeti kapacitás, s különösképpen az az agy-kultúra szimbiózis, amit én 'mély akkulturálódásnak' nevezek” (11.o).

A könyv 150 oldalon keresztül ad részletes képet arról, milyen idegrendszeri szerveződések tehetőek felelőssé az 1. és 2. szintért, bőségesen elemezve a szerveződési elvek uniformitása és az agyméret viszonyát, az asszociatív területek jelentőségét. Az agykérgi működés jellemzésében egyébként olyan központi szerepet tulajdonít a magyar neurobiológusnak, hogy egyenesen azt javasolja: a kérgi oszlopos szerveződést el kellene nevezni Szentágothai-gépeknek.¹⁴

Perspective on Development, Cambridge, MA: MIT Press, 1996. – Fodor új könyve egy kicsit óvatosabban tesz a *Keményvonalasok* megítélésében. A modul-felfogás eredeti javaslója itt nagyon megkérdőjelezi a radikális dekompozíciót, s kiáll a Donald által is védelmezett Központi Gondolati Folyamatok mellé (The Mind Doesn't Work That Way, Cambridge, MA: MIT Press, 2000).

¹⁴ Magyarul ld.: Szentágothai János, „Egységes agyelmélet. Utópia vagy realitás?”, *Magyar Tudomány* 1979, 601-616.o.

A neuropszichológiában mind klinikai, mind elméleti megfontolások folytán egyre nagyobb szerepet játszik a végrehajtó működések, az önkontroll, döntés, szelekció és metakogníció elemzése. Donald érthető módon nagy teret szentel ezeknek, kitérve különösen a prefrontális agyi területek szerepére. Igen részletes pszichológiai elemzéseket is ad a sokszor nagyon lazán kezelt „executive” fogalomkörre, megmutatva, milyen teljesítmények milyen állatfajoknál jelennek meg, s az előfokok megléte mellett miben is áll az ember fölénye pl. a szelektív figyelem tekintetében. Arra is rámutat, hogy ezek különlegesen fejlettek az embernél. Éppen ezeknek a működéseknek a különlegessége okozza, hogy az akkulturált főemlősök, még ha szimbólum-gyakorlásban vesznek is részt, nem válnak a kultúra részévé, s fordítva, a süketnéma például továbbra is a kultúra része, éppen bonyolult szándékértelmező rendszerének megléte miatt.

A tudatosság három szintjét Donald a rá jellemző szisztematizálási igénnyel az 1. táblázatban foglalja össze (195.o.).

1. táblázat Az alapvető tudatosság három szintje Donald szerint			
	1. szint	2. szint	3. szint
anatómia	szenzoros kéreg	másodlagos kéreg	harmadlagos kéreg
érzékenység	tárgyak, események	komplex események	hosszú epizódok
idői kiterjedés	ezredmásodpercek	másodpercek	percek, órák
szelektivitás	egyszerű preferencia	összetett választás	többszemponútú választás
műveletek	szelektív kötés (binding)	rövid távú tudat	hosszabb távú tudat

Mindez – hangsúlyoznunk kell – , bennfoglaló viszonyként érvényes az emberre is, de alapvetően még a fejlett állati tudat szintje, amely Donald koncepciójában egy fejlett *epizodikus tudatosságot* teremt meg, olyan tudatosságot, amely az egyéni idegrendszer függvénye. A sajátosan emberi fejlődés *hibrid elméket* hoz létre, melyek *kognitív közösségekhez* (252–253.o.) vezetnek. Ezek a kognitív-kommunikatív közösségek fokozatosan keletkeznek – Donald itt is hű marad evolucionista alapbeállítottságához. A folyamat bemutatása során megtartja nevezetes koncepcióját a kommunikatív és reprezentációs forradalmakról. Az utóbbi tíz év vitáira reflektálva azonban a korábbi felfogáshoz képest sokkal tanulás-elvűbbé vált, és a nyelv kialakulásában a természetes nyelv vonatkozásában sajátos adaptációk helyett sokkal inkább az általánosabb kognitív változásokat hangsúlyozza.

A nyelv evolúciós eredete a tudáshálózatok, érzéshálózatok és emlékezeti hálózatok korai megjelenéséhez kötődik, melyek mindegyike a kultúra kognitív lényegéhez tartozik. A nyelv kétségkívül darwini szelekcióval jött létre, közvetve fejlődött ki azonban, olyan körülmények között, melyek azokat a hominidákat preferálták, akik közös kognitív hálózataikat egyre pontosabbá tudták tenni. ... A nyelv megjelenése eredetileg nem lehetett önmagában cél... Az első prioritás nem a beszéd volt, a szavak használata vagy a nyelvtan kifejlesztése. A csoportként való összekapcsolódás, a kölcsönös odafigyelés, s azoknak a társas mintáknak a kialakítása volt a cél, amelyek a fajnál támogatják ezt a kölcsönösséget és kötődést. ... Az akkulturáció tekintetében legközpontibb mentális képességek, melyek a kognitív közösségek összekapcsolásában vesznek részt, nagyon korán kibontakoznak s logikailag és empirikusan is megelőzik a nyelvet, mind az egyedfejlődésben, mind ez evolúció során (253–254.o.).

Határozott állásfoglalás. Donald mind a nyelv eredetét, mind természetét tekintve pragmatikus nézőpontot foglal el. Ez világosan szembenáll a chomskyánus melléktermék-felfogással, melyben ugyan a nyelvre szintén nem irányult közvetlen szelekciós nyomás, az adaptációval szemben „exaptációs” – *hozadékos* – eredetű, ahogy mondani szokták, de nem is szolgál közvetlenül más evolúciós célokat, valójában elegáns luxus mellék-származék.¹⁵ De szembenáll ez Pinker szelekciós felfogásával is, mely a nyelv formai szerveződésére érvényes szelekciós nyomásokat tételez fel.¹⁶ A „nyelvi ösztön”-felfogáson Donald ironizál is:

A biokulturális megközelítés nem kérdőjelezi meg azt a nyilvánvaló tényt, hogy az embereknek egyedülálló képességük van a nyelvre. A nyelvet továbbra is tekinthetjük „ösztönnek”, akik szeretik az ilyesmit. A nyelv azonban nem elszigetelt modul: be van ágyazva egy szélesebb kulturális ösztön-hálózatba, s elvegyül a kognitív rendszer egészében. ... A nagy vízválasztó az emberi evolúcióban nem a nyelv volt, hanem a kognitív közösségek elsődleges kialakulása.

¹⁵ Chomsky magyarul is megjelent klasszikus könyve (*Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*, Budapest: Századvég–Osiris, 1995) mellett új kötete is kifejti ezt a felfogást (N. Chomsky, *New Horizons in the Study of Language and Mind*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000). Az exaptációs gondolatmenetre ld.: Gould, S.J. és Lewontin, R.C., „The Spondyls of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptationist Program”, *Proceedings of the Royal Society*, B205, 1979, 581–598.o. – Gould, S.J. és Vrba, E.S.: „Exaptation – A Missing Term in the Science of Form”, *Paleobiology* 8 (1982), 4–15.o.

¹⁶ Pinker, S. és Bloom, P., „Natural Language and Natural Selection”, *Behavioral and Brain Sciences* 13 (1990), 707–784.o. – Pinker, *A nyelvvi ösztön*, Budapest: Typotex, 1999.

lása. A szimbolikus megismerés csak azután tudta spontán generálni magát, hogy ezek a közösségek léteztek. Ez megfordítja a szokásos sorrendet, első helyre téve a kulturális fejlődést, s másodikra a nyelvet” (254.o.).

Donald tehát a szociális alapú s kibontakozásában használat-középpontú nyelv-felfogások mellett kötelezi el magát. Ez egyben azt is jelenti, hogy a sajátosan emberi elmére – s ezen belül a nyelvre – vonatkozó korábbi felfogásánál jóval nyitottabb, tanulásközpontúbb, s architektúráját tekintve konstrukcionistaabb felfogást hirdet. Hosszú fejezetben veszi elő Condillac szobor-hasonlatát, s Piaget koncepcióját a fejlődésről. Mindkettő azért vonzó Donald számára, mert nemcsak a megismerés elemeit, hanem annak egész rendszerét *megkonstruálnak* tekintik.¹⁷

Donald ebben a könyvében a korábban kifejtett reprezentációs forradalom elképzeléseit kevésbé forradalmian fogalmazza meg. Mostanra a hangsúly mindenütt a kontinuitásra helyeződik. Ezzel együtt érdemes megtartani a gyökeres változásokat tükröző elnevezéseket, miként maga is teszi.¹⁸ A 2. táblázat mutatja koncepciójának változatlan elemeit.

2 . táblázat <i>Donald koncepciója a reprezentációs rendszerek és kultúrák változásáról az emberréválás során</i>			
Kultúra neve	Faj, korszak	Emlékezeti típus	Átadás
Epizodikus	főemlősök, 5 m	epizodikus események	nincs
Mimetikus	Homo erectus, 1,5 m	testtel reprezentál, társas mozgás	lejátszás, utánpótlás
Mitikus	Homo sapiens, 100–50 e	nyelvi, szemantikus	mítoszok, elbeszélő tudás és átadás
Modern	modern ember, 10 e	külső társas, rögzített tudás	rögzített tudás, külső autoritás

¹⁷ Condillac, *Értekezés az érzetokról* (1754), Budapest: Magyar Helikon, 1976. – J. Piaget, *A viselkedés mint a fejlődés hajtóereje*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

¹⁸ A bemutatásban támaszkodom két korábbi írásomra: Pléh Cs., „Hogyan vegyük komolyan az idegtudományt a pszicholingvisztikában?”, *Erdélyi Pszichológiai Szemle* 1 (2000), 19–48.o. – Pléh, „A kognitív architektúra módosulásai és a mai információtechnológia”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *Mobil információs társadalom* c. kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 63–74.o.

Donald általános koncepciója szerint az emberréválás tulajdonképpen három egymást követő reprezentációs rendszer kialakulásában tekintendő. A három reprezentációs rendszer lényege az eltérően szerveződő tudás. Az emberréválás három fordulatát a mimetikus kultúra, a mitikus kultúra és az elméleti kultúra megnevezéssel jelöli. Donald felfogásában a főemlős tudatosság az epizodikus kultúra szintjéig jut el. Az epizodikus kultúrában ismereteink velünk történt dolgokra vonatkoznak, és tudásunk mindig kontextuális. Az igazi emberi fordulatot a szociális szemantika megjelenése hozza, melyben megvalósul az a közös tudás, amit – mint láttuk – a nyelv előfeltételének tart: a kilépés a szolipszista rendszerből. A mimetikus kultúra Donald felfogásában mintegy másfél millió évvel ezelőtt, a mai értelemben vett természetes nyelvet jóval megelőzve jött volna létre. A saját testtel való szándékos reprezentáció világát alkotta úgymond meg, amely intencionális, generatív (nyitott rendszert képez), közlési szándékú, tárgyra utal (referenciális) és belülről előhozható reprezentációkat használ. Közégre vizuális és motoros. Nemcsak a kéz gesztusait, hanem a testtartás, a végtagok és az arc kitüntetett jelentőségét involválja. Kiindulópontja a saját test pontos leképezése valamint az epizodikus rendszer kimenetei. A kognitív architektúrát illetően a mimetikus kultúrában megjelenik a pontosabb ellenőrzés saját cselekvésünk felett, a végrehajtó funkciók képesek lesznek „befelé is fordulni”. „A figyelem befelé kell irányuljon, el a külső világtól, saját cselekvésünk felé” (270.o.). Ez nem valamiféle újabb szolipszizmus, hanem azt jelenti, hogy a főemlős percepció világ (és tudata) helyett az előembereknek már cselekvéses (és a cselekvést tradíció tárgyává tevő) világuk van.

A fogalmak ettől kezdve az emberek között „elosztva jelennek meg”, előtérbe kerül a szociális játérendszer, megjelennek a szervezett „oktatási formák”, megjelenik a kommunikáción és a közös reprezentációkon keresztüli koordináció, például a közös vadászat lehetősége és a koordinációban való újítás is.

A mimetikus kultúra ugyanakkor rendkívül lassan fejlődik és változik, abból következően, hogy mindig közvetlenül epizodikusan lehorgonyzott, tartalmait az epizodikus ismeretek adják meg, s ennek megfelelően kontextusfüggő. A természetes nyelvhez vezető úton azonban, mint Donald új könyvében határozottan kiemeli, nem a speciális, a hangzó nyelvre vonatkozó adaptációk, nem a moduláris változások a döntőek. Kétségkívül voltak ilyenek, melyek a hangadás feletti ellenőrzést s a gyorsan változó hangok észlelését biztosították. A döntő neurológiai tényezők azonban általános változások, amelyek a hangzó nyelvet lehetővé teszik. Ezeket a 3. táblázat foglalja össze.

3 . táblázat
A természetes nyelv kialakulásának kognitív feltételei

Kognitív működés	Szerepe a nyelvben
munkamemória	szótanulás, mondatfeldolgozás
többfelé figyelés	szótanulás, kontextuális értelmezés
agyi plaszticitás	tanulás egész élet során
hosszú távú emlékezet növekedése	szavak tárolása
szemantikai agyi részek kitágulása	gazdagabb kontextuális jelentés

A hangzó nyelv egyben olyan új kultúrát is jelent, amelyben a társadalmi változások rendkívül gyorsak. Ezt a kultúrát nevezi Donald *mitikus kultúrának*. A nyelv kialakulásában Donald számára a grammatika levezetett jellegű. Maguk a nyelvtani kategóriák kognitív elemzések eredményei. Mint sokan mások a gyermeknyelv kutatásában, Donald is amellett áll ki, hogy az események elemzéséből lesznek pl. *ágensek*, ebből pedig majd az *alany* s így tovább.

A nyelvi kultúra narratív jellegű, az elbeszélés segítségével való gondolati integráció vezet benne. Ezért nevezi mitikusnak Donald ezt a tudásszervezési formát. Az elbeszélésekből formálódnak ki a kultúrákat integráló mítoszok. Az elbeszélés játszik középponti szerepet a nyelvi jelek kialakulásában és változásában is. „Kulturális szinten a nyelv nem szavak kitalálása, hanem csoportos történetmondás. A nyelveket az elbeszélés szintjén alkotják meg tudatos elbeszélők közösségei” (292.o.).

A harmadik fordulat az elméleti kultúra létrejötte, mely a külső szimbolikus tárolás eszközeinek felfedezésével történik meg. Az írással új külső tudástárolórendszer alakult ki. Mind az epizodikus, mind a mimetikus, mind a mitikus kultúrában a tudások igazából egy-egy ember fejében jelenhetnek meg, bár eredetüket tekintve a mitikusban már jellegzetesen megosztottak, vagy ha úgy tetszik szociálisak. Az írással tőlünk függetlenedett külső rendszerek keletkeznek, s így munkamegosztás jön létre a saját munkaemlékezetünk s a külső támogató emlékezetek között. A külső emlékezet számos fizikai elemben-dimenzióban megvalósulhat, korlátlan, állandó és mindig hozzáférhető. Olyan rendszerré válik, mely a gondolati építkezésben elvonatkoztatást eredményez. Ettől kezdve beszélhetünk szimbolikus elméleti kultúráról, mely azután a nevelés fő irányítója lesz, mint egy fölöttünk állónak, tőlünk függetlennek tételezett rendszer. Az írásbeliség átalakítja az emlékezeti szerveződést is. Nem kell mindig mindennek a fejünkben lennie, olyan a kultúra számunkra a rögzített ismereteivel, mint valamely nagy nyomtatott enciklopédia. A fejünkben csak célzásokat kell tároljunk erre a rendszerre.

NEUE WEGE DER KOMMUNIKATION IM 21. JAHRHUNDERT

Zusammenfassungen

Übersetzt von Piroska Draskóczy

Kristóf NYÍRI: Vorwort

In der Einführung zur ersten Phase des Projekts „Kommunikation im 21. Jahrhundert“ (http://21st.century.phil-inst.hu/nyiri/nyiri_bev.htm) und in dem Vortrag „Die mobile Informationsgesellschaft: Zurück zu den Wurzeln“, gehalten anlässlich der Projektkonferenz am 29. Mai 2001 (http://21st.century.phil-inst.hu/2001_maj/Nyiri_prez/nyiri.htm), hat der Autor folgende Beobachtungen gemacht:

1. Kommunikation und Gemeinschaft (Kommunion) bedingen sich gegenseitig.
2. Kommunikation durch sinnliche Zeichen ist anthropologisch vorrangig vor verbaler Kommunikation. Multimodale Kommunikation ist grundlegender als verbale Kommunikation.
3. Im Vergleich zur Kommunikation in der gesprochenen oder der geschriebenen Sprache erweitern Computernetzwerke unsere Fähigkeit zur multimodalen Kommunikation enorm. Es entsteht der Persönlichkeitstypus des vernetzten Individuums.
4. Das Aufkommen des Internets führt nicht zu geringerer, sondern zu größerer physischer Mobilität; weiterhin nicht zu einem Rückgang der Zahl persönlicher Kontakte, sondern zu einem Anstieg derselben. Intensivere Kommunikation resultiert in einem größeren Volumen an Reisen und Transport, der Zuwachs an Reisen wiederum bringt eine zunehmende Nachfrage nach mobilem Internetzugang mit sich.
5. Information an sich ist kein Wissen; Wissen bedeutet Information im Kontext.

Diese Beobachtungen führen notwendigerweise zu Fragen, die mit der begrifflichen Dichotomie Gemeinschaft/Gesellschaft im Tönnies'schen Sinne verbunden sind, aber auch mit der verwandten Dichotomie Kultur/Zivilisation. Im gegenwärtigen Vorwort beabsichtigt der Autor zu zeigen, dass unter den Verhältnissen von mobiler vernetzter multimedialer Kommunikation nicht nur die Möglichkeit dafür besteht, dass sich die gigantische Sintflut der uns konfrontierenden Information in Ströme wirklichen Wissens verwandelt, sondern auch dafür, dass die heutige Gesellschaft der bloßen Zivilisation zu einer Gemeinschaft der Kultur wird.

Vilmos BENCIK: *Sekundäre Oralität und Mobiltelefonie*

Als Etalon der Kommunikation betrachtet der Mensch bis heute die direkte, multimediale zwischenmenschliche Kommunikation. Die zahlreichen Kommunikationstechnologien, die er geschaffen hat, zielen allesamt darauf ab, den Wirkungskreis der Kommunikation zu erweitern, zugleich aber auch ihre Charakteristika zu bewahren. Den Wert der einzelnen Technologien messen wir daran, inwieweit sie geeignet sind, die direkte zwischenmenschliche Kommunikation zu simulieren.

Die Erfindung des Telefons war ein revolutionärer Schritt in der Reihe der Kommunikationstechnologien, da es das erste Gerät war, mit dem zwei der drei Dimensionen der direkten menschlichen Kommunikation (die suprasegmentale und die segmentale sprachliche Dimension, mit anderen Worten die vokale und die verbale Dimension) wiedergegeben werden konnten, mit dem „das Produkt unseres Körpers“, die menschliche Stimme, ohne Codierung, in seiner Originalform übertragen werden konnte. Die relativ erfolgreiche Simulation der direkten menschlichen Kommunikation durch die Überwindung des Raums birgt die Möglichkeit einer atemberaubenden Karriere für das Telefon.

Andererseits nimmt die Ortsgebundenheit der an das Festnetz angeschlossenen Geräte der telefonischen Kommunikation viel von ihrer Natürlichkeit, da der Mensch von Natur aus ein „mobiles“ Wesen ist. Die Mobiltelefonie, die sich als Ergebnis einer langen technischen Entwicklung im letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts verbreitet hat, stellt einen großen Schritt auf dem Weg zur perfekten Simulation der direkten menschlichen Kommunikation dar; ihre Elemente, die im Falle sämtlicher Kommunikationstechnologien virtuell vorhanden sind, erscheinen in der mobilen Kommunikation sogar zunehmend in realer Form.

Tamás RITUPER: *Überwiegend harmlos: Chat per WAP*

Chatten ist eine besondere Form der Kommunikation, die aufgrund ihrer Eigenschaften einen Übergang zwischen der mündlichen und der schriftlichen Kommunikation darstellt. Man könnte sie als geschriebene Oralität bezeichnen.

Das Chatten per WAP wird durch verschiedene Faktoren erschwert. So führen die Beschränkungen hinsichtlich der Namenwahl und des Umfangs des eingegebenen Textes, die umständliche Texteingabe auf dem Mobiltelefon sowie die Geschwindigkeit von WAP dazu, dass die User eine andere – aber keinesfalls schlechtere – Sprache verwenden. – Anhand von mehr als 5400 Chatbeiträgen im Umfang von etwa 8 Stunden wurden die Namenwahl, die konsequente Verwendung der gewählten Namen, der Sprachgebrauch, die Verkürzungen, die Grußformeln und ihre Rolle bei der Gruppenbildung der WAP-Chatter sowie die Rolle von Raum

und Zeit beim WAP-Chat untersucht.

Aufgrund der Untersuchung wird der Schluss gezogen, dass die Chatter zwar versuchen, den Rahmen des Chat zu erweitern, wo dies möglich ist, seine Hauptregeln jedoch akzeptieren. Sie genießen diese besondere Form der Kommunikation und verwenden sie für spielerische und ernste Gespräche.

(Der Titel des Beitrages ist eine Anlehnung an das Buch *Mostly Harmless* von Douglas Adams, auf Deutsch erschienen unter dem Titel *Einmal Rupert und zurück*.)

András NYÍRŐ: *Wozu sind Handylogos gut? Über die neue virtuelle Volkskunst*

Mit dem Handylogo-Editor www.777sms.hu wurden in einem Jahr 25 000 Logos kreiert. Hierbei handelt es sich nicht um den Schaffensdrang einiger Exzentriker, vielmehr sind die 60–80 neuen Handylogos pro Tag Offenbarungen einer neuen visuellen Volkskunst. Handylogos sind klein, schwarzweiß und haben eine schlechte Bildauflösung. Vergrößern oder verkleinern lohnt nicht, denn dann zerfällt das Bild. Wer ein Handylogo entwerfen will, muss in dieser Kategorie denken. Die visuelle Volkskunst bevorzugt schwierige, unbequeme Oberflächen. Die akademische bildende Kunst lässt sich nicht herab, die Möglichkeiten der Eiermalerei, des Graffiti und des Tätowierens zu ergründen. Handylogos weisen zahlreiche Motive aus allen drei Gattungen auf. Die Bedeutung der Handylogomode wird daran zu messen sein, in welchem Maße sie ihrerseits andere Gattungen beeinflusst.

Kristóf NYÍRI: *Bildbedeutung und mobile Kommunikation. Skizze*

Die Kommunikation von Angesicht zu Angesicht ist im allgemeinen inhaltsreicher als der geschriebene Text, da letzterer die Körpersprache, die Mimik, die Gestik und die Intonation entbehrt. Die direkte Kommunikation ist außerdem inhaltsreicher als akustische Kommunikation ohne visuelle Unterstützung, wie es die Kommunikation per Telefon ist. Der Untersuchung liegt die Annahme zugrunde, dass die Computergraphik diese Mängel teilweise beheben könnte.

Während die Mobilnetzbetreiber der Verwendung von visuellen und akustischen Symbolen immer größere Aufmerksamkeit widmen, entdecken die Forscher der visuellen Sprachen den Bildschirm, besonders den kleinen, als Anwendungsgebiet. Dies wirft nicht nur technische Probleme auf, sondern auch psychologische, sprachwissenschaftliche und philosophische. Es stellt sich die Frage nach der verbalen und/oder bildhaften Natur des Denkens. Wenn dieses nämlich – teilweise oder ganz – bildhaft, perzeptuell, ist, dann bieten sich Bilder ganz selbstverständlich als Träger von Gedanken, als Mittel der Kommunikation an. Es stellt sich die Frage der sprachlichen Redundanz, denn die ikonischen Sprachen

müssen notwendigerweise mit einer wesentlich einfacheren Syntax auskommen als z. B. das Ungarische, das Deutsche, das Französische und sogar das Englische. Und es stellt sich die philosophische Frage der Vollständigkeit und der Eindeutigkeit der Bildbedeutung, denn in der Philosophie des 20. Jahrhunderts wurde oft hinterfragt, ob sich das Bild tatsächlich als Träger einer eigenständigen Bedeutung eignet oder nicht doch – unbedingt – der Klärung durch das Wort bedarf. Die Untersuchung basiert auf der Hypothese, dass die eventuelle Mehrdeutigkeit des Bildes durch eine glücklich gewählte Animation behoben werden kann; dass das unbewegte Bild häufig der Interpretation bedarf, während das bewegte Bild sich selbst erklärt.

Dr. Béla BUDA: *Die Schattenseiten der elektronischen Kommunikation? Bedenken und Tatsachen zum Missbrauch bzw. übermäßigen Gebrauch des Internets und des Mobiltelefons*

Ebenso wie alle bisherigen technischen Mittel der Entwicklung der globalen Kommunikation sind auch die beiden wichtigsten Mittel der modernen elektronischen Kultur, der PC einschließlich der mit ihm betriebenen E-mail sowie der Benutzung des Internets und das Mobiltelefon, Gegenstand zahlreicher gesellschaftskritischer Bedenken. Viele untersuchen die möglichen Nachteile der Nutzungsarten und die Missbrauchsformen der neuen Mittel. Die größte Befürchtung ist die einer Verflachung der direkten zwischenmenschlichen Beziehungen, eines Verfalls der Kultur der interpersonellen Kontakte und der direkten verbalen Kommunikation, außerdem einer Flucht in die virtuelle Welt vor den realen menschlichen und gesellschaftlichen Herausforderungen mit Hilfe der neuen Mittel. Die Studie bietet einen Überblick über die besorgten und kritischen Ansichten der Fachwelt und der Gesellschaft sowie ihre Bewertung aufgrund empirischer Daten. Während die Möglichkeiten einer missbräuchlichen bzw. übermäßigen Nutzung akzeptiert werden (wobei betont wird, dass diese auch bei anderen Kommunikationsformen immer gegeben waren und sind), wird versucht, diese gegenüber den positiven Möglichkeiten und Perspektiven abzuwägen. Es wird betont, dass jede neue Technologie eine beträchtliche Herausforderung und Versuchung darstellt, die Möglichkeiten zur Kompensation von Problemen der Persönlichkeitsentwicklung oder der existentiellen Situation bietet, sich zugleich aber auch fördernd auf die Entwicklung auswirkt.

Die Studie kommt zu dem Ergebnis, dass die negativen Auswirkungen der neuen technischen Mittel nicht bedeutsam sind und keine Gefahren bergen, und dass es Möglichkeiten der Vorbeugung sowie der helfenden Beeinflussung gibt, die mit relativ geringem Aufwand zu realisieren sind.

Attila KRAJCSI – Kristóf KOVÁCS – Csaba PLÉH: *Kommunikationsgewohnheiten von Internetusern*

Wir haben die Kommunikationsgewohnheiten (im Hinblick auf Internet und Mobiltelefon) von Personen untersucht, die das Internet häufig benutzen – und zwar mit Hilfe von Fragebögen, die im Internet ausgefüllt werden konnten. Anhand der Daten wollten wir zum Teil allgemeine Erkenntnisse gewinnen. Die Ergebnisse zeigen, dass die addiktive oder „entfremdete“ Nutzung, die sich gut von der anderweitigen intensiven Nutzung abgrenzen lässt, bei dieser Gruppe nicht charakteristisch ist. Bei den häufigen Internetusern ist die E-Mail im Vergleich zu anderen zum dominanten Kommunikationsmittel geworden. Die Befürchtung derer, die eine mangelnde Authentizität annehmen, hat sich nicht bestätigt, da die User Methoden entwickeln, mit denen sie die Zuverlässigkeit der Quellen bewerten. Die Befürchtung der Arbeitgeber hingegen, nämlich dass die Arbeitnehmer jene Möglichkeiten der Kommunikation, mit denen sie ihre Privatangelegenheiten diskret erledigen können, gerne während der Arbeitszeit nutzen, scheint sich zu bestätigen. Unsere Studie bietet eine Interpretation zahlreicher weiterer Detaildaten.

Miklós SÜKÖSD – János L. LÁSZLÓ: *Die Pionierzeit der M-Regierung. Wie das Mobiltelefon in ungarischen Selbstverwaltungen genutzt wird und wer die Rechnung bezahlt*

Die Studie ist das Ergebnis eines empirischen Pilotprojekts, in dem die Mitglieder der „Werkstatt eDemokratie“ [eDemokrácia Műhely] den Gebrauch des Mobiltelefons der Entscheidungsträger und Beamten von 15 Gemeindeverwaltungen in Ungarn im Jahre 2001 ermittelt und analysiert haben.

Es wurden insgesamt 38 Befragungen per Fragebogen durchgeführt, und zwar:

- in 10 Gemeinden (10 Befragungen der Bürgermeister bzw. Notare)
- in 3 Kleinstädten (18 Befragungen der Bürgermeister, ihrer Stellvertreter und der Beamten)
- in 2 Budapester Stadtbezirken (10 Befragungen der Stadtverordneten, eines stellvertretenden Bürgermeisters und zweier Verwaltungsleiter).

Die Lokalpolitiker und Entscheidungsträger, die ein Mobiltelefon benutzen, erhalten mehr und essentiellere Information als dies ohne Mobiltelefon der Fall war, und sie erhalten sie schneller. Dies wirkt sich vor allem auf die Vorbereitung von Entscheidungen aus. Den Lokalpolitikern wurden die Vorteile des Mobiltelefons vor allem in physischen und politischen „Ausnahmeständen“ bewusst. Die Entscheidungsträger aller drei Siedlungsebenen betrachten das Mobiltelefon als Arbeitsmittel, mit dem der Kontakt aufrechterhalten werden kann, und das der

Erreichbarkeit, der Sicherheit und dem Austausch von Informationen dient.

Die Mehrzahl der Befragten versteht die Aufgabe des Stadtverordneten oder Bürgermeisters zusätzlich zu einer anderweitigen Vollzeitanstellung oder einer hauptberuflichen Unternehmertätigkeit. Ihre mobile Kommunikation umfasst daher kontinuierlich die Netzwerke des Arbeitsplatzes, der Selbstverwaltung und des Privatlebens. Dadurch werden die vormals bestehenden Grenzen zwischen den verschiedenen Lebensbereichen größtenteils aufgehoben. Die mobile Kommunikation der Befragten kennzeichnet eine ununterbrochene Bereitschaft, der ständige Zwang, in den verschiedenen Systemen jederzeit die Antworten bereit zu haben und den Erwartungen zu entsprechen, außerdem das parallele Agieren in vormals zeitlich voneinander abgegrenzten Netzwerken. Dieses mobile Dasein ist eine Art kontrollierte Schizophrenie, die sich in gewissen Grenzen hält.

Die Lokalpolitiker filtern die eingehenden Anrufe im Grunde nicht. Die Hälfte der Befragten in den Kleinstädten schaltet das Mobiltelefon selbst nachts nicht ab. Eine bedeutende Minderheit unter der Befragten bejaht die vollkommene Öffentlichkeit sowie die unbegrenzte Erreichbarkeit und veröffentlicht sogar ihre Handynummer. Trotzdem kommunizieren die Wähler nicht per Mobiltelefon oder SMS mit den gewählten Vertretern.

Den politischen Führungskräften und den Verwaltungsleitern der Selbstverwaltungen werden die Kosten für die Benutzung des Mobiltelefons erstattet. Bei den Stadtverordneten ist dies normalerweise nicht der Fall. Über die diesbezüglichen Privilegien entscheiden eben diejenigen, denen die (meist uneingeschränkte) Nutzung des Mobiltelefons gewährt wird. Diese Art der Vergabe der Privilegien verstärkt die oligarchischen Tendenzen der Lokalelite.

Béla MESTER: *Die politische Gemeinschaft und die Medien. Der User als Staatsbürger*

Die politische Gemeinschaft ist in jeder strukturierten Gesellschaft zum Teil hierarchisch gegliedert, was sich auch darin äußert, dass gewisse Gesellschaftsschichten, die durch ihre Bildung zu charakterisieren sind, eine qualitativ andere Beziehung zu den verfügbaren Medien haben. Schon die „berufsmäßigen Hüter der Erinnerung“ in den oralen Kulturen verfügten über spezielle, nicht für jeden zugängliche Mnemotechniken zur Bewahrung und Aktualisierung wichtiger Informationen. Mit der Entstehung der chirographischen Gesellschaften wurde dann die Fähigkeit der Kommunikation zwischen den zeitgleich verfügbaren Medien zum wichtigsten Mittel der Herrschaft über das Erinnerungsgut. Der aus dieser kulturellen Konstellation abgeleitete Begriff der Bimedialität lässt sich nicht nur auf die Kommunikation zwischen (Hand)Schriftlichkeit und Oralität anwenden, sondern auch auf die neueren Medienkonfigurationen – auch wenn sich hier ein

komplexeres Bild abzeichnet und sich schwieriger feststellen lässt, welche Medien als neu zu betrachten sind.

Dem *homo typographicus* schien es einen Moment lang, als könne die (gebildete) öffentliche Meinung homogen werden, als sei ein jeder in der Lage, selbstständig Ideen zu schaffen und zu beurteilen, die in der Gestalt von Schriftwerken in Erscheinung treten. Daraus leiten sich Begriffe wie *Pressefreiheit* und *Zensur* ab, die auf der Annahme basieren, dass Ideen unabhängig von irgendwelchen Einflüssen in den Köpfen von Individuen entstehen und einige dann in ihrer Erscheinungsform als Dokument von der (inkorrekten) Macht vernichtet werden. Die Technik der Machtausübung besteht jedoch eher darin, zu bestimmen, was die Bürger denken sollen, als in der Überwachung des Austausches ihrer bereits vorhandenen Gedanken. So erscheint anstelle der Begriffe *Pressefreiheit* und *Zensur* die weiter gefasste Kategorie der *Macht über den Geist* angemessener – insbesondere in der *semitypographischen* politischen Öffentlichkeit der heutigen Zeit.

Péter GEDEON: *Markt und Geld in der mobilen Informationsgesellschaft*

Die moderne Gesellschaft hat durch die Koordination über den Markt ein komplexes Wirtschaftssystem geschaffen, das auf den unpersönlichen Beziehungen zwischen den Individuen basiert. Zur Stabilisierung der Transaktionen zwischen den Individuen dient in der modernen Wirtschaft anstelle des aus persönlichen Beziehungen resultierenden Vertrauens das Vertrauen in das Geld, d. h. das Vertrauen gegenüber dem Geld ersetzt das persönliche Vertrauen gegenüber den Mitgliedern der Gemeinschaft. Diesem Prinzip des unpersönlichen Vertrauens entspricht auch die Massenproduktion, bei der die Arbeitsabläufe in homogene Einheiten eingeteilt wurden und die standardisierte Produkte herstellt. In der Massenproduktion wurden die einzelnen Einheiten sowohl der Produkte als auch der Arbeitskräfte und der Verbraucher zu austauschbaren Größen. Der Markt der Massenproduktion brauchte keine persönlichen Beziehungen und kein persönliches Vertrauen zwischen den Akteuren. In dem neuen Produktions- und Regulierungsparadigma, das die Massenproduktion ablöst und auf der Anwendung der Informationstechnologie basiert, wird der Massenkonsument zum individualisierten, persönlichen Verbraucher, mit dem der Verkäufer unter dem Druck des Wettbewerbs im Markt eine persönliche Beziehung aufbauen muss. Das Vertrauen zwischen dem Verkäufer und dem Käufer gewinnt somit an Bedeutung. Das neue Produktions- und Regulierungsparadigma, das auf der Informationstechnologie basiert und ein massenweises Maßschneidern realisiert, ergänzt das unpersönliche Vertrauen in das Geld durch das Bemühen um das Persönliche. Als Folge dieser beiden Tendenzen folgt der Markt nunmehr dem Prinzip der unpersönlichen Persönlichkeit. Das Mobiltelefon schafft eine noch persönlichere und

direktere Beziehung zwischen den Akteuren des Marktes als das Internet. Mit Hilfe des Mobiltelefons können die Verkäufer die Produkte der Massenproduktion außerdem gemäß der lokalen Dimension maßschneidern. Die Informationstechnologie ist nicht nur ein Wegbereiter für den elektronischen Handel, sondern auch für das elektronische Geld. Die Entstehung des elektronischen Geldes ist ein spontaner Prozess, der die Rolle der Nationalstaaten bei der Geldbeschaffung in Frage stellen kann. Auch das Mobiltelefon als solches ist für die Vermittlung der an die Lokalität gebundenen Mikro-Geldbewegungen geeignet. Die Informationstechnologie ermöglicht neben dem Maßschneidern der Massenproduktion auch das Maßschneidern des Geldes, das den Austausch von Waren und Dienstleistungen vermittelt.

János LAKI – Gábor PALLÓ: *Die Welt der Projekte und das informelle Netzwerk in der Wissenschaft*

Der Begriff der „Großen Wissenschaft“, der die neue Form des wissenschaftlichen Arbeitens zum Ausdruck bringt, kam nach dem Zweiten Weltkrieg auf. Anhand dieses Begriffs begann die Gemeinschaft der Wissenschaftler über jene Veränderungen in der Organisation der Wissenschaft zu reflektieren, die sich über einen längeren Zeitraum vollzogen hatten und im Manhattan-Projekt gipfelten. Es wurde offenbar, dass immer größere Bereiche der Forschung nicht im Rahmen der Disziplinen operierten, sondern in multidisziplinären mobilen Kollektiven, die zur Lösung präzise definierter Probleme entstanden. Dies löste die Befürchtung einer extremen Fragmentierung des Wissens aus. Doch die neue Kommunikationstechnologie, insbesondere das Internet, schuf nicht nur die Möglichkeit der kontinuierlichen Kontakte innerhalb eines Projekts, sondern auch die der Verbindungen zwischen verschiedenen Projekten. Die Studie untersucht eben diese Verbindungen anhand von neuen Begriffen, die der neuen Situation Rechnung tragen. Hinsichtlich der Organisation spricht sie von Projektmanagement, die tatsächliche Kooperation in der Forschung auf der Input-Seite bezeichnet sie als Data-Mining (gemeinsame Nutzung von Datenbanken) und auf der Output-Seite als Browsing (Nutzung wissenschaftlicher Portals), wobei letzteres zugleich der alltäglichen Forschungsarbeit dient. Die neue Form, in der die Wissenschaft betrieben wird, stellt auch einige grundlegende Fragen der Wissenschaftstheorie in ein anderes Licht – so das Verhältnis zwischen der empirischen und der theoretischen Ebene, die Entscheidung zwischen rivalisierenden Theorien, die Tätigkeit des individuellen und des kollektiven Agens der Erkenntnis –, außerdem verkörpert diese neue Form der Wissenschaft eine neue Variante des Einheitswissens im Gegensatz zur bisherigen Fragmentierung.

Ulrich KISS, SJ: *Die Theologie der Kommunikation*

Es ist die explizite Absicht des Autors, einen Dialog zwischen Theologen und Kommunikationswissenschaftlern zu initiieren, der die Theologie der Kommunikation und die Kommunikationstheorien gleichermaßen bereichert. In der katholischen Kirche kommt der Theologie der *communio* seit dem 2. Vatikanischen Konzil eine zentrale Rolle zu. *Communio* bedeutet zugleich Gemeinschaft und Einheit. Auf dem Konzil wurde erstmals in der Geschichte der katholischen Kirche eine einheitliche Lehre von der Kommunikation formuliert, als deren Ziel im Dekret *Communio et Progressio* die *Förderung der communio und der menschlichen Entwicklung* bestimmt wurde. Grundlage der Theologie der Kommunikation ist die Dreifaltigkeit, als Modell der menschlichen Kommunikation gilt die innere Einheit und die Kommunikation Gottes. Diese verborgene Kommunikation Gottes ist in Jesus Christus an die Öffentlichkeit getreten, der in seiner Person die höchste Kommunikation – die Kommunikation des Vaters – und den perfekten Kommunikator verkörpert. Sein Werk wird vom Heiligen Geist fortgesetzt, das Symbol dieses Werkes ist Pfingsten, und sein konkreter Ort, sein Zeichen und sein Sakrament ist die Kirche. In Christus wurde die Kommunikation des Menschen wiederhergestellt, die mit der Erbsünde sowohl zwischen Mensch und Gott als auch zwischen den Menschen untereinander abgebrochen war. Wie vermittelt die Kirche all dies? Der Autor vertritt die Meinung, dass die Umsetzung in die Praxis ungenügend ist, und dass die Theologie neuer Impulse bedarf. Den erwünschten Dialog mit der Welt leitet er mit folgender Grundthese ein: Die für die Säugetiere charakteristische innige Kommunikation im Mutterleib kann als Paradigma und Grunderlebnis der gemeinschaftsbildenden und auf Gegenseitigkeit beruhenden Kommunikation dienen.

Kristóf NYÍRI: *Manuel Castells, The Information Age. Buchbesprechung*

Castells' berühmtes dreibändiges Werk bietet eine Vielfalt von neuen Einblicken und Perspektiven. Die Rezension versucht zunächst, durch Zitate aus den zusammenfassenden Passagen des Buches einen allgemeinen Überblick oder Eindruck von Castells' Magnum Opus zu geben. Dann konzentriert sie sich auf einen einzigen Ausdruck Castells': „space of flows“, seinen berühmtesten. Es wird versucht seine Bedeutung zu erschließen, indem er in einer Art Retrospektive bis zu seinem ersten Vorkommen in Castells' Werk, nämlich in „Crisis, Planning, and the Quality of Life“ von 1982, zurückverfolgt wird. Letzterer war ein äußerst interessanter und wichtiger Essay, und die Rezension fasst seine Hauptthesen zusammen, um diese dann in einigen späteren wichtigen Schriften Castells' weiterzuverfolgen und schließlich wieder bei dem Buch *The Information Age* anzukom-

men. Zum Abschluss wird hervorgehoben, dass Castells' Analysen von Nationen und Nationalismen ein bedeutendes Thema verkörpern, das in seinem früheren Werk fehlte.

Csaba PLÉH: *Merlin Donald, A Mind So Rare. Buchbesprechung*

Merlin Donald, Professor für Psychologie an der Queens University im kanadischen Ontario, ist ein besonderer Autor. Er ist ein Vertreter jener kanadischen Tradition, die gewöhnlich mit dem Namen Marshall McLuhan bezeichnet wird und im Bereich der Psychologie die Verbindung zwischen den Methoden und Techniken der Mitteilung und der kognitiven Architektur herzustellen sucht. Sein neues Buch verbindet diese Sichtweise der Kommunikation mit dem Prozess der Menschwerdung und der Untersuchung des menschlichen Nervensystems. Das Bewusstsein entwickelt sich in klar definierbaren Schritten, die die unmittelbare Abhängigkeit von der Umgebung aufheben. Doch dies allein reicht noch nicht zur Herausbildung des einzigartigen menschlichen Bewusstseins. Dazu bedarf es weiterer Faktoren, nämlich der außerordentlichen Plastizität des Gehirns, der vergrößerten Kapazität des Arbeitsgedächtnisses, weiterhin der Entstehung der symbolischen Felder, welche neue, geteilte Funktionen sowie eine gemeinschaftliche Semantik ermöglichen. In der Buchbesprechung wird betont, dass dieses Konzept hinsichtlich der gegenwärtigen Ansichten der Neurologie und der Evolutionstheorie eine provokative Synthese darstellt, die als Schlüssel zur nichtreduktionistischen Interpretation des Menschen als Gemeinschaftswesen die Kommunikation identifiziert.

NEW PERSPECTIVES ON 21ST-CENTURY COMMUNICATIONS

Summaries

Translated by Zsolt Bánhegyi

Kristóf NYÍRI: *Foreword.*

In his introduction (http://21st.century.phil-inst.hu/nyiri/nyiri_bev.htm) to the first phase of the project *Communications in the 21st Century*, and in the talk „The Mobile Information Society: Back to the Roots“ given at the May 29 conference (http://21st.century.phil-inst.hu/2001_maj/Nyiri_prez/nyiri.htm), the author made the following observations: **1.** Communication and community are interdependent. **2.** Communicating via perceptual signs is anthropologically prior to communicating via verbal language. Multimodal communication is more fundamental than verbal communication. **3.** As compared with communicating in spoken or written language, computer networking vastly increases our capabilities for multimodal communication. A new type of personality emerges: the network individual. **4.** The rise of the internet leads to more, not less, physical movement; and to more, not fewer, personal contacts. Increased volumes of communication can imply increased levels of travel and transportation, while more travel leads to an increase in the demand for mobile internet access. **5.** Information does not amount to knowledge; knowledge is information in context.

These observations inevitably lead to issues bound up with the dichotomy between the two concepts of „community“ and „society“ as formulated in Tönnies' classic *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887), as well as with the related dichotomy between „culture“ and „civilization“. In the present foreword the author indicates that under the conditions of mobile networked multimedia communication it is possible not only that the gigantic torrent of information by which we are confronted may become transformed into flows of real knowledge, but also that today's society of mere civilization might become a community of culture.

Vilmos BENCZIK: *Secondary Orality and Mobile Telephony*

To date, man has steadfastly regarded multimedial direct human communication as the paragon of communication. All the numerous communication technologies devised in the past aspired to broaden the scope of this communication and at the same time to preserve its specific features. The value of a given technology is judged by the yardstick of how much it is capable of simulating direct human communication. In the course of emerging communication technologies the invention of the telephone was a revolutionary step, for this instrument was the first to operate in two of the three dimensions of direct human communication: the suprasegmental and segmental language dimensions, or stated differently, the vocal and verbal dimensions, and to transmit the product of our body, the human voice, in its unencoded, original form. The relatively successful replication of direct human communication transcending spatial limitations has caused the telephone's development to skyrocket. However, the localized nature of the cabled network substantially subverts the natural hue of telephone-based communication, since man is by nature a mobile creature. Mobile telephony that emerged in the last decades of the twentieth century as a result of a long-standing development in technology marks a giant stride toward the perfect simulation of human communication. Moreover, elements of direct human communication which are virtually present in communication via other technologies tend to be reappearing in mobile communication as well.

Tamás RITUPER: *Mostly Harmless: Chat on WAP*

Chat is an extraordinary form of communication that owing to its peculiarities constitutes a transition between oral and written communication and can be termed as a kind of written orality. The communication that is carried on in WAP-based chats is aggravated by a variety of factors. The limits to space in the choice of name and the written text, the hardships of keying on the mobile phone and the speed of chat shunts the user into a different yet by no means worse use of language. The study, based upon the scrutiny of approximately 8 hours of conversation as well as more than 5400 contributions, was aimed to assess the habits of name selection by the WAP-chatters, the users' insistence upon these names, the language use, the shortening, the modes of greeting, the role of these in group formation and the role of time and space on WAP-chat. The findings confirm that the chatters, even though they do their best where they can to widen the bounds of chatting, by and large comply with the rules and enjoy now in frolicsome mood, now in serious discussion the extraordinary situation of communication.

András NYIRŐ: *What Is the Oplogo Good For? On the New Visual Popular Art*

With the aid of the oplogo-editor accessible at the URL: www.777sms.hu, 25 thousand oplogos were created in one year. It is by no means a crop of some lunatics' burning fury for action: the daily creation of 60-to-80 brand new oplogos may well be the manifestation of a new visual popular art. The oplogo is small, of poor resolution, and black-and-white. There is no use blowing up or scaling down, the image will crumble. He or she who wants to draw an oplogo must think in terms of the oplogo. Incidentally, the visual folk arts favour hard, uncomfortable surfaces. Conventional art would rather be inclined not to stoop for the capabilities which is the stuff of egg painting, graffiti, and tattooing. Motifs originating in these three forms of art do emerge in oplogos. *The caliber of the fashion of oplogos may be measured in the future by the degree how this motif-borrowing will be utilized by high art.*

Kristóf NYÍRI: *Pictorial Meaning and Mobile Communication. An Outline*

Face-to-face communication is, generally speaking, richer in content than written text, for the latter is devoid of the dimensions of body language, facial expression, gesture, and intonation. Face-to-face communication is also richer in content than verbal communication lacking visual support, such as a telephone conversation. The background assumption of the present research is that computer graphics could alleviate these deficiencies. – While the attention of mobile service providers becomes increasingly concentrated on the application of visual and sound symbols, the screen, and in particular the small screen, has been discovered as a promising domain of research by experts on visual languages. The issue, clearly, is not just one of technology. It raises the question of the verbal and/or pictorial nature of thought: if our mental mechanisms are – wholly, or in part – pictorial, perceptual, then pictures could conveniently serve as vehicles of thoughts, as instruments of communication. The issue of visual languages also raises the question of linguistic redundancy: iconic languages have to make do with a rather less complicated syntax than, say, Hungarian, German, or even English. And it raises the philosophical question of the completeness and unambiguity of pictorial meaning: in twentieth-century philosophy doubts were very much alive as to whether pictures, by themselves, are really suited to carry meanings – do they not, invariably, rely on the interpretative support of words? The research adopts the hypothesis that ambiguous pictures might be disambiguated by some appropriate animation; while static pictures are often in need of interpretation, the resultant dynamic pictures would be self-interpreting.

Béla BUDA MD: *The Seamy Side of the Culture of Electronic Communication? Concerns and Facts about the Abuse and Overuse of the Internet and the Mobile Phone*

As every technical device that emerged in the history of global communication, the personal computer and the mobile phone too have elicited a number of negative statements from the quarters of social criticism. These two principal instruments of modern electronic culture, as well as the modes of communication, e-mail and the presence on the net enabled by them, are put to scrutiny by many researchers who are exploring the potential drawbacks these devices may entail in usage. The chief concern is the stunting of direct human relations, the decline and disintegration of interpersonal contact and unmediated verbal communication. The new gadgets might also be instrumental in making one's escape into the virtual world from immediate human and social challenges. The study surveys the various viewpoints from those of anxiety to the critically driven professional and social opinions and analyzes the empirical content of reality in each. While accepting the potentials of abuse and excessive use (stressing at the same time that these existed also with the electronic devices of the personal space and under the conditions of earlier forms of communication) the author tries to strike a balance taking stock of the positive features and perspectives as well. He claims that every new technical tool poses a serious challenge and lure offering up opportunities of recompense for coping with the problems of personality development or existential predicament, yet having an effect of stimulus as well. The negative effects of the new technical devices, Buda concludes, are insignificant and do not imply any peril, and even these minor ill-effects can be prevented or treated with a dose of care.

Attila KRAJCSI – Kristóf KOVÁCS – Csaba PLÉH: *Habits of Communication of Internet Users*

Habits of communication (in the use of the Internet and the mobile phone) of frequent Internet users were investigated with questionnaires that were accessible via the Internet. From the data, the study strives to extract partly general answers. The results show that among the frequent Internet users the dependent and alienated types of usage are not characteristic, the latter can be markedly distinguished from other intense uses of the net. Among the intense users of the Internet e-mail has become the prevailing tool of communication compared to other means. The anxiety of people who thought the lack of authentication dangerous has not proved true: methods develop with the users that check the trustworthiness of the source. Concerns of employers appear to have been proved,

however, that employees, when they have the opportunity, do gladly resort to forms of communication by which they can tend to their private matters discreetly. Beside the phenomena described here, the study analyzes a number of detailed data.

Miklós SÜKÖSD – János L. LÁSZLÓ: *The Prehistoric/Heroic Age of M-Government. How Do Self-Governments in Hungary Use the Mobile Phone and Who Settles the Bill?*

The study is the result of an empirical pilot project conducted at self-governments of fifteen townships in Hungary. Within the framework of this, the habits of local decision-makers and officials in the use of the mobile phone in 2001 was investigated and analyzed by members of the e-Democracy Workshop. In the course of the research, a total of 38 questionnaire-based interviews was made involving the following types of settlement: 10 villages (10 interviews with villages' mayors and notaries); 3 small-towns (18 interviews with small-towns' mayors, their deputies and representatives); 2 districts of Budapest (10 interviews with self-government representatives, one deputy mayor, and two heads of office). It was found that local politicians and decision-makers, by actively making use of the mobile, have quicker access to information which is more voluminous and more substantial than prior to the inception of the device. Primarily, this has an impact upon the preparation for decision-making. It was mostly in situations of „physical and political emergency“ that politicians of local governments had come to realize advantages stemming from the mobile phone. Decision-makers on all three levels of settlement regard the mobile phone as a device of work, a warranty for connectivity, accessibility, security, and exchange of information. Most interviewees fill the post of representative or mayor as a supplementary activity, in addition to a primary job or business. As a consequence, their mobile communication is perpetually pursued across networks of the working place, the self-government, and that of private life. Earlier boundaries of life rhythm are, therefore, being eroded toward those detached previously and the blocks of private life too are partly sliding into one another. The subjects' life of mobile communication is found to be characterized by an incessant alertness, a continual constraint of responding and of compliance in the different systems of communication, and the parallel functioning of networks which were discrete and separate in time earlier. This mobile existence is interpreted by the authors as a kind of schizophrenia kept under control and limits. Practically, local politicians fail to filter their incoming calls. Half of the small-town office-holders do not turn off their devices even at night. A significant minority of our interviewees favours all-round public presence and unrestricted access and even makes public their

mobile-phone numbers. In spite of this, the electors would not communicate with their elected ones via the mobile or in SMS. The political and administrative leaders of self-governments – mayors and notaries – receive free mobile use. This, however, is usually not granted to representatives. The mobile privileges are decided upon by those who in most cases secure an unlimited mobile use for themselves. The distribution of privileges along these lines strengthens the oligarchic tendency of local authority.

Béla MESTER: *Political Community and the Media. The User as Citizen*

In every structured society, political community is of a hierarchic structure. This is obvious from the phenomenon that different strata of education in society maintain a qualitatively different relation with the media they have access to. As early as in oral cultures, the *official commemorators* have an erudite faculty of mnemo-technique not amenable to all for storing and evoking important information. And starting from *chirographic* societies, the primary instrument of rule over the minds is the faculty of traversing between diverse and simultaneously present media. The concept of *bimediality* worked out to describe this specific formation of culture can be applied not only to the traversing between hand writing and orality but also to the newer range of media. It must be admitted though that this latter poses a much more complex picture, and it is harder to determine what a new medium is. For a moment, the *homo typographicus* held that the (educated) public opinion might become homogeneous, everyone was thought to be able to individually create ideas committed to written works and to judge these in a self-contained manner. This is where some of our notions originate, like freedom of the press and censorship, which presuppose that ideas arise in the minds of the individuals independently of anything and then the (improper) power would destroy a number of modes recorded in documents of some of them. Still, the more frequent form of power technique is to determine what the citizens should think and less to monitor the exchange of their thoughts already in existence. It follows, then, that instead of the concepts freedom of the press and censorship the adoption of the concept rule over the minds and the broader category of freedom of this could be more fertile, particularly in the *semi-typographicus* political public realm of our era.

Péter GEDEON: *Market and Money in the Mobile Information Society*

By creating market co-ordination, modern society brought about a complex economic system based on impersonal relations among individuals. In order to stabilize inter-personal transactions in the modern economy, the trust resided in

personal relationships is substituted for by trust in money. Indeed, the personal confidence felt toward members of the community is replaced by confidence in money. Mass production dividing work processes into homogeneous entities and turning out standardized products fitted well in to the logic of regulation requiring mainly impersonal trust. In mass production, the single units of products, of the workforce as well as of the consumer became replaceable with one another. The market of mass production did not require personal relations and personal trust between the actors. By contrast, in the new production and regulation paradigm that builds on the introduction of information technology and supplants mass production the mass consumer has become an individualized and personalized consumer with whom the seller must build up personal contacts owing to the pressure of market-driven competition. The importance of trust between seller and buyer will be enhanced. In this new paradigm of production and regulation accomplishing the mass customization of products the prevalence of impersonal trust in money is supplemented in market transactions with an aspiration to personal relationships. As a result of these two tendencies, the market is now governed by the principle of „impersonal intimacy“ – the impersonal as personal. The appearance of the mobile phone spawns between the actors of the market a relationship even more personal and more direct than that spawned by the internet. In addition, by means of the mobile phone the sellers are able to customize the commodities of mass production along the dimensions of locality. Information technology, then, clears the way not only for electronic commerce but for the advent of electronic money as well. The spontaneous emergence of electronic money may question the role of nation states in the process of money-making. Also, the mobile phone is readily applicable for mediating micro-payments bound to locality. Information technology makes possible not only the customization of mass production but also that of money mediating the exchange of goods and services.

János LAKI – Gábor PALLÓ: *The World of Projects and Informal Network in Science*

Big Science: the concept conveying the new form of scientific work emerged in the wake of World War Two. It helped the community of scientists reflect upon the slow changes evolving in the organization of science that had culminated in the Manhattan Project. It was recognized that an ever growing area of research was moving beyond the bounds of a given discipline into multidisciplinary and mobile collectives organized for resolving well-defined problems. This situation implied the danger of an ultimate fragmentation of knowledge. However, the new communication technologies, especially the Internet, engender not only the continued relations within projects but opportunities for linking between projects

as well. Our study explores these relations and links by using a novel terminology that aims to render the novelty of the situation. Referring to project management when the issue is organization, the study describes the actual cooperation in research as a notion of data mining (shared use of databases) from the side of the input, and as a notion of publication scouting (functioning of gateways designed for scientific purpose) from that of the output, while this latter serves also the daily routine of research. The new form of the operation of science puts some fundamental questions of the philosophy of science into a light not seen before: the correlation of the empirical and theoretical plane, the decision made between competing theories, the activity of the individual and collective agent of cognition (episteme). Also, it demonstrates the new form of the unity of knowledge vis a vis fragmentation.

Ulrich KISS, SJ: *The Theology of Communication*

It is the expressed will of the author to spark a dialog between scholars of the theology of communication and those of communication theory for the benefit of both disciplines. In the Catholic Church, the theology of communion assumed a central role in the wake of the Second Vatican Council. Communio has a dual meaning of community and unity. For the first time in the history of the Church the Vatican II has drafted a unified and coherent tenet concerning communication and determined as its chief aim the unity and advancement of men living in society in the pastoral instruction titled *Communio et Progressio*. The theology of communication is centred around the Holy Trinity and it contemplates the inner community and communication of God as a model for human communication. This latent divine communication revealed itself in Jesus Christ, who Himself is the supreme communication – that of the Father – and the Perfect Communicator. The Spirit sustains His work, and Pentecost is the symbol thereof, and the Church is its concrete locale, its sign, its sacrament. In Christ, the communication of man is restored which in the ‘original’ sin had broken between man and God as well as between men. How does the Church communicate all this? Not only is the adaptation into practice deficient, the author claims, but theology itself stands in need of new impulses as well. The desirable dialogue with the world is introduced with the following proposition: the intimate communication in the womb appearing with the mammals may well be the paradigm and primordial experience of community-building and mutuality-based communication.

Kristóf NYÍRI: *Manuel Castells, The Information Age. A Review*

Castells' celebrated three-volume work presents a wealth of new insights and perspectives. The review attempts, first, to convey a general picture, or impression, of Castells' *magnum opus* by citing from some of his own summary passages in the book. It then concentrates on a single phrase of Castells' – „space of flows“, his most famous phrase – trying to uncover its meaning by tracing it, in a kind of backward narrative, to its first occurrence in his work, the essay „Crisis, Planning, and the Quality of Life“ written in 1982. That essay was a highly interesting and important one; the review will summarize its main theses, and then follow up those theses, this time in a forward narrative, by working through some of Castells' main writings, before arriving at the book *The Information Age* once again. The survey concludes by emphasizing that Castells' analyses on nations and nationalisms constitute a major topic which was absent from his earlier work.

Csaba PLÉH: *Merlin Donald, A Mind So Rare. A Review*

Merlin Donald, Professor of Psychology at Queens University, Province of Ontario, Canada is an extraordinary author representing that Canadian tradition we usually specify and evoke with the name of Marshall McLuhan. It is a tradition that, in its psychological message, aspires to locate a connection between procedures of communication, techniques of communication and the architecture of mind. Donald's new book combines this approach to communication with an analysis of the process of human evolution and the nervous system of man. Consciousness develops in idiosyncratic steps that secure the detachment from dependency on our immediate environment. This however is not enough for the human mind. Some other agents are still required for the specific human consciousness to develop: the enormous plasticity of brain, the augmented capacity for working memory as well as the formation of symbolic fields which clear the way for new distributed functions and social semantics. It is pointed out in the review that this concept is a provocative synthesis for the current trends in neurology and in evolutionary theory while at the same time it singles out the motif of communication as the key to the non-reductive interpretation of man's gregarious and societal being.

A TANULMÁNYOK SZERZŐI

BÁNHEGYI ZSOLT az ELTE angol szakán végzett 1976-ban. Másoddiplomáját (könyvtár-informatika) szintén az ELTE-ről szerezte. Több évtizeden át vezette az Akadémiai Könyvtár folyóiratolvasó részlegét, 1992-ben kinevezték a Könyvtár Számítóközpontjának élére, azóta is ezt a pozíciót tölti be. 1997 óta a Collegium Budapestnek is külső munkatársa, tudományos tanácsadója. 1989-ben amerikanisztikai-könyvtártudományi programmal Soros ösztöndíj révén járt az USA-ban, 1999-ben pedig Fulbright ösztöndíjat kapott: ennek keretében részt vett az UCLA PhD programjában, valamint több hónapot töltött a New Brunswick-i American Hungarian Foundation-nál. Az *Analecta Linguistica* c. folyóirat szerkesztője 1980–90, majd főszerkesztője (1990–1994). Régóta publikál mindkét szakjában, a *Budapest Review of Books* c. angol nyelvű folyóiratban állandó rovata van. Filológiai tevékenységet több évtizede folytat, fordítást, lektorálást végez.

E-mail: zsolt@vax.mtak.hu.

BENCZIK VILMOS az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kara magyar nyelvi és irodalmi tanszékének docense. A rotterdami székhelyű Eszperantó Akadémia tagja. Kutatási érdeklődése mindenekelőtt a kommunikáció és a nyelvfejlődés, ezen belül mindenekelőtt az irodalmi nyelv fejlődésének összefüggéseire irányul. Főbb munkái: *Studoj pri la Esperanta literaturo*, Takasago: La Kritikanto, 1980; *Szépírodalmi szövegek szintetikus olvasása idegen nyelven*, Budapest: Trezor, 1995 (részleges elektronikus kiadás: <http://emil.alarmix.org/trezorbt/doktart.html>); *Nyelv, írás, irodalom – kommunikációelméleti megközelítésben*, Budapest: Trezor, 2001 (elektronikus kiadás: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/kmkt/Benczik_book/benczik_tart.htm). Honlap: <http://emil.alarmix.org/trezorbt/szakmai.htm>. E-mail: trezor@axelero.hu.

BUDA BÉLA DR. orvos, pszichiáter, pszichoterapeuta, addiktológus, 25 éven át vezette egy kórház pszichoterápiás osztályát, 1993 és 2001 között a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének általános és klinikai igazgatóhelyettese és ambulanciavezetője volt, az orvosi antropológia és a kommunikáció részleg vezetője. 1998-tól vezeti a Károli Gáspár Református Egyetem BTK Kommuni-

káció Tanszékét. Tudományos igazgató a Nemzeti Drogmegelőzési Intézetben és az Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézetben. Több szaklap főszerkesztője (*Pszichoterápia*, *Szenvedélybetegségek*, stb.). Fő szakterülete a kommunikációelmélet, kommunikációkutatás, elsősorban a személyközi kommunikációs folyamatok érdeklik, ezek szerepe a kapcsolatok szerveződésében, a személyiség funkciózavarai és főleg a pszichológiai zavarok és problémák pszichológiai és pszichoszociális segítségével és terápiájában, ill. foglalkozik a prevenció és az egészségpromóció kommunikációs vonatkozásaival. Főbb publikációi közül néhány: *Empátia – a beleélés lélektana*, 4. kibővített és átdolg. kiad., Budapest: Ego School, 1993; *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*, 3. átdolg. kiad., Budapest: Animula, 1994; *Elmélet és alkalmazás a mentálhigiénében: Újabb tanulmányok a lelki egészségvédelem és az elsődleges megelőzés témaköréből*, Budapest: TÁMASZ-OAI, 1998; *A pszichoterápia alapkérdései: Kapcsolat és kommunikáció a pszichoterápiában*, 2. kibővített kiad., Budapest: OAI-TÁMASZ, 1999; *A Lélek közegészségtana*, Budapest: Animula, 2001.

DRASKÓCZY PIROSKA 1962-ben született Kölnben német-magyar vegyes házasságból. Bonni egyetemi tanulmányai után 1983-ban áttelepült Magyarországra. 1989-ben végzett az ELTE magyar nyelv és irodalom szakán. 1989-től a Corvina Kiadóban német nyelvű könyvek szerkesztője. 1993/94-ben résztvevett az első Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál szervezésében. 1994-től a Kossuth Kiadó CD-ROM és multimédia menedzsere, majd nemzetközi kapcsolatok menedzsere. 1999-től a budapesti Brit Nagykövetség kereskedelmi tanácsadója. 1983 óta folyamatosan fordít különféle témákban, elsősorban magyarról németre. E-mail: versatile2001@matavnet.hu.

GEDEON PÉTER 1949-ben született Budapesten. A filozófiai tudomány kandidátusa. Egyetemi tanár a BKÁE Összehasonlító Gazdaságtan Tanszékén. 1998 és 2001 között Széchenyi Professzori Ösztöndíjas. Kutatási területe: összehasonlító politikai gazdaságtan, társadalomelmélet. Külföldi tanulmányutak: LSE (UK), Cornell University (USA), Erasmus University (Hollandia), IWH (Németország). Néhány fontosabb publikációja: „Modernizáció és szocializmus”, *Közgazdasági Szemle* 1986/8–9; „Demokrácia és piacgazdaság I–II”, *Közgazdasági Szemle* 1992, 5. és 6. sz.; „The economics of transition and the transition of economics”, *Economic Systems* 1997. március; „Racionalitás-fogalom és evolúciós elméletek”, *Világosság* 1999/7; „Pension Reform in Hungary”, *Acta Oeconomica* 51/2 (2000–2001). E-mail: pgedeon@comp.bke.hu.

KISS ULRICH SJ 1945. február 19-én született Berlinben. 1950-ben került Magyarországon iskolába, ahol megtanult magyarul. 1962-ben családja elhagyta az országot. A németországi magyar gimnáziumban (Burg Kastl) érettségizett 1964-ben. 1964/69-ben belga ösztöndíjjal a Leuveni Katolikus Egyetemen üzemgazdaságot tanult. 1968-ban egyetemistaként résztvett az európai fiatalok chartres-i zárándoklatán, ahol felismerte papi hivatását. 1988-ban lépett be Jézus Társaságába, annak akkor még emigrációban működő magyar rendtartományába. A két-éves noviciátust Torontóban végezte, majd Leuvenben tanult filozófiát és Rómában a Pápai Gergely Egyetemen teológiát, illetve kommunikációt, miközben a Vatikáni Rádió magyar részlegén is dolgozott. 1995-szentelték pappá. 1996-tól 2000-ig a Szent Ignác Szakkollégium igazgató lelkésze, majd 1998-tól az általa alapított *ReNaissance Tanulmányi Ház* igazgatója, és a *Faludi Ferenc Akadémia* – jezsuita felnőttképzési intézmény – helyettes igazgatója. 2001. augusztus 7-én tette le végső fogadalmait. A magyar jezsuita rendtartomány forrásfejlesztési ügyvivője és médiaigazgatója. E-mail: communicatio@axelero.hu.

KOVÁCS KRISTÓF (1979) az ELTE pszichológia szakos hallgatója, a Láthatatlan Kollégium (egyetemistákat támogató budapesti magánszervezet) diákja. Az intelligencia és általában a megismerés egyéni különbségeivel, valamint annak evolúciós megközelítésével foglalkozik. Közleményei jelentek meg a *Budapesti Könyvszemlében*, a *Psycoloquy*-ben, illetve a közeljövőben több cikke jelenik meg kognitív tudományi tanulmánykötetekben.

KRAJCSI ATTILA 1998-ban végzett az ELTE-n, kognitív kísérleti pszichológusként. A Szegedi Tudományegyetemen tanársegéd, kísérleti pszichológiát és módszertant tanít. Szakterülete a következtetés pszichológiája, naiv matematika és az Internet pszichológiája. Az ELTE doktori iskola doktorandusza. A *Pszichológia Online* alapítója, szerkesztője. Főbb közleményei: „Velünk született családetektor?” (megjelenés alatt); „Feltételes állítások megértésének vizsgálata Wason szelekciós feladatában” (megjelenés alatt); „Az internettel kapcsolatos régi problémák”, *JEL-KÉP* 2000/3. E-mail: krajcsi@izabell.elte.hu.

LAKI JÁNOS az MTA Filozófiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa, kandidátus. Kutatási területe: tudományfilozófia, ismeretelmélet, nyelvfilozófia. Fontosabb publikációk: *Tudományfilozófia* (szerk.), Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1998; „Gulliver’s Return: On the Concept of Rigid Designation”, *‘S’ European Journal for Semiotic Studies* 1991/4, 161–178.o.; „Words of Worlds: Conceptual Schemes Once Again”, a Neumer K. által szerkesztett *Sprache und Verstehen: Transdisziplinäre Ansätze* c. kötetben, Wien: IMGS-ISSS, 1998, 161–184.o.; „The Fall of the ‘Two-Steps Model’: Wittgenstein on Seeing and Meaning”, az O.

Gianluigi által szerkesztett *From the Tractatus to the Tractatus* c. kötetben (*Wittgenstein-Studien*, 2. köt.), Frankfurt: Peter Lang, 2001, 35–52.o.

E-mail: j.laki@ella.hu.

L. LÁSZLÓ JÁNOS (1957) újságíró, a *Magyar Hírlap* c. napilap főmunkatársa. Szakterületei: önkormányzatok, regionalizmus és az informatika társadalmi vonatkozásai. Alapítója és egyik vezetője az E-Demokrácia Műhely elnevezésű civil szerveződésnek, amely az új technológiák demokratikus felhasználási lehetőségeit kutatja. E-mail: laszlojanos@mhirlap.hu.

MESTER BÉLA (1962) filozófiatörténész, az MTA Filozófiai Kutatóintézetének tudományos munkatársa. 1996-ban egyetemi doktori címet szerzett (ELTE), jelenleg az ELTE Filozófia Doktoriskola politikafilozófia programjának és a kolozsvári BBTE Magyar Irodalom Tanszékének doktorandusza. A kutatás témájához kötődő publikációi az utóbbi években: „Dokumentumok az akusztikus térben: Szöveg és beszéd mobiltelefonon át”, a Nyíri Kristóf szerkesztette *Mobil információs társadalom* című kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 45–54.o.; „Helyi közösségek és etikák a hálózottság korában”, *Korunk* 2000/1, 27–32.o.; „Politikai közösség és vallásszabadság”, *Magyar Tudomány* 2001/2, 184–192.o.; „A politikai közösség koramodern fogalma: John Locke előfeltevései”, *Kellék* [Kolozsvár–Szeged], 17. sz. (2001), 125–150.o.; „Kisebbségi identitás a hálózottság korában”, *Magyar Kisebbség* [Kolozsvár], 2000/2, 259–265.o.; „Politikai közösség, kommunikáció és a médiumok”, *Világosság* 2001/2-3, 88–93.o.

E-mail: mester@phil-inst.hu.

NYÍRI KRISTÓF (1944) egyetemi tanár (ELTE), az MTA tagja, az MTA Filozófiai Kutatóintézetének igazgatója. Vendégprofesszúrák: Helsinki, Graz, Innsbruck, Santa Barbara (University of California), Buffalo (SUNY). Könyvei: *A hagyomány filozófiája* (1994); *Tradition and Individuality: Essays* (Dordrecht: Kluwer, 1992); *Keresztút* (1989); *Európa szélén: eszmetörténeti vázlatok* (1986, német kiadás: *Am Rande Europas: Studien zur österreichisch-ungarischen Philosophiegeschichte*, Wien: Böhlau, 1988); *Gefühl und Gefüge: Studien zum Entstehen der Philosophie Wittgensteins* (Amsterdam: Rodopi, 1986); *Ludwig Wittgenstein* (1983); *A Monarchia szellemi életéről: Filozófiatörténeti tanulmányok* (1980, orosz kiadás Moszkva: Müszl, 1987). Egyik legutóbbi publikációja: „The Picture Theory of Reason”, a Berit Brogaard és Barry Smith által szerkesztett *Rationality and Irrationality* c. kötetben (Vienna: öbv-hpt, 2001, 242–266.o.). E-mail: nyiri@phil-inst.hu.

NYÍRŐ ANDRÁS 1959-ben született. Az ELTE BTK-n szerzett történész-szociológus diplomát. A Westel Mobil Rt. tartalomfejlesztési igazgatója. Korábban interaktív magazinok főszerkesztője (ABCD, Internetto, Index). Publikáció: *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához* (1989), *Politika* (CD-ROM).

PALLÓ GÁBOR (1942), az MTA doktora, az MTA Filozófiai Kutatóintézetének tudományos igazgatóhelyettese. Kutatási területei: tudománytörténet, ezen belül a 20. századi természettudomány története, különös tekintettel a magyar tudományra; tudományfilozófia, kémia- és fizikátörténet, a tudósok migrációja, a kognitív és intézményi aspektusok összefüggése, összefüggések a tudomány, a politika és a filozófia között. Publikációiból: *Radioaktivitás és a kémiai atomelmélet: az anyagszerkezeti nézetek válsága a magyarországi kémiában*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992; *Hevesy György*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998. E-mail: Gabor.Pallo@ella.hu.

PLÉH CSABA az ELTE pszichológia, majd általános nyelvészet szakán végzett 1964–69 és 1970–73 között. 1969-től 1998-ig az ELTE Lélektani, majd Általános Pszichológiai Tanszékén, 1998-tól a Szegedi Tudományegyetem Pszichológiai Tanszékén, s e mellett 2001. január 1-től a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen dolgozik. 1998-tól a Magyar Filozófiai Társaság elnöke, s az MTA levelező tagja. Kutatási területei: a megismerés elmélete, a mondatmegértés és a téri kifejezések összehasonlító vizsgálata, valamint pszichológiatörténet. Főbb közleményei: *A történetyszerkezet és az emlékezeti sémák*, Budapest: Akadémiai, 1986; „Word order and morphonological factors in the development of sentence interpretation in Hungarian”, *Linguistics* 1990; *A mondatmegértés a magyar nyelvben*, Budapest: Osiris, 1998; *A lélektan története*, Budapest: Osiris, 2000. E-mail: pleh@itm.bme.hu.

RITUPER TAMÁS magyar-művelődési és felnőttképzési menedzser szakos hallgató a Debreceni Egyetemen. Kutatásokat a mobil és az internetes kommunikáció terén végez. Online szerkesztőként tevékenykedik egy internetes portálnál. E-mail: rituper@webmail.hu.

SÜKÖSD MIKLÓS (1960) szociológus, a Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszékének docense. Az ELTE szociológia-népművelés szakán végzett 1985-ben. A politikatudomány kandidátusa (1992). A Harvard Egyetem Szociológia Tanszékén szerzett M.A. fokozatot (1994), ugyanott tanított is. 1995 óta a Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszékének oktatója. Az Internet Hungary konferenciasorozat alapító társelnöke. Kutatási területei: médiapolitika, politikai kommunikáció, információs társadalom, e-kormányzat, újságírás. Főbb munkáiból: *A hír*

értékei: Etika és professzionalizmus a mai magyar médiában (társszerk.; Budapest: Média Hungária Könyvek, 2001); *A média jövője: Internet és hagyományos média az ezredfordulón* (társszerk.; Budapest: Média Hungária Könyvek, 1999); *Médiajog és médiapolitika a mai Magyarországon: I. Médiajog* (társszerző; Budapest: Új Mandátum, 1999); *A médiatörvény és ami utána következik* (társszerző; Budapest: COLPI, 1997); *Az anarchizmus elmélete és magyarországi története* (társszerző; Budapest: Cserépfalvi, 1994); *Anarchizmus ma* (társszerk.; Budapest: T-Twins, 1994). E-mail: Sukosdm@ceu.hu.